Maandblad van

oud utrecht

Vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van de stad en de provincie Utrecht

Vierenveertigste jaargang 1971

Uitgave van de vereniging

Lunenburg, mooi als weleer

Bijna in oude luister herrezen staat aan de Langbroekerwetering de ridderhofstad Lunenburg. Een nog modderige oprijlaan in een bos met prachtige bomen, waaruit het onderhout is gekapt. Een stuk slotgracht, een vijver - nog niet uitgediept - met gedeelten van fundamenten waaraan o.m. een oude waterput te herkennen valt. Een huis in de steigers, getrouwe kopie van het gebouw dat hier in de zeventiende eeuw stond en dat Jan de Beijer (zie afbeelding) en andere, anoniem gebleven tekenaars voor ons op papier vastlegden. Dan de toren, nu ontdaan van zijn pleisterwerk, zodat de mooie warmgekleurde baksteen weer te zien is. Het had niet veel gescheeld of Lunenburg was verdwenen uit de historisch zo rijke strook oud weide- en akkerland ten zuidoosten van de stad Utrecht. In de derde druk van het Kastelenboek voor de provincie Utrecht (1948) lezen we nog dat de wederopbouwdienst heeft besloten het kasteel te vorderen en als onherstelbaar geheel af te breken, ook de oude uit de dertiende eeuw stammende hoofdtoren. Een bom van de geallieerden had in 1944 het gebouw getroffen, net nadat de legerauto's van de Duitsers waarvoor ze bedoeld waren, het park hadden verlaten.

De editie van 1966 komt echter met vrolijker geluiden: er zijn plannen om, in overleg met de rijksdienst voor de monumentenzorg, te komen tot een gehele of gedeeltelijke restauratie van het huis.
En nu is die restauratie, onder leiding van architect E. A. Canneman, al weer een eind gevorderd. De toren is klaar. In de op elkaar gestapelde vertrekken, waarvan de muren bijna een meter dik zijn, vinden we goed gerestaureerde tegelvloeren, een weer gaaf, rondgemetseld gewelf als bijzonderheid op een der verdiepingen en ook overal verwarmingseenheden, die een behaaglijkheid scheppen welke merkwaardig contrasteert met het grimmige uiterlijk van de stenen kolos.
Dezelfde houten loopbrug die we op de tekening van Jan de Beijer aantreffen, zal de eerste verdieping van de toren verbinden met het gereconstrueerde, zeventiende-eeuwse woonhuis, dat over zes tot negen maanden gereed kan komen. Het andere, van omstreeks 1860 daterende woonhuis waarin de toren was opgenomen, is opgeruimd. Er was trouwens na de bominslag weinig van over gebleven.
Over het gebruik van torens zoals de Lunenburg bestaan tegenstrijdige meningen. Gesproken wordt

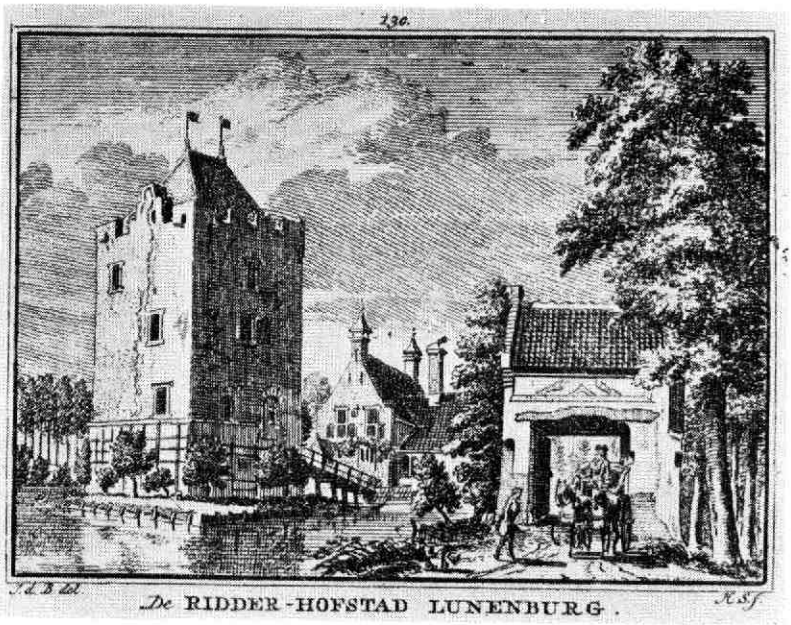

Fotoreproduktie rijksdienst voor de monumentenzorg, naar een prent van Jan de Beijer

bijvoorbeeld over woontorens, maar Canneman gelooft dat het aanvankelijk los staande verdedigingstorens zijn geweest. Er moeten in de omtrek dan wel gebouwen of landgoederen hebben gelegen die de moeite van het verdedigen waard waren, veronderstel ik.
Een bestemming tot woontoren kregen bouwwerken als Lunenburg etc. volgens Canneman pas later, misschien in de zestiende of zeventiende eeuw. Wellicht was het een gedeeltelijke woonfunctie, als aanvulling op de ruimten in de gebouwen die tegen de torens aan of direct ernaast werden gebouwd. Rijnestein, Walenburg en Hinderstein kunnen in dit opzicht als voorbeelden dienen.
Architect Canneman heeft de opdracht voor de restauratie van Lunenburg eind 1968 gekregen van de huidige eigenaresse, de K. F. Heinstichting, die het goed in de zomer van dat jaar had gekocht van Jac. Kostermans. De stichting deed dit in een poging om, samen met rijk, provincie en gemeente, het gebied aan de Langbroekerwetering van ontluistering te vrijwaren. Haar doelstellingen behelzen, behalve jeugd- en ziekenzorg, vooral ook de bemoeienis met cultuur en monumenten.
Met veel enthousiasme en deskundigheid is het karwei aangepakt. Voor het herstelwerk, zowel van de toren als van het oudste woonhuis, kon Canneman putten uit de talrijke tekeningen. Bijzondere vondsten zijn er tot nu toe niet gedaan. Wel kwamen er natuurlijk wat scherven en tegels te voorschijn. Misschien zal het uitdiepen van de gracht en vijver, die straks weer als één gesloten gordel om de oude toren heen zullen liggen, nog iets opleveren.
Huizen in de trant van Lunenburg staan er nog vrij veel in de strook tussen Heuvelrug en Krommerijn. De verklaring ervoor is volgens dr. R. van Luttervelt in zijn boek De Stichtsche lustwarande (1949), dat de landstreek in een vergeethoekje is geraakt, toen de machtige Rijnarm degradeerde tot een nietig Krommerijntje. De kooplieden en de vrachtschippers verdwenen, maar wie bleven waren de baronnen en boeren, de grondbezitters en de horigen, daar zij in economisch en sociaal opzicht aan hun grond gebonden waren.
Zij waren er in oude tijden komen wonen, omdat de vruchtbare bodem voor hen aantrekkelijker was dan de mooie maar dorre grond van de Heuvelrug. In hun gebied, dat geleidelijk achter bleef, gingen zij ten slotte regeren als vrije, erfelijke machthebbers, die op den duur de gronden en kastelen van hun heer als hun eigendom gingen beschouwen.
Van de oudste, houten woningen is uiteraard niets overgebleven. De versterkte huizen en kastelen markeren de komst van de baksteen in deze streek. De vierkante, stevige donjons lijken sterk op vele torens die wij heden ten dage in Frankrijk aantreffen.
De toren van Lunenburg wordt het eerst genoemd in 1340, toen het goed in het bezit was van de familie Van Zyll: *„In 1400, des Saterdags nae St. Servaesdach, ontving Arent van Zyll sinen toern tot Langbroek met enen merghen lants"* (Kastelenboek).
Het landgoed is in allerlei handen geweest. Jhr. mr. J. H. F. K. van Swinderen liet omstreeks 1860 de woonvleugels en stalgebouwen die in 1680 waren gebouwd, slechten, een groot stuk van de gracht dempen en nam de toren op in een groot landhuis in de stijl van die tijd. Ook na hem veranderde het goed nog vele malen van eigenaar. Het einde kwam - leek het - in 1944 met de bom die zijn eigenlijke doel miste. Gelukkig zijn we langzamerhand wat zuiniger aan het worden dan voorheen, toen zo'n ruïne gewoonlijk zonder veel omslag met de grond werd gelijk gemaakt. *K.*

Archeologie en vrije tijd

Het eerste deel van de cursus „Archeologie en vrije tijd" aan de Utrechtse Volksuniversiteit zal in het begin van 1971 nogmaals worden herhaald. De inschrijving opent op 11 januari a.s. Het bureau is geopend: 11-15 januari 10-15 uur, bovendien 11-13 januari 19-20 uur.

Het programma luidt: I. De Monumentenwet, een wegwijzer voor de amateur-archeoloog. Drs. H. Sarfaty (R.O.B. - Prov. archeoloog van Zuid-Holland); II. Terreinverkenning en de techniek van het graven. A. Bruin (R.O.B.); III. De prehistorie. G. D. v. d. Heide (Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders); IV. De Romeinse tijd. Mej. dr. C. Isings (Archeologisch instituut Utrecht); V. Vroege Middeleeuwen. J. Ypey (R.O.B.); VI. De Middeleeuwen. Dr. J. G. N. Renaud (R.O.B.).

Voor het overige verwijzen wij naar de aankondiging over deze cursus in het augustusnummer 1970, pagina 63.

De Runen

Als men door Scandinavië trekt, vindt men dikwijls ineens ergens een enorme steen met ingekraste letters in onbekend schrift. Soms een opschrift op een oude kerkmuur, dan zo maar een hele rij stenen als versiering langs de weg met wat opschriften.
Het zijn „Runen", de oude schrijftekens van de Vikingen of de Noormannen, de vroegere bewoners van Scandinavië, die deze „lettervormen" van de vijfde tot ± de veertiende eeuw hebben gebruikt. Het woord „Rune" [runá = geheim] duidt op het karakter van geheime wetenschap; Tacitus vertelt, dat bij het wichelen houten staafjes werden gebruikt, waarin tekens [notae] geritst waren; er is geen reden om eraan te twijfelen, dat hiermede runen bedoeld zijn.
Waar komen ze oorspronkelijk vandaan en waarom is het runealfabet zo vreemd opgesteld? Het heeft geen enkele overeenkomst of vorm van enig alfabet.
Aan het eind van 1800 is men pas met de vertaling van de runen begonnen.
Ongeveer 300 jaar na Christus zijn de runen in gebruik bij de Oost-Germanen in Zuid-Europa, Bresa, Bosnië en bij de Noord-Germanen aan de Oostzee. Hoe is het mogelijk dat op twee zo ver van elkaar verwijderde plaatsen deze stenen met inscripties gevonden werden? Men neemt aan dat de Herulen en de Goten samen op rooftochten naar Griekenland en Klein-Azië trokken. Zijn zo de runen naar het noorden gebracht?
De oudste West-Germaanse runen, nl. de Duitse, Friese en Angelsaksische, heeft men op ± 500 jaar na Christus gedateerd en men neemt aan dat het West-Germaanse runeschrift van Germaanse oorsprong is. Aan het einde van de zesde eeuw verdwijnt ineens het runeschrift. Totdat in 850 uit het noorden dit schrift in Denemarken wordt gebracht. De vorm der runetekens wijst erop dat zij oorspronkelijk op hout werden geritst. Met de oudste vondsten ontdekte men dat het alfabet uit 24 tekens bestond, naar de eerste zes letters wordt het alfabet „fupark" genoemd.
Op verschillende voorwerpen uit 600 na Christus staat het oudste runeschrift van 24 tekens in zijn geheel. Later is het echter in Scandinavië ingekort tot 16 tekens. Vermoedelijk werd het sterk vereenvoudigd; dit neemt men thans tenminste algemeen aan. In het Anglo-Friese gebied is het in de loop van de achtste eeuw tot 28 tekens uitgebreid, in een codex van de negende eeuw zelfs tot 33.
Het kan in verschillende richtingen geschreven worden: van links naar rechts en de volgende regel van rechts naar links. Onder invloed van het Ploegschrift misschien?
Helaas, de alfabetische volgorde is nog niet voldoende verklaard.
Wanneer het Christendom ook in 't noorden vaste voet begint te krijgen, verdwijnt langzaamaan de gewoonte om runestenen voor de overledenen op te richten. Toch blijft in Denemarken het gebruik van het „Runeschrift" nog lang bewaard. Het jaar 1000 vindt men ze op munten gekrast en in 1200 en 1300 herinneren ze aan het bouwen van kerk of brug, op de manier van onze eerste steenlegging.
Begeven wij ons eens even naar het Domplein, dan vinden we daar bij de ingang van de Kloosterhof de „Jellinge Steen". In Jelling [Jutland] bevindt zich het origineel van deze steen. De repliek werd in 1936 bij het 300-jarig bestaan van de Utrechtse universiteit door sympatiserende Denen geschonken. De Runetekst in reliëf vertelt ons:
„Koning Harald gaf opdracht deze steen te vervaardigen ter nagedachtenis aan zijn vader Gorm en zijn moeder Thyra, die geheel Denemarken en Noorwegen onderwierp en die de Denen tot het Christendom bekeerde".
Ook in het Noorden van ons land zijn enige runeinscripties bewaard gebleven, o.a. in Acrum op een houten zwaard uit ± het jaar 550.
In Duitsland zijn tot nu toe weinig voorwerpen met runen gevonden; deze inscripties hebben daar schijnbaar een kort leven gehad. Bekend is dat ze nà de zevende eeuw niet meer voorkomen. Slechts enige gespen van hout met de naam van de bezitter of gever erop zijn in N.-Duitsland ontdekt.
De „Edda" deelt ons een en ander mee over het gebruik van de runen. Het is zeer waarschijnlijk dat de runen een rol spelen bij de toverkunsten van Odin. Vooral het verhaal van de openbaring der „Runà" van Odin, welke met verzen in de Edda wordt beschreven, geeft een idee dat deze tekens een diepere betekenis hebben. En zelfs is het niet onmogelijk dat er toverspreuken in runeschrift op voorwerpen zijn aangebracht. Zo heeft men dunne zilveren en zelfs gouden munten gevonden, [bracteaten], waarin het hele alfabet is geritst; deze werden als ketting aan een leren riem omgehangen. Het werd met deze tekens zo vol mogelijk geladen om de drager of draagster tegen allerlei ongeluk te beschermen. Dit was de hoogste accumulatie der magische runekrachten.

N. P. Kruithoed-van Ewijk

Over begrafenisfondsen gesproken . . .

Er is bijna geen mens die voor-of-te-na niet eens met verzekeren te maken heeft gehad. Het verzekeren is niet meer uit onze tijd weg te denken. Een van de oudste vormen van verzekeren is wel de levensverzekering, maar dan niet zoals wij die nu kennen: uitkering bij leven na een vooraf bepaald aantal jaren, of uitkering aan de erven wanneer de verzekerde eerder overlijdt. Oorspronkelijk bestond namelijk de verzekering uitsluitend uit het verzorgen van de begrafenis. De maatschappij, of liever het fonds, in goed oud-Utrechts het dooiefonds of de dooiebus genaamd, had boden in dienst die met hun bus (de busbooi) hun klanten bezochten voor het innen van de premie. Die premie bestond uit bedragen, variërend van een halve tot drie à vier centen per week, al naar gelang de klasse waarin men verzekerd was. Reeds de gilden kenden deze vorm van verzekeren.
De grootste groei van de begrafenisfondsen viel in de vorige eeuw. Er waren er honderden in ons land, over 't algemeen van plaatselijke betekenis.

Lugubere namen

Een van de grootste fondsen luisterde naar de veelzeggende naam „Let op Uw Einde". Het was gevestigd te Utrecht. In 1847 opgericht in een huis aan de Ridderschapsstraat, wist het al spoedig het vertrouwen van de Utrechtse bevolking te winnen. De naam van het fonds schrikte onze grootouders blijkbaar niet af. Trouwens, er waren veel fondsen met een lugubere naam, die ondanks (misschien wel dank zij) deze naam een grote vlucht namen. Om er maar enkele te noemen: „Mijn Glas Loopt Ras", „Het Einde Loont Ons Doel", „De Laatste Eer", en talrijke „Memento Mori's".

Het fonds Let Op Uw Einde heeft gedurende een halve eeuw zijn stempel op het Utrechtse begrafeniswezen gedrukt. In het bedrijfsmuseum van de Levensverzekering Maatschappij „Utrecht" (in deze maatschappij is het fonds later opgegaan) worden nog enkele aardige herinneringen bewaard. Zo is daar de wandelstok met inscriptie, bestemd voor „den oudsten bode", die het voorrecht genoot aan het hoofd van de begrafenisstoet te schrijden met in zijn hand de stok als teken van zijn waardigheid. Dan zijn er de versierselen die de sombere kleding van de dragers wat moesten opfleuren.
Wie nu denkt dat die dooiefonsers sombere lieden waren, vergist zich. Als er aanleiding was tot feestvieren werd die gretig gebruikt om de blommetjes buiten te zetten. Een paar feestprogramma's van o.a. 12½- en 25-jarig bestaan zijn nog bewaard gebleven en in het museum aanwezig. Naar oud gebruik werd bij zo'n jubileum een feestlied gedicht, dat dan (staande) de directie werd toege-

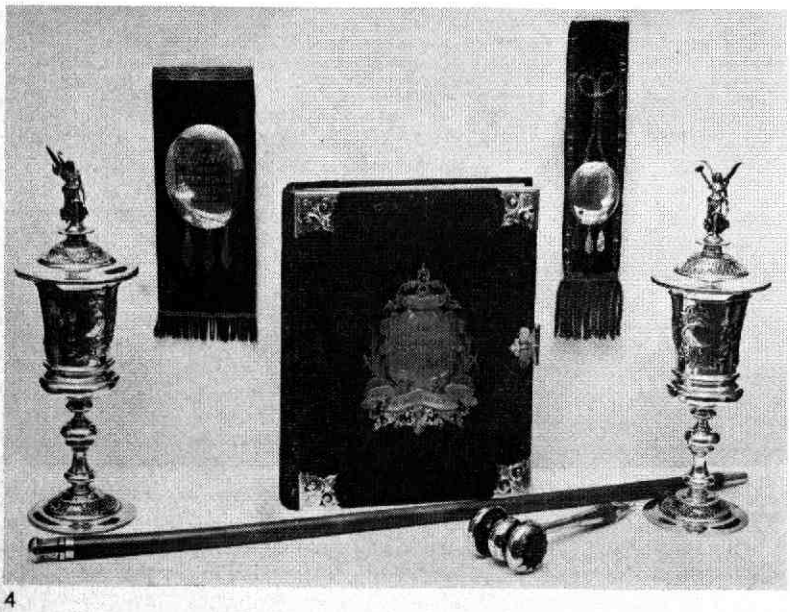

Herinneringen aan het begrafenisfonds Let Op Uw Einde: zilveren bekers aangeboden bij het 25-jarig bestaan, schilden die de agenten (bodes) droegen bij begrafenissen, het gedenkboek van 1872, een wandelstok van de oudste bode en de voorzittershamer van het college van commissarissen.

zongen. Een van de (talrijke) coupletten bij het koperen feest luidde:

„Vijf en twintig halve jaren
't Achtste van een eeuw gelijk,
Zagen wij bijeen vergaâren
Onder Gods genadeblijk.
Komt een krans
G'vlochten thans
Op het jubelfeest van heden,
Zooveel goeds in het verleden
Vrienden hebben wij gesmaakt
Dat het ons recht vroolijk maakt."

Zilveren feest

Het 25-jarig feest werd gevierd bij Smit in de Maliebaan. Het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad schreef hierover:

„Gister, 8 December, had alhier eene feestviering plaats, even zeldzaam als eigenaardig; het begravenisfonds „Let Op Uw Einde" herdacht zijn 25-jarig bestaan. Alle voor het fonds werkende personen waren door de directie uitgenoodigd. Ongeveer 180 personen hadden aan die uitnoodiging gehoor gegeven. Zij vereenigden zich ten 12 ure in de prachtig gedekoreerde zalen van den Heer Smit in de Maliebaan. Ten 3 ure vereenigden zich allen aan een dinee, waar gulle vroolijkheid voorzat en waar menig hartelijke toast werd uitgebracht aan den bloei der zaak die de grootste van dien aard is in ons vaderland . . . ."

Een fraai groen fluwelen album met zilverbeslag, bevattende de foto's van het personeel werd de directie aangeboden. Het is nog in het museum te zien.

De directeuren van het fonds richtten in 1883 de Levensverz. Mij „Utrecht" op, in welke maatschappij het fonds in 1894 werd opgenomen. Tot aan het jaar 1920 werd er bij de „Utrecht" door verschillende mensen allerhande materiaal verzameld voor een eigen museum. Toen werd de boel in kisten gepakt en naar de zolders verwezen.

De schrijver van dit stuk heeft uiteindelijk de beschikking gekregen over een zaaltje, waar hij die herinneringen aan oude tijden heeft tentoongesteld voor personeel en gasten. Er zijn vele affiches, kalenders, ansichtkaarten, reclamefolders, oude reglementen, schrijf-, tel- en rekenmachines. Het museum is niet officieel opengesteld voor het publiek, maar op verzoek wil uw scribent gaarne zo nu en dan een groep mensen rondleiden.

E. D. Veen

Wapen Utrechtse bisschoppen

In het maandblad nr. 1-1970 is opgenomen een artikel van dr. A. J. van der Ven: *Het wapen van David en Philips van Bourgondië, bisschoppen van Utrecht.* Daarin komt o.a. voor, dat er voor zover het de schrijver bekend is, vrijwel geen aandacht is geschonken aan de wapens die de bisschoppen van Utrecht hebben gevoerd. Mogelijk kan ik dr. Van der Ven verder helpen met enkele mij bekende gegevens.

In mijn bezit is een geschreven boek uit 1732 *Het leeven der Utregtze Bisschoppen* door L. P. Serrurier. Het voorwoord in het boek luidt: *Naam Rolle en Korte Historij van de Bisschoppen van Utrecht door Petrus Corn. van Bokkenbergh uijt Zijnen Latijnsche in onse nederduijtze spraake overgeset door ENGELBERTUS van ENGLEN. Medicijne Doctor 1722. Met bijvoegsels zoo tot de bisschoppen als de Stad Utregt dienstig.*

Het eerste gedeelte van het boek bevat een korte beschrijving van de 1e t/m de 61e bisschop († 1580), met van ieder een afbeelding van het wapen in kleur, vervolgens naam en wapen in kleur van de eerste 17 proosten: *Naame en Wapene der Proosten van St. Jan tot Utreght zoo als die in ordre en Rang zijn gevolgt van den Jaare 1249 werdende aldus vertoond aan de Zuijd zijden van 't Capittelhuijs van St. Jan* en tot slot *Waapenen der vijff Capittelen tot Utrecht*, eveneens in kleur. Blijkens een overgeleverde informatie van omstreeks 1920 is de vertaling in 1722 door dr. Van Englen vermoedelijk ontleend aan de *Catalogus Brevis Historia Pontificum Ultrajectemsium, P. C. Bockenbergio, Goudano anno 1586.* P. C. Bockenberg is geboren te Gouda 25-12-1548 en overleden te Leiden 17-1-1617.

B. C. van Beusekom

Contributie 1971

Wellicht ten overvloede moge ik de leden herinneren aan het gironummer 575520 van de vereniging Oud-Utrecht, waarop de contributie à *f* 15,— kan worden overgemaakt.

Tijdig gireren bespaart u incassokosten en draagt bij tot vereenvoudiging van onze administratie. Al vast mijn dank voor uw medewerking.

De penningmeester.

De grote ontginning

Er bestaat geloof ik, geen vak waarbij men zo onmiddellijk wordt geconfronteerd met het verleden van het platteland als de cultuurtechniek. Om een stukje van dat platteland opnieuw in te richten naar de eisen des tijds moeten wij immers eerst weten hoe het nu in elkaar zit. En aangezien de landbouw - met name wat het uiterlijk betreft - tot voor kort slechts heel geleidelijk veranderde, bleef de topografie niet alleen in grote lijnen maar ook in onderdelen vaak bewaard. Dit is vooral het geval in het centrale veengebied van Utrecht en Holland, dat wij tegenwoordig nogal dichterlijk het Groene Hart van Holland plegen te noemen.

Het landschap in het Westutrechtse veenweidegebied wordt vooral gekenmerkt door evenwijdig met elkaar lopende wegen en weteringen, die bovendien over grote lengten kaarsrecht kunnen zijn. Wanneer men zich meer verdiept in de wijze waarop deze veengronden in cultuur werden gebracht, is dit patroon van evenwijdige lijnen helemaal niet zo verwonderlijk. Op de meeste plaatsen werd namelijk vroeger een vaste kaveldiepte aangehouden, die een kleine 1300 meter bedroeg. Het is een magisch getal, dat telkens terugkeert en zelfs niet alleen in het westen van ons land voorkomt. Natuurlijk zijn er veel uitzonderingen als de topografische omstandigheden of reeds oudere ontginningen een andere kavelindeling nodig maakten.

De kavels kregen niet altijd dezelfde breedte, maar er zijn toch wel aanwijzingen dat in veel gevallen een maat van ongeveer 113 meter (30 roeden) werd aangehouden. Door het graven van tussensloten ontstonden de thans bekende „weren" van 40 à 60 meter breedte. De oppervlakte per kavel of - zoals men toen zei - per hoeve bedroeg dan 16 morgen of ongeveer 14 hectare. Dit was toen voldoende voor een gezinsbedrijf. De kavels zijn begrensd door sloten, die steeds loodrecht staan op de tevoren gegraven weteringen. Deze laatste lopen (als men ze tenminste niet heeft gedempt bij wegverbreding) altijd langs de wegen en vormen daarmee de zogenaamde ontginningsbasis. Omdat het kavels met bewoning zijn, kunt u die ontginningsbases gemakkelijk herkennen aan de rijen boerderijen, die langs de zogenoemde buurtwegen - en wel aan de overkant van de weteringen - staan. Daarnaast komen polderwegen voor zonder bewoning: het zijn de uitwegen of meenten, die in de lengterichting van de kavels lopen naar de toenmalige „bewoonde wereld": de rivieroevers. Ook de weteringen kregen verbindingen met de rivier, men noemt die watergangen vlieten. De lozing van het overtollige water geschiedde eerst op natuurlijke wijze, pas na 1400 werd windbemaling toegepast.

Hoe het begon

Hoe en wanneer is nu deze rationele indeling van de grond ontstaan? Het is een fascinerende bezigheid uit te zoeken hoe onze voorouders daar de vroegere „wildernissen", zoals zij de met broekbos begroeide venen noemden, openlegden en in cultuur brachten. Dat gebeurde langer geleden dan men gemeenlijk denkt.

Zoals bekend vestigden onze voorouders zich het eerst langs de rivieren. De hoge oeverwallen boden een betrekkelijk veilige woonplaats, terwijl de rivier zelf dienst deed als een uitstekend communicatiemiddel. Zo waren de oevers van de Vecht Rijn en plaatselijk ook van de IJssel al vóór het jaar 1000 bewoond. De kleistroken langs de rivieren vertonen dan ook een afwijkende verkaveling. In de moerasachtige en dichtbegroeide venen in het middengebied woonde slechts een klein aantal jagers, vissers en vogelaars, die een armoedig bestaan leidden. Het vele hout dat er stond heeft overigens aanleiding gegeven tot de naam Holland, die niets anders betekent dan holtland of houtland.

In de elfde en twaalfde eeuw - dus ten tijde van de kruistochten - ontstond een opvallend grote behoefte aan nieuwe landbouwgrond. De stroken langs de rivieren bleken niet meer voldoende te zijn. Dit verschijnsel trad trouwens in geheel West-Europa op en was waarschijnlijk het gevolg van plotselinge bevolkingstoeneming. De voedselvoorziening dreigde in gevaar te komen: de middeleeuwen waren toch al berucht om de langdurige hongersnoden. Het is ook in deze tijd, dat op de zandgronden de marken werden opgericht: er is behoefte aan ordening van het maatschappelijke leven en vooral van het grondgebruik. Hiertoe moesten gemeenschappelijke maatregelen worden genomen. Omdat de toenmalige economie geheel was gebaseerd op agrarische produktie, had vergroting van het landbouwareaal niet alleen een agrarisch-sociale, maar vooral een economische en daardoor politieke betekenis. Immers hoe meer opbrengsten, hoe betere voedselvoorziening van de stedelijke bevolking en ook hoe meer overheidsinkomsten aan belastinggelden. De landsoverheid hief namelijk tienden over de oogst en een

Veenlandschap bij Mijdrecht in de achttiende eeuw.

oort grondbelasting, schot genoemd, over de ultuurgrond. Hoe meer inkomsten en mankracht, oe meer macht om zich te handhaven tegenover aijverige buurstaten.

olonisatie

'ie was die overheid? In die tijd waren het bis- ›m Utrecht (het Sticht van Utrecht genoemd) en et graafschap Holland afzonderlijke staten, ieder ıet een eigen gezag. In Utrecht was het de bis- chop die de scepter zwaaide, in Holland de raaf. Deze gezagsbekleders konden het door- aans slecht met elkaar vinden, wat aanleiding af tot bloedige oorlogen. En daarvan waren de oeren meestal de dupe. Zowel de bisschoppen ls de graven achtten het een landsbelang van e eerste orde hun veenwildernissen op de kortst ›ogelijke termijn te koloniseren en in produktie te rengen. In tegenstelling tot wat wij tegenwoor- ig zien, deden de toemalige overheden dat niet elf. Zij - en in Utrecht ook de met overheids- ezag begiftigde Kapittelkerken - gaven telkens bepaalde (letterlijk!) stukken van hun wildernisdo- mein uit aan een groep van gegadigden, die ge- zamenlijk de ontginning ter hand zouden nemen Die gegadigden bestonden waarschijnlijk uit West- friese en Friese kolonisten die door nog niet ge- heel opgehelderde oorzaken moesten emigreren. Nadat de ontginningsbasis in het terrein was uit- gezet en de achtergrens was aangegeven, werd aan iedere deelnemer een kavel toegewezen, die hij met zijn gezinsleden in cultuur moest brengen. De kavelgrenzen werden in één keer vastgelegd door het „steken" van palen en vervolgens het graven van kavelsloten: de grens lag zoals nu nog in het midden daarvan. Een van de voorwaarden was, dat de kavels bewoond dienden te worden; er moesten dus hoeven worden gesticht. De conces- sievoorwaarden waren overigens - gezien in het licht van de toenmalige omstandigheden - zeer gunstig. Zo werden de ontginners niet horig, wel belastingplichtig: het waren de „vrije schotbaren". Er ontstond een vrije boerenstand. De grond bleef formeel wel eigendom van de landsoverheid, de

kolonisten kregen echter het vrijwel onbeperkte gebruiksrecht.

„Koop"

Dat gebruiksrecht was zowel erfelijk als vervreemdbaar en ook splitsbaar. Het werd „gekocht" tegen betaling van een geringe jaarlijkse vergoeding, een soort recognitie (in Zegveld zijn nog steeds verschillende percelen land belast met de „bisschopspacht"). Daarom werd een dergelijk ontginningsblok vaak een „koop" genoemd. Hiervan afkomstig zijn onder meer de namen Oukoop, Nieuwkoop, Heycop, Gerverscop, Benschop en in Zuid-Holland de plaatsnaam Boskoop. In West-Utrecht heeft men echter meer plezier gehad in het geven van namen van belangrijke steden of landstreken, zoals Kamerik (genoemd naar Kamerijk), Kortrijk, Portengen (naar Bertangen, d.i. Bretagne), Spengen (naar Spanje), Kockengen (naar Cocagne en Demmerik (naar Denemarken).

Deze ontginningsblokken bleven als bestuurlijke en waterstaatkundige eenheden nog lang zelfstandig. Veel gemeentegrenzen en vooral waterschapsgrenzen vallen kadastraal nauwkeurig samen met die van de oude ontginningen.

Wanneer nu een reeks ontginningen, evenwijdig aan het uitgangspunt de rivier, gereed was werd landinwaarts een nieuwe reeks uitgegeven. Men groef achter de achterkade van de voorliggende blokken een nieuwe wetering, die de basis vormde voor de nieuwe ontginning. Op deze wijze werd de gehele veenwildernis achtereenvolgens opgedeeld in rechthoekige blokken, waarbij men de uitgangspunten als de Vecht, de Rijn en de Lobeke (Lopikerwetering) nog gemakkelijk terugvindt. Zo ontstonden de evenwijdige lijnen, die zo opvallend zijn in het Westutrechtse veengebied.

Veenderijen

Een veel verbreide maar toch verkeerde opvatting over de ontginningsmethodiek is dat de veengronden in het westen van ons land eerst werden afgegraven voor de turfwinning en pas daarna in cultuur werden gebracht. Dit is in het algemeen genomen niet juist. Behalve op enkele hoger gelegen venen beoosten de Vecht hebben de verveningen in het westen bijna uitsluitend plaats gevonden door middel van baggeren. Dat gebeurde vooral op grote schaal in de 17e en 18e eeuw, toen de behoefte aan brandstof in de steden groter was geworden.

Men baggerde het veen uit de steeds breder en dieper wordende sloten en bracht de specie op de landstroken daartussen. De gronden, die enige eeuwen tevoren waren ontworsteld aan de wildernis, dreigden daardoor weer verloren te gaan voor de landbouw. Er ontstond een - overigens heel aantrekkelijk - landschap van stille trekgaten en begroeide legakkers, maar daarbij ook een verpauperde plattelandsbevolking. De Staten van Utrecht schreven dan ook al gauw voor, dat de veenderijen na afloop van het werk weer in cultuur moesten worden gebracht. Inderdaad zijn verschillende uitgeveende polders later drooggemaakt en - op een veel lager niveau - opnieuw verkaveld. Dit kunt u goed zien in de droogmakerijen van de Ronde Veenen onder Mijdrecht, Vinkeveen en Wilnis.

Andere veenderijen zijn nooit afgemaakt en daardoor niet herontgonnen. Deze zijn in de toestand gebleven waarin de verveners ze achterlieten. Het zijn nu meestal natuurgebieden met veel vogels.

De omgeving van de Maarsseveense plassen is daarvan een goed voorbeeld. Op andere plaatsen vormden zich door afslag van de legakkers aaneengesloten watervlakten. Op deze wijze ontstonden de bekende Loosdrechtse en Vinkeveense plassen. Dat zijn dus geen natuurlijke meren.

Prestatie

Om terug te komen op de oorspronkelijke ontginningen: deze werden in een verbluffend snel tempo ondernomen. Wel een bewijs, dat ze economisch een succes waren. In slechts één geval is bekend dat een overheidssubsidie moest worden verleend omdat anders de ontginning dreigde te mislukken. In twee eeuwen tijds werden de venen tussen de Vecht en de geestgronden opengelegd en gekoloniseerd. Dat is een enorme prestatie, wanneer men rekening houdt met de zeer beperkte middelen waarover de ontginners toen beschikten. De grootscheepse en stelselmatige aanpak vond zijn weerga pas in de ontginning van de IJsselmeerpolders. Een van onze geschiedkundigen heeft de periode van middeleeuwse cultuurtechnische aktiviteit dan ook terecht de „Grote Ontginning" genoemd.

Ir. J. A. STORM VAN LEEUWEN.

(Met toestemming van de schrijver en van de redactie overgenomen uit Terravisie, '69-7, orgaan van de Cultuurtechnische Dienst en enkele verwante instellingen.)

Jaarvergadering

Het bestuur van de vereniging Oud-Utrecht nodigt de leden uit tot het bijwonen van de jaarlijkse ledenvergadering op dinsdag 23 maart a.s. om half 8 in het Kunsthistorisch instituut, Drift 25.

Agenda:
1. Opening.
2. Notulen van de ledenvergadering van 16 maart 1970.
3. Jaarverslag van de secretaris over 1970.
4. Rekening en verantwoording van de penningmeester, met verslag van de kascommissie (dr. J. W. A. van Hengel, F. H. Klockenbrink en C. van de Braber).
5. Verkiezing van bestuursleden wegens het aftreden van de heren F. Kloek, A. L. Oosting, dr. M. P. van Buytenen en dr. J. E. A. L. Struick. Het bestuur stelt als kandidaten: mej. drs. L. van Tongerloo en de heer A. F. E. Kipp; dr J. E. A. L. Struick wordt herkiesbaar gesteld. Namen van eventuele andere kandidaten kunnen voor 19 maart a.s. schriftelijk worden opgegeven aan de secretaris.
6. Benoeming lid kascommissie; aftredend is dr. J. W. E. van Hengel.
7. Voorstel contributieverhoging.
8. Rondvraag.
9. Sluiting.

Na afloop van deze vergadering - om ongeveer half negen- volgt een voordracht met dia's door dr. J. H. A. Engelbregt over „Het Utrechts Psalterium". Dit unieke handschrift, dat in het bezit is van de Universiteitsbibliotheek te Utrecht, is ontstaan in de omgeving van Reims omstreeks 816-845 en naar alle waarschijnlijkheid geschreven en met tekeningen versierd in de abdij van Hautvillers (Altemvillare), een belangrijk centrum van boekproduktie en kunstbeoefening. Uit Engeland, waar het eeuwenlang in een klooster werd gebruikt, is dit onschatbare handschrift in de collectie van de Universiteitsbibliotheek gekomen in 1716. Het Utrechtse psalter is het oudste handschrift in Nederland. Maar het is ook het mooiste handschrift in ons land door de vele prachtige tekeningen, die een levendige weergave bieden van gebouwen, mensen en werktuigen uit de negende eeuw. Talloze malen worden deze betrouwbare en tegelijk fraaie afbeeldingen dan ook gebruikt om de mensen van 1000 jaar terug in hun dagelijks leven ten tonele te voeren.

Dr. Engelbregt, die in 1964 promoveerde op het Utrechts psalterium, is door zijn grondige, jarenlange bestudering van dit onvergelijkbaar waardevolle handschrift, de aangewezen figuur om een boeiend werk van grote schoonheidswaarde en van enorm historisch belang, voor ons te belichten.

Oud-Utrecht heeft u nodig!

De activiteiten van Oud-Utrecht breiden zich langzamerhand uit. Waren vroeger de werkzaamheden tot de stad beperkt, thans wordt ook de provincie tot het werkterrein gerekend. Excursies worden gemaakt naar verder gelegen doelen en samenwerking wordt in dit verband gezocht en verkregen met overeenkomstige verenigingen in andere plaatsen.

Praktische belangstelling voor de geschiedenis van stad en provincie dient ook tot uiting te komen in een bijdrage van Oud-Utrecht aan de doelbewuste verdediging van historische waarden tegen de aanslagen, die - als gevolg van de snelle maatschappelijke ontwikkelingen in deze tijd - op de van ouds gegroeide structuur van onze oude stads- en dorpskernen worden gepleegd, bewust of onbewust.

Deze activiteiten kosten tijd en geld. Zij zijn het echter waard, evenals de viering van het 50-jarig bestaan van Oud-Utrecht in 1973. Dit jubileum zal moeten aantonen, dat juist in deze tijd van kentering de kennis van het verleden, zoals dit zich op allerlei wijzen aan ons manifesteert, zinvol is.

Daarnaast moeten de traditionele activiteiten, als uitgave van maandblad en jaarboekje, doorgaan. De kosten daarvan stijgen voortdurend, helaas. In 1969 kostten beide uitgaven tezamen totaal ruim *f* 14.000, tegen ruim *f* 20.000 in 1970.

Bovenstaande redenen zijn voor uw bestuur aanleiding u voor te stellen de contributie van *f* 15 per jaar m.i.v. 1 januari 1972 te verhogen tot *f* 20. Slechts een zodanige verhoging geeft Oud-Utrecht voorlopig enige armslag voor noodzakelijke activiteiten, die aan onze doelstellingen beantwoorden.

Het bestuur zou het echter zeer op prijs stellen het nieuwe contributiebedrag ad *f* 20 per jaar als een minimum-contributie te mogen beschouwen. Het doet een beroep op alle leden die daartoe in de gelegenheid zijn, jaarlijks vrijwillig enkele guldens méér te betalen, bijvoorbeeld *f* 25.

Het bestuur

Trams en verkeersdrukte

In het laatste nummer van de 43ste jaargang (1970) van Oud-Utrecht vraagt de heer Jan Reeskamp de aandacht voor mijn beschouwing in het novembernummer, waarin naar zijn mening allerlei „misverstanden" zijn opgeroepen. In mijn aangevochten beschouwing heb ik mede opgenomen wat mijn herinnering had vastgehouden. Blijkbaar heeft Reeskamp een en ander nagespeurd, maar niet steeds juist geïnterpreteerd. Hij begint bijvoorbeeld mijn mededeling dat de Zeister paardetram de dienst om tien uur 's avonds stopte, als „onjuist" aan te wijzen, omdat hij heeft gevonden dat de laatste tram naar Zeist om middernacht van het centraal station vertrok. Hier echter is sprake van een misvatting: er ging wel een tram maar er was geen sprake van nachtelijk reizigersvervoer.

Posttram

Laat ik de juistheid van mijn mededeling dat dit reizigersvervoer 's avonds om tien uur eindigde, toelichten op een enigszins persoonlijke wijze. Ik heb van de „nachttram" meermalen gebruik gemaakt; in 1900 waren mijn verloofde en ik beiden nog studerende te Utrecht en inwonende bij onze ouders, zij te Zeist, ik te Utrecht. Toen (en later) is het wel voorgekomen dat zij (na een feestje) de „posttram" moest halen om thuis te komen. Deze tramwagen was bestemd voor de PTT en bij de poststukken werden geen particulieren toegelaten. Daar deze tramwagen toch reed, had men vóór de achteruitgang een kleine ruimte volkomen afgescheiden met een tot de kap reikend houten schot; in deze ruimte konden ten hoogste zes reizigers worden meegenomen. Omdat er bij deze reizigers soms personen waren die rechtstreeks uit een kroeg waren komen toeschieten, liet ik mijn verloofde niet alleen in dit bekrompen hokje naar Zeist gaan. Kortom: deze postdienst met een posttramwagen had niets te maken met de tramdienst voor personenvervoer, die om tien uur 's avonds eindigde. [1])

Intussen ben ik Reeskamp erkentelijk voor zijn opheldering, dat de paardetractie op 20 augustus 1909 werd vervangen door elektrische beweegkracht.

Op zijn elf-en-dertigst

Het woord „verkeer" heeft in het lange tijdsverloop dat ik kan overzien, gediend tot het aanduiden van zo verschillende grootheden dat zij onvergelijkbaar zijn. Toen onze „lage landen" nog een verzameling gewesten vormden en de afgevaardigden van de Friezen soms naar hun land terug moesten om nadere instructies te vragen aan de „elf steden en dertig grietenijen", eiste het verkeer zo veel tijd, dat wij nu nog de klacht horen dat iets geschiedt op zijn „elf-en-dertigst". Het zal 65 jaar geleden zijn dat ik bij het verlijden van een notariële akte om twaalf uur 's middags aanwezig moest zijn in Zierikzee. Hoewel er spoorwegen waren, was ook toen het verkeer iets heel anders dan nu. Ik moest in de avond van de vorige dag te Rotterdam overnachten en de volgende ochtend vroeg met treintjes en de boot verder reizen en op dezelfde wijze terug. Tegenwoordig vergt het verkeer voor dezelfde reis één enkele ochtend. Als Reeskamp in de kop van zijn commentaar schrijft: „Ook vroeger intens druk verkeer", is hem deze onvergelijkbaarheid blijkbaar ontgaan. [2])

Dr. A. J. S. van Lier

[1]) *De dienstregeling Utrecht-Zeist van de Nederlandsche Centraal-Spoorweg-Maatschappij van 1 mei 1903 vermeldt onder de gewone tramdienst als vertrektijden 's avonds: 9.40 uur, 10.40 uur en 12.00 uur. Hoe dat vervoer geschiedde, stond er niet bij. Er bestond wel een bagagewagen, nummer 101. Wellicht is deze de schakel die de tegenstrijdige meningen van de heren Van Lier en Reeskamp kan verbinden.*

[2]) *Een kwestie van interpretatie, dunkt ons: ook „intens druk verkeer" kan op zijn „elf-en-dertigst" geschieden, vroeger door een tekort aan snelle vervoermiddelen, tegenwoordig door een teveel. „Tempora mutantur", om met dr. Van Lier te spreken. Redactie.*

Discussie gesloten.

TRAM ALS HOBBY

Jan Reeskamp. Trams en tramlijnen; de elektrische tram in en om Utrecht (Utrecht; Utrecht-Zeist; Amersfoort-Zeist-Arnhem). Uitgevers Wyt, Rotterdam 1970 (f 7,90). 95 blz., m. afb.

Was de tram niet een leuk en gezellig middel van vervoer? Heeft hij bovendien niet heel wat aanpassingsvermogen getoond, en blijkt hij dat niet nog te kunnen doen? Sommige mensen worden er blijkbaar zó door geboeid dat ze van trams en

tramlijnen hun hobby maken. Voor hen is een reeks boekjes opgezet, die volgens aankondiging van de uitgevers om te beginnen alle elektrische trams in Nederland en op Java gaat behandelen.
In die reeks is nu het 3e deeltje verschenen, over de Utrechtse stadstram en de NBM-lijnen (inclusief de voorgangers) van Zeist naar Utrecht, Amersfoort en Arnhem. Reeskamp geeft hierin voor elke lijn een historische schets van enkele bladzijden en biedt dan met behulp van veel foto's, voorzien van uitvoerige technische en ook wel topografische toelichtingen, een overzicht van alle typen locomotieven en wagens. Een lijst van de trajekten sluit de behandeling af.

Voor de echte kenner bevat dit alles ongetwijfeld een massa belangrijke zaken. De ongeschoolde liefhebber zal met mij wat afgeschrikt worden door de vele technische gegevens en problemen, zoals de aardbevingen die dubbelpolige bovenleiding aan het KNMI bezorgde . . . Meer thuis op ander terrein, heb ik me wel afgevraagd, uit wat voor bronnen de auteur geput heeft, want alleen van de foto's wordt de herkomst verantwoord.
Een paar voorbeelden tenslotte om te laten zien dat ook de niet-hobbyist in dit boekje wat van zijn gading kan vinden. De foto's, vooral als ze wat meer dan een tram vertonen, hebben historisch-topografische waarde. Wat staan er nog veel bomen! Auto's rijden er zoveel te minder; mensen wandelen deftig midden op de straat. In de tekstgedeelten schuilen ook aardige details. Zo zijn er Utrechters geweest die uit woede over het einde van de paardetram nooit in de elektrische stadstram hebben willen zitten. Anderzijds hebben sommige trams behalve mensen ook andere vracht vervoerd: post en goederen, zelfs stenen van steenovens aan de Rijn. Er waren dan ook goede trekkers bij het wagenpark, die in het Utrechts-Gelderse „berglandschap" hellingen tot 1 op 13 toe namen, en na de oorlog dus goed dienst konden doen in het Ruhrgebied.

L. v. T.

Abstederbrug

Excuses voor een kleine „slip of the pen": in mijn commentaar „Ook vroeger intens druk verkeer" (december 1970) heb ik op bladzijde 94 (2e kolom, 3e regel van onderen) geschreven over de Looierbrug. Dit moet zijn Abstederbrug.

J. Reeskamp

Het verkeer, anno 1900, voor het centraal station te Utrecht. Geheel links de achterzijde van de, in het redactioneel commentaar genoemde bagagewagen 101.

Min volk, velocipèdedienst pril voetbal en een koopje

Uit het voorraadje oude brieven en rapporten, dat de Werkgroep Alfabetische Stadsbeschrijving ons stuurde, plaatsen wij wederom enkele saillante geschriften. Zonneklaar blijkt hoe ontzaglijk veel er in honderd jaar veranderd is.

* * *

Om te beginnen een brief van de hoofdcommissaris van politie aan de burgemeester van Utrecht, daterende van 31 mei 1878, die vandaag niet alleen bij Nieuw Links in verkeerde aarde zou vallen.

„Met terugzending van het verzoekschrift van J. E. M. Linnenbank om in den tuin achter zijne tapperij in de Wijde Watersteeg Wijk C No. 522, des zondagsavonds muziek te mogen geven, heb ik in antwoord op uwe apostille van den 22n dezer No. 2126 de eer UEdAchtb te berigten:
Dat de tapperij van den adressant, die gelegen is te midden van een zeer bevolkte buurt uit de minste volksklasse, des zondags voornamelijk wordt bezocht door ambachtslieden met hunne vrouwen of meisjes; - dat het geven van muziek in den tuin achter zijne tapperij gelegen, in die buurt naar ik vrees, onder de bewoners een opgewondenheid en opschudding zal veroorzaken waardoor alligt oneenigheid en twist zal worden in 't leven geroepen; - dat ik het derhalve niet in het belang der goede orde en rust zoude achten indien het verzoek van den adressant, dat ook bij eene eventueele toestemming door vele anderen zoude worden gevolgd, werd toegestaan en daarom de vrijheid neem UEdAchtb te adviseren om hetzelve te wijzen van de hand."

* * *

Meer tolerant is dezelfde hoofdcommissaris acht jaar later, op 3 februari 1886, wanneer hij in zijn zwierige handschrift aan B. en W. verslag uitbrengt over de plannen van de Amsterdammer Th. C. Maguenat, die te Utrecht een velocipède-besteldienst wil beginnen.

„. . . dat volgens door mij bij mijn ambtgenoot te Amsterdam ingewonnen bericht, de adressant die onder den naam van Theophile sedert jaren haarkleurmiddelen in den handel brengt en Frederiksplein no. 32 woont, in de buurt zijner inwoning bekend staat als een knap, fatsoenlijk en solied persoon; - dat er wat zijn verzoek betreft bij mij ten opzichte van het openbaar verkeer geen bezwaar tegen de inwilliging van dat verzoek bestaat indien hem de verplichting wordt opgelegd om te zorgen dat het naderen der velocipèdes op een behoorlijke afstand goed hoorbaar zij, bij het invallen der duisternis deze voertuigen van een helder lichtgevende lantaarn moeten zijn voorzien en de plaatsen waar die voertuigen zullen worden gestationneerd niet aan den adressant ter zijner keuze worden overgelaten; - dat ik evenwel betwijfel of er in deze gemeente aan zoodanigen besteldienst werkelijk behoefte bestaat en des adressantes gunstige verwachtingen zouden worden verwezenlijkt".

* * *

Voetbal genoot in zijn prille dagen kennelijk niet de belangstelling van het Utrechtse college die tegenwoordig gebruikelijk is. Kwestie van zondagsheiliging misschien? Wij citeren een brief van 23 september 1908 van de Utrechtsche Voetbal-Vereeniging (opgericht 10 september 1902) aan B. en W.

„Bij deze heeft ondergetekende, namens het bestuur der Utrechtsche Voetbalvereeniging, de eer uw Edelachtbaar College beleefdelijk onder den aandacht te brengen, dat het terrein der Utr. Voetbal Vereeniging, gelegen aan de Willem-Barendtzstraat, ingang tusschen de nos. 31 en 31a Zondag a.s. voor 't eerst in gebruik zal worden genomen.
Dien dag zullen twee wedstrijden gespeeld worden, welke respectievelijk om half twee en half drie uur aanvangen.
Ten zeerste zult U ons, met uwe tegenwoordigheid op dien, voor de Utrechtsche Voetbalsport zoo belangrijken dag, vereeren en vleien ons dat U aan ons minzaam verzoek gevolg zult willen geven. Inmiddels teekent met verschuldigde Hoogachting . . ."

Belangrijk of niet, U.V.V. heeft zich waarschijnlijk vergeefs gevleid, want boven de brief staat een krabbeltje: „bedanken, verhinderd."

* * *

De gemeente-archivaris meent een goede koop te kunnen doen, zoals kan blijken uit de brief die hij op 25 februari 1884 aan burgemeester en wethouders van Utrecht schrijft.

„Mij wordt door den deken van het opgeheven Zakkendragersgild ter hand gesteld het groote zilveren bodeteeken van dit gild van 1611, dat reeds door de leden van het gild aan den han-

delaar Fraenkel was ter hand gesteld, (die er *f* 20,— voor geboden had,) doch dat door hem opgevorderd en tot dien prijs ingekocht werd. Hij biedt het thans aan de stad aan en zal Donderdag de beslissing komen vernemen. Gaarne zou ik gemachtigd worden, hem daarvoor *f* 25,— te geven. Dergelijke stukken zijn te Utrecht uiterst zeldzaam en de insignes der Zakkendragers (de bij dit stuk behoorende versierselen van het lijkkleed werden reeds in 1857 door de stad aangekocht) zijn verreweg de oudste en fraaiste van allen. De aankoop zou derhalve eene zeer merkwaardige aanwinst voor het museum zijn en 't stuk voor vernietiging bewaren."

* * *

Tenslotte nog enkele snippers.

Op 19 november 1869 besluiten B. en W. een verzoek van plaatselijke banketbakkers af te wijzen om Sinterklaasavond niet op 5 maar op 3 december te vieren (5 december valt nl. op zondag). „Indien de banket-, koek- en kleingoedbakkers mogten wenschen hunne avonduitstalling op eenen anderen avond te houden dan op 5 December e.k., zal daartegen van zijde van Burgemeester en Wethouders geen bezwaar bestaan."

* * *

De „keurmeester van den visch" P. van den Bosch mag na donderdag 3 februari 1870 „bij het doen van bekendmakingen zijn handel betreffend in het Utrechtsch dagblad" zijn kwaliteit van keurmeester niet meer vermelden. „Zoodanige vermelding van kwaliteit is niet goed te keuren", vinden B. en W.

* * *

Eveneens in 1870 geeft Mevrouw de Douairière H. van de Wall geb. Baronesse Snoukaert van Schauburg in een rekest haar bezwaren te kennen tegen „het voornemen dat schijnt te bestaan om een publiek huis interigten in een perceel in de Lollestraat."

* * *

Op 21 juni 1873 overlijdt de 73-jarige heer Jan van Schaik aan de verwondingen die hij opliep toen hij blijkens een bericht van een wijkmeester, 's morgens om acht uur door een stier werd aangevallen. De stier, die ter markt werd geleid, was „volgens invermasie niet voorzien zoo als bij Wets bepaling zijn moet."

BOEKAANKONDIGING:

J. G. M. Boon, m.m.v. H. W. Luten. Hoenkoop in verleden en heden. (Hoenkoop 1970). 144 blz., m. afb. (ook als nr. 11 deel van de Stichts-Hollandse Bijdragen).

Wonderlijk gemeentehuisje van Hoenkoop: rijdend naar Gouda viel het me zo vaak op aan de linkerkant van de weg, waaroverheen het uitkeek op zijn wel erg nabije buur, Oudewater. Zelden kon je zo beseffen wat een vreemd ding een grens is.

Het bestuur dat in het gemeentehuisje zetelde, heeft als afscheid - want de machtiger buur won het in 1970, maar Oudewater werd toen zelf weer Stichts, zodat Hoenkoop dat tenminste bleef - dat verdwijnende gemeentebestuur heeft een loffelijk gebaar gemaakt. Het liet een werkje samenstellen met allerhande facetten uit Hoenkoops verleden en heden, waarvoor de streekarchivaris van Zuidwest-Utrecht en zijn medewerker bekwaam zorgden. Vooral de vorige en deze eeuw hebben zij van verschillende kanten proberen te belichten. Aan de brandweer en de nachtwacht, onderwijs en woningbouw, het grillige grensverloop en de ware aard van het gemeentewapen is aandacht besteed, maar ook staan alle tachtig raadsleden erin, compleet met biografische, kerkelijke en beroepsgegevens; van de inwoners worden trouwens ook lijsten met namen, gezindten en beroepen opgegeven, en allerlei cijfers die op hun manier inzicht geven in omvang en groei van de bevolking.

Verschillende stukjes illustreren de middelen van bestaan en het welvaartspeil. Meer tot de curiosa behoren de adhesiebetuigingen van de gemeenteraad.

Ongetwijfeld spreken dergelijke min of meer recente zaken, samen met de vele illustraties, de inwoners het meeste aan. Maar bovendien wijst Boon erop dat „tijd en gelegenheid ontbraken voor een bredere opzet", waarmee ook wel bedoeld zal zijn dat er geen doorlopend verhaal geschreven kon worden, zodat het boekje hier en daar op een uitgave van kleine bronnen lijkt. Maar wie het bij stukjes en beetjes of bladerend ter hand neemt, kan er toch van genieten. Dat velen dit zullen doen, valt deze goed verzorgde publikatie van harte toe te wensen.

L. v. T.

Akademiedagen

De Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen houdt op 15 en 16 april a.s. in de Glazen zaal van het RAI-gebouw te Amsterdam haar jaarlijkse Akademiedagen. Leden van Oud-Utrecht kunnen de lezingen gratis bijwonen. Voor deelneming aan de excursies worden de onkosten in rekening gebracht.
Belangstellenden kunnen het programma, waaraan een aanmeldingsformulier is gehecht, aanvragen bij de regelingscommissie voor de Akademiedagen, Kloveniersburgwal 29, Amsterdam.
Op de Akademiedagen worden de volgende lezingen gehouden:

— Grootstedelijke verkeers- en vervoersproblemen in hun maatschappelijke context.
  Spreker: prof. ir. H. Wiggerts, buitengewoon hoogleraar ruimtelijke ontwerpen aan de T.H. Delft.
— Stadsklimaat.
  Spreker: drs. G. F. A. van Zuylen, fysisch-geografisch en bodemkundig laboratorium aan de Universiteit van Amsterdam.
— Bewogen jeugd contra bedreigende stad.
  Spreker: prof. dr. J. S. van Hessen, sociologisch instituut van de R.U. Utrecht.
— Restauratie van de binnenstadskerken in Utrecht.
  Spreker: Th. Haakma Wagenaar, architect te Utrecht.
— Het toekomstige landschap van de Markerwaard.
  Spreker: R. J. Benthem, hoofd van de stafafdeling landschapsbouw van Staatsbosbeheer, Utrecht.

Voor de deelnemers aan de Akademiedagen bestaat voorts de mogelijkheid op 16 april in de middag deel te nemen aan een van de volgende excursies:

— Bezoek aan Fokker-V.F.W. NV met rondleiding.
— Bezoek aan drukkerij Henkes Holland NV te Haarlem (hier wordt een groot gedeelte van de Akademie-uitgaven gedrukt).
— Excursie per autobus door de Beemster met bezoek aan de Schermer-molens, onder leiding van H. Tol, bestuurslid van het Oudheidkundig Genootschap Jan Adriaanszoon Leeghwater.
— Excursie naar de expositie Stadsontwikkeling van de dienst publieke werken van de gemeente Amsterdam, in het Beursgebouw, waar drs. C. Wegener Sleeswijk van de afdeling stadsontwikkeling een inleiding zal houden.

Verbreding van Langbroekerdijk

De werkgroep die Gedeputeerde Staten van Utrecht op 19 oktober 1970 hebben ingesteld, om een compromis te zoeken tussen de verkeerstechnische, landschappelijke en cultuurhistorische eisen van de Langbroekerdijk, heeft zich uitgesproken voor het landschappelijk behoud van deze weg. Verbetering en verbreding van de Langbroekerdijk tussen de Sterkenburgerlaan (Driebergen) en de Broekhuizerstraat (Langbroek) acht de werkgroep noodzakelijk, maar een matiging van de verkeers-technische eisen - in de gedaante van een iets smallere weg dan was beoogd - is volgens haar gerechtvaardigd.
Met deze schaalverkleining wordt tegemoet gekomen aan de velen die bij het provinciaal bestuur klachten hadden ingediend over de wel erg rigoureuze, gemeentelijke plannen om de dijk te moderniseren. De werkgroep, bestaande uit representanten van Monumentenzorg, Heemschut, Staatsbosbeheer, cultuurtechnische dienst en provinciale waterstaat, heeft oog gehad voor de prachtige loofbossen bij kastelen en landhuizen van dikwijls monumentale waarde, voor boomgaarden, grienden en weilanden, die dit oude akker- en weidelandschap zo'n onmiskenbare charme verlenen. Als haar aanbevelingen worden gevolgd - en het ziet ernaar uit dat Gedeputeerde Staten daar wel oren naar hebben - zal een aantal forse eiken gespaard blijven, die anders voor het geweld van de wegenbouwers hadden moeten wijken. Ook adviseert de groep de herberg op de hoek van de Wijkerweg te handhaven en de Stenenbrug naar de Bovenwijkerweg alsmede twee bruggetjes bij Lunenburg en Leeuwenburg te herbouwen.
Zij vestigt verder de aandacht op ontsierende, bovengrondse elektriciteitsleidingen, beschadigde ber-

men en afbrokkelende wegkanten, die moeten verdwijnen om het gezicht op deze dijk wat minder armetierig te maken. Na een aantal jaren kan dan weer een aantrekkelijk, met het omringende landschap harmoniërend wegbeeld ontstaan, gelooft de werkgroep.
Met de gemeentebesturen van Driebergen-Rijsenburg en Langbroek overleggen Gedeputeerde Staten nu over de uitvoeringsmogelijkheden van de plannen. Het zou wenselijk zijn dat zij ook de tegenstanders, die ook heden nog zeker niet allemaal enthousiast zullen zijn over de geamendeerde plannen, in dit gesprek betrokken.

K.

Tekening: A. B. R. de Vries

Gerrit van Goor moest schrijf- en rekenkunst bewijzen

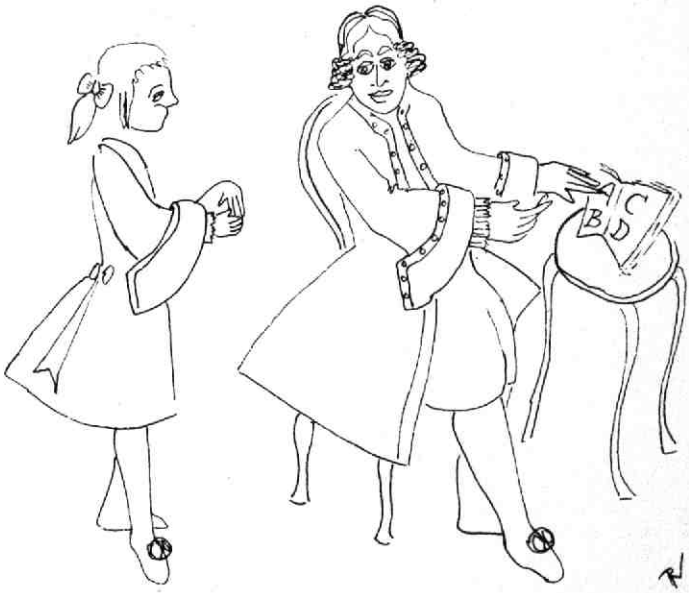

door E. P. Polak-de Booy

Gerrit van Goor moest 5 november 1729 examen doen. In de Statenkamer te Utrecht zouden twee schoolmeesters onderzoeken wat hij van schrijven en rekenen terecht bracht. Hij kon verwachten daarbij scherp op de vingers gekeken te worden door alle leden van gerecht en kerkeraad van Breukelen, terwijl ook nog twee advocaten en drie commissarissen van Gedeputeerde Staten aanwezig zouden zijn. Geen wonder dat hij die dag koorts had en het examen geen doorgang kon vinden. Hij was eind maart 1729 in Breukelen gekomen, mogelijk als waarnemer van de omstreeks die tijd overleden Roelof Brouwer, die daar bijna veertig jaar koster en schoolmeester geweest was. Hij maakte er kennelijk geen goede indruk, want toen het duidelijk werd dat hij Roelof zou opvolgen, raakte het hele dorp in beroering. Al drie weken voordat de aanstelling - op 19 juni - officieel bekend werd, waren twee schepenen naar Utrecht geweest om een advocaat te spreken over de „onbekwaamheid van Gerrit van Goor". Zij brachten daar twee stuiver voor in rekening, het bedrag van hun vertering in de „Atlas". Latere reizen waren duurder, vooral wanneer een schuit, of paard en wagen, gehuurd werd voor het vervoer van veel schepenen tegelijk. De kosten waren na een half jaar opgelopen tot 78 gulden. De rekening van de advocaat was slechts 12 gulden lager. Het is duidelijk dat ze er in Breukelen heel wat voor over hadden om Gerrit van Goor kwijt te raken.
Op 5 juli dienden schepenen en kerkeraad van Breukelen een zorgvuldig geredigeerd rekest in

bij Gedeputeerde Staten van Utrecht. 1) Zij stelden zich op het standpunt dat de rechtmatigheid van de benoeming door de vrouwe van Nijenrode aan twijfel onderhevig was, maar dat zij daarin niet wilden treden. Het ging erom dat het dorp een bekwaam schoolmeester kreeg en niet iemand als Gerrit van Goor. Hij kon niet genoeg schrijven en cijferen om het aan de kinderen te leren; bovendien had hij nog onlangs gezegd dat hij zich niet geschikt achtte voor deze functie. Daarom deden zij een beroep op de Edelmogende Heren om de benoeming ongedaan te maken.
Zij stonden minder sterk, doordat de dominee niet meedeed. Daar zullen in de kerkeraadsvergadering wel harde woorden over gevallen zijn, maar dominee Kaar notuleerde heel sobertjes, zodat er niets van blijkt. In het rekest staat echter dat hij de Breukelense jeugd als een „partye rappige en luysige jongens" beschouwde, waaraan weinig gelegen was. Met die opmerking zal hij heel Breukelen tegen zich gekregen hebben. De school was hun trots, zomer en winter ruim honderd leerlingen. In augustus sprak men op de classisvergadering in Utrecht vol zorg over de „onlusten" in Breukelen.
Intussen hadden Gedeputeerde Staten een commissie ingesteld om de zaak te onderzoeken. Deze deed goed werk en kwam in oktober met een acceptabel voorstel. De advocaten van beide partijen (ook Van Goor had een advocaat genomen) zouden ieder een meester aanstellen, die samen Gerrit aan een examen zouden onderwerpen. De uitslag zou bepalend zijn voor verdere maatregelen. Zoals eerder gezegd, het examen ging eerst niet door, maar op 6 december had Gerrit van Goor zijn koorts overwonnen. Ten overstaan van meesters, advocaten en verdere toehoorders toonde hij de schrijf- en rekenkunst voldoende te beheersen, zodat de Gedeputeerde Staten geen reden zagen hem niet in Breukelen te handhaven. Het dorp had de strijd verloren.

We blijven zitten met de vraag of Gerrit van Goor werkelijk zo onbekwaam was, of dat er iets anders achter zat. Het is haast niet in te denken dat hij werkelijk nauwelijks kon schrijven en rekenen. We kunnen de kerkboeken nog zien die hij bij hield en we mogen toch ook wel enig vertrouwen hebben in de integriteit van de examinatoren. Misschien is het rumoer om meester Gerrit beter te begrijpen wanneer we bedenken dat Breukelen een van de best betaalde standplaatsen in de provincie Utrecht was. De Geheymschrijver 2) zei dit in 1759, maar ook dertig jaar eerder was dit zo. Er kwam ca. 100 gulden van het gerecht, 60 gulden van de diakonie, ca. 85 gulden van de kerk, terwijl we het schoolgeld op 200 gulden per jaar kunnen begroten. Voegen we hierbij de emolumenten voor stoelen zetten, klok luiden en dergelijke, dan komen we op een voor die tijd zeer behoorlijk inkomen. In Breukelen, dat met tegen de 300 lidmaten een van de grootste kerkelijke gemeenten van Utrecht was, kon men immers veel emolumenten verwachten. Een dorp, dat bij een open sollicitatie een meester van topklasse kon krijgen, hoefde geen genoegen te nemen met iemand van niet meer dan middelmatige bekwaamheden. Ongetwijfeld voelde men zich gemanipuleerd. Er zat echter niets anders op dan zich erbij neer te leggen. Op de maartvergadering van 1730 vernamen de leden van de classis Utrecht dat de rust in Breukelen was hersteld. De nieuw benoemde meester bleef tot zijn dood in 1772 lesgeven en niemand sprak meer over de onbekwaamheid van Gerrit van Goor.

1) *R. A. Utrecht, archief Breukelen-Nijenrode nr 21. Hierbij bevinden zich ook de rekeningen van de advocaat en de schepenen.*
2) *Geheymschrijver van Staat en Kerk. Utrecht, 1759/1760.*

Genielied

Naar aanleiding van het artikel „Jeugdmemoires uit Utrecht van een oud-minister", van mr. J. J. Beyerman, merk ik het volgende op: Het lied „Mina, kom eens gauw naar buiten, Meid, daar komen troepen aan" dateert - als ik mij niet vergis - uit de tweede helft van de mobilisatietijd 1914-1918. Het is echter niet hét genielied. Veel ouder is het lied: Wij zijn mineurs van 't Nederlandse leger, En onze naam is overal bekend". Dit lied wordt bijvoorbeeld nog altijd gezongen op de jaarlijkse korpsdiners van het wapen.

Ir. Ch. C. van der Vlis
reserve-majoor der genie bd.

Telefoon Struick

Het telefoonnummer van dr. J. E. A. L. Struick is gewijzigd in (030) 51.64.88.

Sluipmoord op oude panden

Molen bij de Adelaarstraat

Lopend door de Utrechtse binnenstad krijgt iemand op het ogenblik gemakkelijk het gevoel te vertoeven in een stad die wordt afgebroken. Pas nu is duidelijk te constateren hoezeer de demping, ook van enkele minder fraaie singelgedeelten, een aantasting betekent van harmonieuze verhoudingen, die onze voorouders - zelfs als zij niet op de toppen van hun inspiratie bouwden - in acht hielden. De singelhuizen zinken als het ware weg naast de immens brede heerweg die van de Weerdsluis naar de Daalsetunnel loopt. Ter linker zijde klagen de brokkelige resten van de goede, oude Wijk C ons aan.
Naar het Vredenburg en de streep modder en water ernaast, overblijfselen van de Catharijnesingel, kun je beter niet kijken en wat voor aanblik straks de overkluisde singel bij het huis van bewaring zal opleveren, moet je maar gissen.
Dit zijn echter allemaal beleidskwesties, waarvoor in feite alle Utrechters, via hun vertegenwoordi-

Oud huis op het Voor-Clarenburg

Gedempt stuk singel bij het Vredenburg

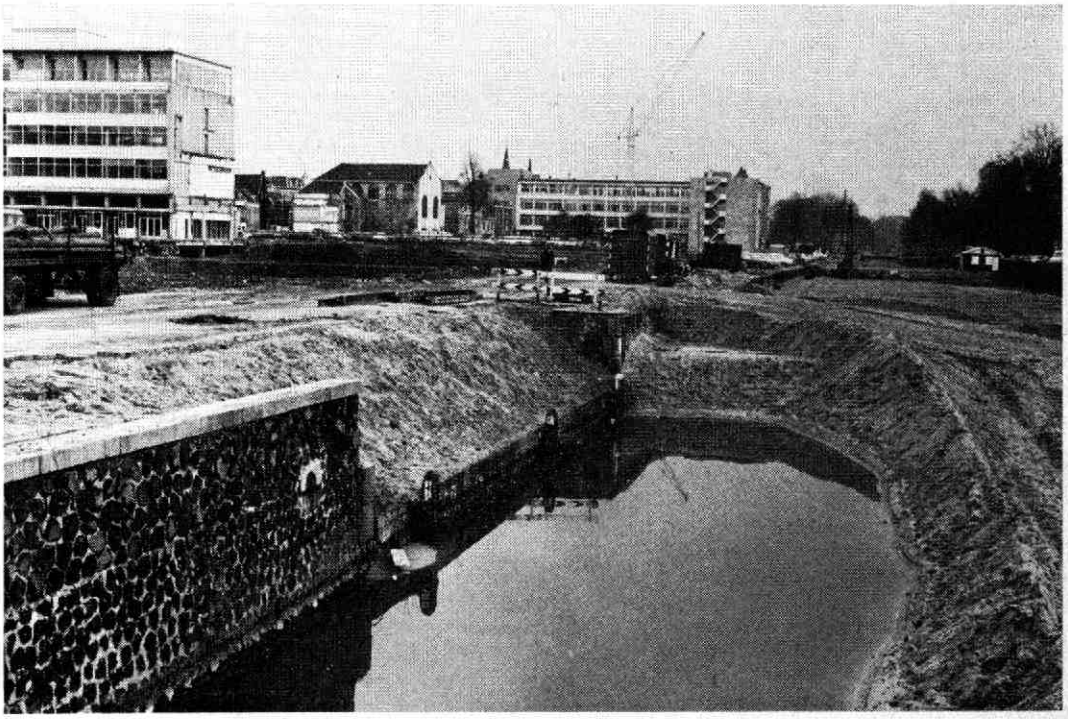

ging in de raad, mede-verantwoordelijkheid dragen. Trouwens, het zou irreëel zijn álle saneringen en veranderingen à bout portant af te wijzen: uitsluitend van kloostermoppen bouw je een museum en geen moderne stad die behalve historisch geïnteresseerden ook zakenlieden perspectief biedt. Begrip voor de historische verworvenheden is er gelukkig ook nog in de gemeentelijke burelen.
Wat ik in ons blad wél wil signaleren, is een vorm van sluipmoord, die sommige stadsgedeelten bedreigt. Het zijn vaak de stille buurtjes, de wat achteraf gelegen hofjes en pandjes, ontsnappend aan de aandacht, die bij de huidige expansiedrift het loodje dreigen te leggen. [1])
Aller ogen zijn gericht op de grote amovaties en de herscheppingen van betonmagnaten, die van Utrecht een tweede Rotterdam hebben gemaakt. Inmiddels profiteren kleinere belanghebbenden door wat hun in de weg staat, met de grond gelijk te maken. Dikwijls gebeurt het, geloof ik, niet eens te kwader trouw. Weet men veel wat er aan historische waarde kan schuilen in onaanzienlijke, vaak sterk verwaarloosde bouwsels?
Met een klap schrok Utrecht een paar weken geleden wakker toen plotseling aan het licht kwam dat in de Schalkwijkstraat, op nummer 10, een uit 1632 daterend huisje was afgebroken. Een onbewoonbaar verklaarde woning, in een rijtje dat voornamelijk in gebruik is als ateliers van kunstenaars. In het plan-Kuiper stonden deze huisjes op de nominatie om te worden afgebroken, in de nieuwere plannen echter niet. Juist in hun totaliteit zijn deze huisjes interessant. Door de sloop van een ervan is het straatbeeld ernstig aangetast.
Als ik goed ben ingelicht, staan de slopers gereed om op het adres Nieuwe Kamp 17 een tweede huisje van deze rij (die om de hoek nog een eindje door loopt) met de grond gelijk te maken. En waarom dit alles? Omdat een huishoudschool een achteruitgang wenst en een doorgang voor het aanvoeren van materialen ten behoeve van de bouw van een nieuwe gymnastiekzaal.
In gemeentelijke kringen wordt wel toegegeven, dat de sloopvergunning aan de huishoudschool, die het pand had gekocht, te lichtvaardig is afgegeven. „Een heel nare zaak", heet het. Dat brengt mij terug op mijn uitgangspunt: de sluipmoord.

Het gat in de Schalkwijkstraat

Twee manco's

Waaraan het schort in de stad Utrecht, zijn twee dingen: de uitbreiding van de Monumentenlijst en de vaststelling van de binnenstad als beschermd stadsgezicht.
Momenteel hanteert men voornamelijk de z.g. Rijksmonumentenlijst, waarvan de lacunes ook in gemeentelijke kring als een pijnlijke kwestie worden ervaren. Daarnaast is er een gemeentelijke lijst (verdeeld in een categorie oude panden, A en een betrekkelijk kleine groep nieuwere panden, B), waarmee nauwelijks iets gebeurt en die geen rechtskracht heeft.
Op de Monumentenlijst zijn de laatste jaren wel wat belangrijke zaken bijgeschreven - wij zeiden al, de gemeente is echt niet onverschillig - maar bijvoorbeeld de pandjes in de Schalkwijkstraat niet. En nog meer zaken niet; ik kom daarop terug.
Wat het beschermd stadsgezicht betreft: het ministerie schijnt precies te weten wat het wil, maar om duistere redenen komt het niet voor de draad met zijn uiteindelijke vaststelling. Zeer ten ongerieve van het gemeentebestuur overigens, dat ook wel eens wil weten waaraan het toe is.
In het kielzog van het rijk vaart de dienst voor stadsontwikkeling, die echter slechts door tijdig goede plannen te maken een stukje stad kan redden. Het is moeilijk iemand hiervan persoonlijk verwijten te maken, omdat juist ambtenaren be-

hoefte hebben aan duidelijke richtlijnen. Dit is geen schimpscheut, maar een objectieve beoordeling van de bestaande hiërarchische opbouw, waarmee we moeten werken.
Verontrustend is deze gang van zaken in hoge mate, want je hoeft maar even het oor te luisteren te leggen om te ontdekken wat de bedreigde punten zijn. Positief te waarderen is daarbij de liefde die dikwijls juist jonge mensen voor de oude stad aan de dag weten te leggen. Er is bijvoorbeeld een werkgroep van de rijksuniversiteit, die - oorspronkelijk bedoeld ter bestudering van ruimtelijke vraagstukken - zich na de nota Kernbeeld intensief met de oude stad is gaan bezig houden.
In onze verzakelijkte samenleving hebben velen klaarblijkelijk sterke behoefte aan rustige, romantische plekjes om te wonen en te leven. Het gerief van de nieuwbouwwoningen offeren zij er graag voor op. Menig oud huisje, dat nauwelijks meer een fundering had om op te staan, is met grote zorg en enthousiasme door jonge mensen in bewoonbare staat teruggebracht en niet zelden met smaak ingericht.

Vinger op de wonde

Door enkele van deze jongere Utrechters werd ik dezer dagen opmerkzaam gemaakt op nog enkele bedreigde punten in oud-Utrecht. Zoals bekend, zal het grootste deel van de westelijke zijde van het Achter Clarenburg moeten verdwijnen voor de nieuwbouw van Hoog Catharijne. Er is al heel wat gesloopt; het schrikkelijkste voorbeeld is het voormalig Elisabethsgasthuis met zijn prachtige kelders. Maar dat dateert alweer van jaren her.
Straks zullen hier moderne winkelpanden verrijzen en het kan best een gezellige parallelstraat worden van de Lange Elisabethstraat. Helaas zullen de winkelpanden in de huidige situatie pal tegenover zeer bouwvallige oude huizen komen te staan, die weinig historische waarde bezitten.
Het is daarom niet te verwonderen dat deze oude huizen zijn aangekocht en dichtgetimmerd om te worden gesloopt en te worden vervangen door eveneens een rij moderne winkelpanden. Begrijpelijk, maar het zou wel een droeve zaak zijn als ook het zeventiende-eeuwse hoekhuis Voor-Clarenburg 7, dat de rij afsluit, eraan zou moeten geloven.
Naar ik verneem hebben de bewoners van dit huis, waarin de sociëteit van de studentenvereniging Prometheus gevestigd is geweest, aanzegging gekregen in mei te vertrekken. Waarom?, vraag je je af. Het pand, met zijn hoge, achttiende-eeuwse tuitgevel, dat uit een oogpunt van geschiedenis zeer belangwekkend kan worden genoemd, zou best in een moderne omgeving kunnen worden opgenomen. Zoiets gebeurt vaker en misstaat geenszins.

Middeleeuws huis

Aan het Achter Clarenburg ligt, in de zuidelijke hoek weggedoken tussen de kerk van St. Marie, de gebouwen van de Steenkolen Handels Vereniging en nog wat bouwsels, een groot, in zijn kern middeleeuws pand dat al jaren geleden door de gemeente is aangekocht. Gevreesd wordt dat dit mettertijd zal verdwijnen, niet het minst in verband met de groei van de SHV.
Als de doorbraak naar de Mariaplaats uit het plan-Kuiper zou worden verwezenlijkt, lag dit huis precies in de route. Die doorbraak is inmiddels door de raad van de hand gewezen. Niettemin is het huis leeg blijven staan, verwaarloosd.

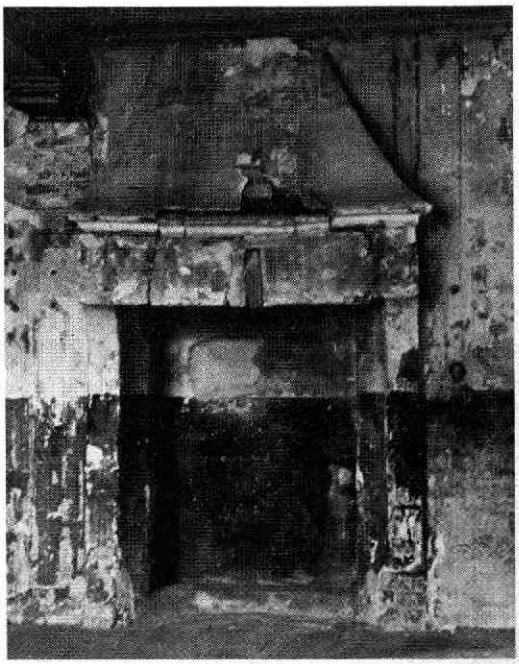

Middeleeuwse schouw van het huis in de doodlopende hoek van het Achter-Clarenburg

Daar is overigens verandering in gebracht door een groep krakers, die niet alleen het huis voorlopig als woonstede hebben ingericht - er is een zee van ruimte - maar bovendien de moeite hebben genomen de middeleeuwse overblijfselen te ontmantelen.
Het huis kan bogen op een bijzonder mooi keldergewelf, talrijke zeer oude bouwfragmenten en - als pronkstuk - een vijftiende-eeuwse, zandstenen schouw, die weliswaar vervallen maar zeker goed te restaureren is.
Indien het juist is dat de gemeente in plaats van de aanvankelijk geschetste doorbraak zal proberen het nieuwe Achter Clarenburg te zijner tijd als bescheiden (voetgangers?)straat door te trekken naar een iets oostelijker gelegen punt van de Mariaplaats, zal het vrij monstrueuze gebouw van de Handelsbeurs moeten verdwijnen. Voor mij geen punt van discussie. Waarschijnlijk is dit plan te verwezenlijken zonder de twee genoemde „monumenten" die niet op de Monumentenlijst staan (weer zo'n omissie) te schaden, zomin als het gebouw van de sociëteit De Vereniging, waarvoor het rijk al eerder een sloopvergunning had geweigerd.
Hoewel het lijstje gemakkelijk zou zijn uit te breiden, wil ik besluiten met nog twee voorbeelden van bedreigde stukjes oud-Utrecht. Het eerste is het pand Janskerkhof 1 A, dat een sta-in-de-weg vormt voor de definitieve verbreding van de Lange Jansstraat. De afbraak ervan wordt nu nog tegen gehouden door de wens van monumentenbeschermers om de pleinwand van het Janskerkhof zoveel mogelijk intact te houden. Eerlijk gezegd, zie ik er geen heil in, ná de voltooide afbraak van de zuidelijke gevelwand van de Lange Jansstraat. Dan hadden we ook dat achterwege moeten laten.
Iets anders ligt het met de molen Rijn en Zon, op de hoek van de Adelaarstraat en de Merelstraat, die in de weg staat voor een uitvalsweg in noordelijke richting. Deze molen, die de verdwenen molen van het Paardenveld indertijd heeft vervangen, dateert van 1913 en is gebouwd van een lelijk soort Belgische baksteen. Allerminst een historisch unicum.
Om tweeërlei redenen zou ik evenwel willen pleiten voor het behoud van deze molen; hij is waarschijnlijk de hoogste van Nederland en hij is de laatste molen van Utrecht.
Tot nu toe heeft het rijk weinig animo getoond voor een restauratie van deze molen. Op het ogenblik worden echter alom in den lande zoveel activiteiten ontplooid voor het herstel van molens, dat het mogelijk moet zijn ook voor de Utrechtse molen de nodige fondsen bijeen te krijgen, zodat hij eenmaal met nieuwe wieken het stadsbeeld kan opluisteren.

Die weg moet dan maar een eindje opzij of helemaal achterwege blijven. Nu al blijkt de eigenlijke flessehals voor het bereiken van de binnenstad uit Overvecht en Tuindorp niet bij de molen maar voor de Neude te liggen. *K.*

[1]) *De druk op de oude binnenstad maakt het dringend gewenst een comité van waakzaamheid op te richten, dat zijn ogen en oren goed open houdt en van tijd tot tijd ervaringen uitwisselt. Wie van zo'n comité deel zou willen uitmaken, wordt verzocht telefonisch of schriftelijk contact op te nemen met de secretaris, dr. J. E. A. L. Struick.*

GESCHIEDENIS VAN DE LAGE LANDEN I

Kort geleden verscheen bij de uitgeverij Fibula-Dishoeck, die al sporen verdiend heeft door de reeksen geschiedkundige uitgaven voor een ruim publiek, van de bekende schrijver van kinderboeken Jaap ter Haar (Saskia en Jeroen, De Zes Falken e.a.) het eerste deel van de Geschiedenis van de Lage landen. Bij een vaardige pen en een levendige stijl heeft de schrijver een groot inlevingsvermogen ontplooid in de bont geschakeerde ontwikkeling van ons vaderland. Met hem doorleeft de lezer geboeid de primitieve angst van de prehistorische jager, de stijgende woede van de Bataven tegen de wrede onderdrukking door de Romeinen met hun ijzeren regiem van de „Romeinse vrede", de milde en toch onverzettelijke Christenzendelingen Willibrord en Bonifatius, het bonte leven in de Middeleeuwse stad en het hoofse leven van soms schrikbarend barbaarse ridders.
Kostelijke illustraties, die met bekwame zorg zijn uitgekozen, belichten het boeiende verhaal. De tekeningen van Rein Poortvliet vullen door hun levendigheid de afbeeldingen van de kunstschatten en gebruiksvoorwerpen aan.

Vervolg zie pagina 24

Armenzorg in Vleuten

In 1732 kreeg de gereformeerde gemeente in Vleuten een verzoek van het gerecht om iets bij te dragen tot onderstand van een Vleutense jongen die in Utrecht in het dolhuis was opgenomen. De kosten waren te hoog om geheel ten laste van het dorp te komen: 80 gulden per jaar. Als de diakonie nu eens 20 gulden bijdroeg? Goed, zei de kerkeraad, voor dit éne jaar willen we het wel doen, omdat jullie zoveel uitgaven hebben moeten doen om de jongen in de kleren te steken. Maar er is één voorwaarde: de O.L. Vrouwen Broederschap moet evenveel bijdragen, anders doen wij het niet.

Hierop volgde een vergadering in het rechthuis, met vertegenwoordigers van zowel broederschap als kerkeraad. Woordvoerder van de eerste was de brouwer Hendrik van Bijlevelt, een der voornaamste katholieken van het dorp en hoog aangeslagen in de belasting. Al direkt stelde hij zich op tegenover de predikant, Jacobus Vlaer, en er kwam een felle diskussie.

Nu moet men weten dat Jan Joosten, de jongen waar het om ging, wel van gereformeerden huize was. Hij was echter geen lidmaat en hoorde dus tot de zogenaamde buiten-armen. In veel dorpen lag de situatie zo, dat katholieke en gereformeerde lidmaten ieder bij hun eigen diakonie voor steun terecht konden, terwijl de buiten-armen óf bij het gerecht konden aankloppen, óf bij een van die nog uit de middeleeuwen stammende fundaties voor armenzorg, doorgaans Heilige Geest tafels genoemd.

De dominee zag in de Vleutense broederschap ook zo'n min of meer neutrale instelling en voelde zich in die mening gesteund door het feit dat sommige gereformeerden aanzienlijke bedragen aan de broederschap hadden nagelaten. Dat zouden zij niet gedaan hebben als het een puur katholieke organisatie was.

Zo eenvoudig lag het in Vleuten toch niet. Om te beginnen was er geen roomse diakonie. Neen, zei Bijlevelt, de roomse armen worden gesteund door de broederschap of door het gerecht.

Dominee: Wat, geen diakonie? Wat doe je dan met je aalmoezen?

Bijlevelt: Die zijn er niet.

Dominee: Geen aalmoezen? Waar is dan die lade voor die zondags in jullie kerk rondgaat?

Bijlevelt: Voor de pastoor.

Dominee: Maar er is toch al een bus waarmee je bij de huizen geld inzamelt voor de pastoor, en nog een tweede voor het onderhoud van de kerk, geef je dan nooit aalmoezen? Dat bestaat toch niet, een christelijke gemeente die niet aan de armen denkt!

Bijlevelt: Toch wel, ik geef elke donderdag aan de passanten uit Utrecht, die hier op die dag gewoonlijk komen „schoeyen".

Dominee: Die? Maar dat is onhebbelijk en godloos volk! Vroeger gaf ik ze ook wel eens wat, uit eigen beurs, maar ze verdrinken alles in dat kroegje, je weet wel, en toen ik dat merkte hield ik er mee op. Ik vind dat je beter kunt geven aan de armen van je eigen dorp, waar je wat van afweet.

Hierop zwegen de roomse aanwezigen, „alsof ze de dominee gelijk gaven". Maar Bijlevelt hield voet bij stuk en begon een tegenaanval: Waarom had de broederschap niets gekregen uit de nalatenschap van Jan Pronckert, lidmaat van de gereformeerde kerk, die behalve van de diakonie ook onderstand had genoten van de broederschap? Hij voor zich voelde er niet voor aan deze nieuwe zaak mee te werken, zolang er in de oude geen klaarheid gekomen was.

Het dreigement van de dominee dat de gereformeerden dan ook niets zouden geven, bracht Bijlevelt tenslotte tot nadenken. Met zijn verklaring „ik zal dan ook geven, dog ook maer voor dit jaer" eindigde de vergadering. De dominee ging naar huis en schreef alles in het kerkeboek, nog vóór zijn gemoed tot rust was gekomen.

Tenslotte betaalde de diakonie niet alleen voor dat éne jaar, maar jaren lang, evenals de O.L. Vrouwen Broederschap. De zaak over Jan Pronckert was dan ook tot aller tevredenheid opgelost. Enige jaren later waren er weer moeilijkheden, ditmaal tussen gerecht en broederschap. Het gerecht had twee rooms-katholieke vrouwen die om steun kwamen vragen, naar de broederschap verwezen, maar zij werden daar niet geholpen. Schout en schepenen dienden hierover hun beklag in bij de Gedeputeerde Staten en stelden, dat de broederschap de *plicht* had deze vrouwen iets uit te keren.

In hun verweer maken de broeders duidelijk dat zij deze eis van het gerecht beschouwden als een inbreuk op hun beschikkingsrecht over de goederen van het gilde. Het was hun eigen vrije wil geweest indertijd, dat de inkomsten voortaan gebruikt zouden worden voor armenzorg. Zijzèlf hadden in 1667 beslist dat voortaan de jaarlijkse maaltijd uit eigen zak betaald zou worden. Zijzèlf wilden ook bepalen wie wel en wie niet voor

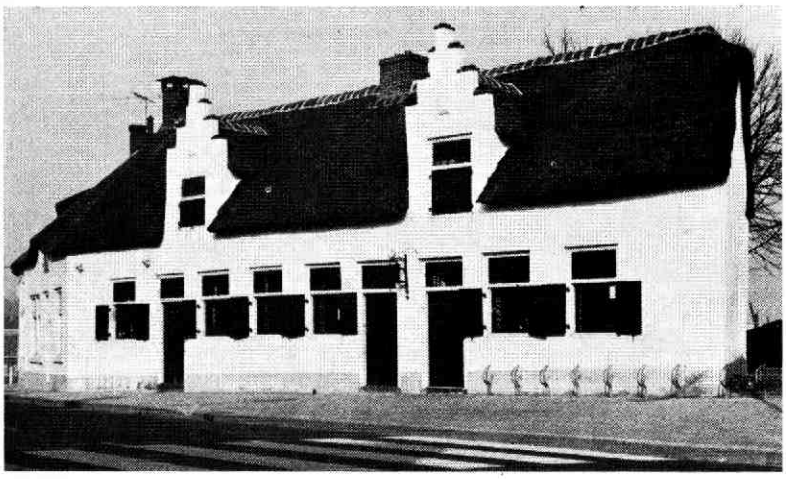

Armenhuisjes van de Onze Lieve Vrouwen Broederschap te Vleuten, waarin op het ogenblik de leeszaal is gevestigd.

onderstand in aanmerking kwam. Wat die twee vrouwen betreft, die voldeden niet aan hun eisen. Maria van den Bergh was al jaren lang niet in de kerk verschenen; de pastoor had haar uit eigen beurs een schelling per week aangeboden als zij wel zou komen, maar zij had halsstarrig geweigerd. De andere woonde in De Meern en ging in Utrecht ter kerke en kwam dus helemaal niet in aanmerking. Verontwaardigd constateerden zij dat het gerecht maar links en rechts akten van indemniteit uitgaf zonder hun voorkennis, en dan wel de broederschap voor hun onderstand liet opdraaien. Op die manier zou er binnenkort niets meer van het vermogen over zijn.

Het is niet meer na te gaan hoe het met die vrouwen afliep; maar het standpunt van de broeders is wel invoelbaar, vooral wanneer we de geschiedenis van het gilde van het begin af na gaan.

De Onze Lieve Vrouwen Broederschap te Vleuten bestaat op 21 april 1971 precies vijfhonderd jaar. Wie de stichtingakte van 1471 leest, vindt daarin inderdaad niets over armenzorg, wel veel over broedermin, gemeenschappelijke maaltijden en godsdienstige plechtigheden. Op een gegeven ogenblik is de armenzorg hierbij opgenomen, om tenslotte geheel op de voorgrond te treden. Wanneer is dat gebeurd?

In een visitatierapport van 1593 lezen we dat er toen een gilde in Vleuten was, waarvan de leden een jaarlijkse maaltijd hielden, waarop enkele juwelen getoond werden die eigendom waren van het gilde.

Het inkomen was ongeveer 25 gulden per jaar, blijkbaar ruim voldoende om de onkosten te dekken. In 1621 was er wat veranderd, zoals blijkt uit een mededeling van de toenmalige predikant van Vleuten op de classis-vergadering te Utrecht. Het inkomen was gegroeid tot 30 gulden, en het werd besteed „tot profijt der armen". Wanneer we bedenken dat in die tijd van gereformeerde zijde pogingen werden gedaan om het inkomen van gilden en broederschappen te algemenen nutte aan te wenden, inplaats van dat „onnut verbrassen", is het niet moeilijk om te begrijpen wat er gebeurd was. Om baas in eigen huis te blijven had de broederschap aan de buitenwereld doen weten dat armenzorg haar voornaamste doel was. Dat was niet uitsluitend camouflage, want er werd wel degelijk veel voor de armen gedaan. Zo veel, dat ook buitenstaanders dit gilde de aangewezen instelling gingen vinden om geld of goederen aan na te laten, in de wetenschap dat dit goed besteed zou worden. In het begin van de achttiende eeuw scheen het gilde zelfs zijn zuiver katholieke karakter verloren te hebben, want het telde ook enige gereformeerden onder zijn leden.

Maar er kwam een wending. Al bij het conflict in 1740 over de twee vrouwen die om onderstand vroegen, krijgen we de indruk dat het gerecht aan het gilde de taak toedacht om speciaal de katholieken te steunen. Niet meer neutraal dus. De broederschap zelf, zo blijkt uit het verweer, vond dat die katholieken dan ook geregeld in de kerk moesten komen en nam aldus de taak op zich van

een roomse diakonie, die immers in Vleuten niet bestond. En met de infiltratie van gereformeerden in het gilde was het in de tweede helft van de achttiende eeuw afgelopen.
Heel veel jaren later, in de winter van 1812/1813, zat een andere dominee van Vleuten op een avond in het kerkeboek te lezen. Toen hij zag wat zijn voorganger Jacobus Vlaer had opgeschreven, wreef hij zich de ogen uit. Die O.L. Vrouwen Broederschap zou dus bedoeld zijn om de buiten-armen te steunen? Maar dan hadden zij al jaren lang deze mensen, en ook de hervormde diakonie, te kort gedaan. Hij nam de pen op en schreef een brief op poten aan de administrateurs van de broederschap. In het Frans, zoals dat in die tijd hoorde. Het was het begin van een lange briefwisseling, waarbij vele stukken ter tafel kwamen. Pas in 1815 bracht de vrederechter van het kanton Maarssen een vergelijk tot stand. Waarschijnlijk hield hij er rekening mee dat het gilde ook wel eens legaten van gereformeerden had ontvangen, en wees daarom een achtste van het vermogen toe aan de hervormde diakonie. Op 5 februari 1820 werd de laatste betaling gedaan, en daarmee was de O.L. Vrouwen Broederschap weer baas in eigen huis geworden, maar nu voorgoed.

E. P. Polak-de Booy

Noot:
De dialoog tussen Bijlevelt en Vlaer is iets verkort overgenomen uit het kerkeboek van de Nederlandse hervormde gemeente te Vleuten, thans berustend op het rijksarchief in Utrecht. De verdere gegevens dank ik grotendeels aan de inzage van het archief van de O.L. Vrouwen Broederschap te Vleuten. Ik dank de procurator, de heer Th. G. van Dijk, voor zijn medewerking. Literatuur over de broederschap kan men vinden in het Archief Aartsbisdom Utrecht 1898, 255, met een artikel van J. H. Hofman, en in het jaarboekje Niftarlake 1915, 8 met een artikel van Kees Valkestein. Beide artikelen dragen de titel „O.L. Vrouwen Broederschap te Vleuten".

Onze voorouders, bij nader inzien

Ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Nederlandse Genealogische Vereniging zal van 27 maart t/m 23 april in het gemeentelijk archief te Utrecht de tentoonstelling „Onze voorouders, bij nader inzien" worden gehouden.
Het doel van de expositie is een groot aantal aspecten van het genealogisch onderzoek naar voren te brengen. Het zijn niet alleen de doop-, trouw- en overlijdensregisters die de familie-onderzoeker tot steun zijn bij zijn naspeuringen. Ook met behulp van notariële akten, transportakten en -plechten, inschrijvingen in de burgerboeken, familiewapens, geboorte-, huwelijks- en andere gelegenheidspenningen, kerst- en nieuwjaarswensen is het vaak mogelijk familiebanden te ontdekken.
De tentoonstelling begint met een stamboom van de Utrechtse familie Ram. Linten verwijzen naar de verschillende akten waaruit de gegevens voor de stamboom werden verzameld.
Behalve geschreven teksten zijn er ook voorwerpen aanwezig, die de gebeurtenissen in het familieleven markeren: testamenten met bijzondere gegegevens, kwartierstaten, familieportretten, huwelijkszangen, geboortelepels en serviesgoed, rouwborden uit kerken, enz.
Er zijn charters (oorkonden) bijeen gebracht, er werden gegevens verzameld over huwelijken met buitenlanders, over de in vroeger eeuwen zo hard toe slaande besmettelijke ziekten als pest en cholera. Ook is op de expositie een keur van oude wapenboeken te vinden, waaronder dat van de bekende Arent van Buchell, van de Gelders-Overijsselse Studentenvereniging, van de regenten der Utrechtse gasthuizen, enz.
De openingstijden zijn: werkdagen van 10 tot 16.30 en zaterdags van 10 tot 12 uur. Gesloten op zondag en van 9 t/m 12 april. Toegang gratis.

Mej. drs. I. J. Soer

Utrechtse bisschopswapens

In het maandblad onzer vereniging van januari 1971 is nog een late reactie opgenomen van de heer B. C. van Beusekom op een door mij geschreven artikel, dat een jaar geleden, in het nummer van januari 1970, werd gepubliceerd. Wie dit laatste heeft bewaard en zich de moeite wil geven het op te slaan, zal kunnen zien, dat de auteur mij niet geheel heeft begrepen, want uit het zinsverband valt slechts af te leiden, dat ik toen sprak over de behandeling van de Utrechtse bisschopswapens in de gedrukte literatuur. Daarentegen doelt de heer Van Beusekom op een in zijn bezit zijnd handschrift, welks bestaan niet meer bekend was. Niettemin is het verheugend, dat dit handschrift, al is het dan een afschrift ener vertaling van het origineel, nu gesignaleerd is. Eveneens verheugend zou het zijn, zo dit handschrift in bewaring kwam in het Rijksarchiefdepot te Utrecht, waar de archieven der bisschoppen en die der vijf kapittelen reeds berusten en belangstellenden van dit handschrift kennis zouden kunnen nemen.

Pieter Cornelisz. Bockenberg (1548-1617), historieschrijver der Staten van Holland [1]), die latijn schreef, heeft verschillende handschriften nagelaten, die ten dele verloren zijn gegaan. Bij een beschrijving der dalmatieken van bisschop David van Bourgondië in dit maandblad (1970, 13-14) heb ik een van Bockenberg afkomstig handschrift kunnen citeren dat in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht berust, maar dit bevat geen wapens. Ten behoeve ener andere studie van mijn hand [2]) is in 1970 nog in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage naar een soortgelijk handschrift van Bockenberg gezocht, doch tevergeefs. Het thans ontdekte handschrift kan onze kennis op dit terrein wellicht aanvullen.

In 1942 publiceerde Abbé J. Lestocquoy in de *Mémoires de la Commission départementale des Monuments historiques du Pas-de-Calais* (Frankrijk) een boekwerk, groot XV en 127 bladzijden (met illustraties) over de 66 bisschoppen van Atrecht van 500 tot 1930: *Les évêques d'Arras. Leurs portraits, leurs armoiries, leurs sceaux.* Tijdens de laatste wereldoorlog heeft de boekhandel E. J. Brill te Leiden de verschijning aangekondigd van een boek over de wapens der vorst-bisschoppen van Salzburg, dat een oplaag van slechts 1000 exemplaren zou hebben verkregen. Noch in de bibliotheek van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde, noch in die van het Centraal Bureau voor Genealogie, beide te 's-Gravenhage, is dit laatste werk aanwezig, gelijk mij bij navraag bleek.

Ik heb het steeds als een mijner vrome wensen beschouwd, dat ook voor Utrecht een soortgelijke beschrijving tot stand zou kunnen komen. Mocht ooit iemand hiervoor ten aanzien van de bisschoppen van Utrecht geïnteresseerd zijn, het onderwerp zal hem, daarvan ben ik overtuigd, stellig voldoening verschaffen. *Dr. A. J. van de Ven*

[1]) Zie over hem: B. A. Vermaseren, *P. C. Bockenberg (1548-1617). Historieschrijver der Staten van Holland.* Bijdr. en Meded. v/h Historisch Genootschap deel 70 (1956).

[2]) A. J. van de Ven, *David van Bourgondië, bisschop van Utrecht, en de priesterwijding van Erasmus.* Rotterdams Jaarboekje, 1970, 196-209.

Vervolg van pagina 20

Op knappe wijze heeft Jaap ter Haar niet alleen een meeslepend, boeiend verhaal samengesteld op grond van een grote belezenheid, maar hij geeft ook op alle punten een betrouwbaar verhaal. „Waarheid is vreemder dan fantasie": een waar spreekwoord, maar alleen voor iemand die zoals de schrijver de mensen in het verleden begrijpt en hun gevoelens pakkend onder woorden weet te brengen. Een uitgelezen gezelschap van vooraanstaande deskundigen staat als adviseurs borg voor de wetenschappelijke betrouwbaarheid van deze geschiedenis van de Lage landen. Het geromantiseerde verhaal is geen roman geworden.

Zeker, de vakhistoricus moet wel even wennen wanneer een mammoetjager hem toespreekt of wanneer hij opeens oog in oog staat met Karel de Stoute, maar hij zal moeten toegeven, dat de sfeer uitmuntend is getroffen; de schrijver, die al vroeger blijk heeft gegeven een voortreffelijk mensenkenner te zijn, heeft door de vele getuigenissen zijn historische personages diep in hun hart gekeken, al heeft hij hen nooit kunnen beluisteren. Kortom, het is een boek dat onomwonden kan worden aanbevolen, vooral voor jeugdige lezers maar ook als een bron van lering en vermaak voor menig ouder.

De prijs bedraagt *f 39,50 per deel;* bij voorintekening tot 1 april is deze *f 34,50.* In totaal zullen dit jaar vier delen verschijnen. *dr. J. Struick*

De Lijst van Zijst of de Leist van Zeist

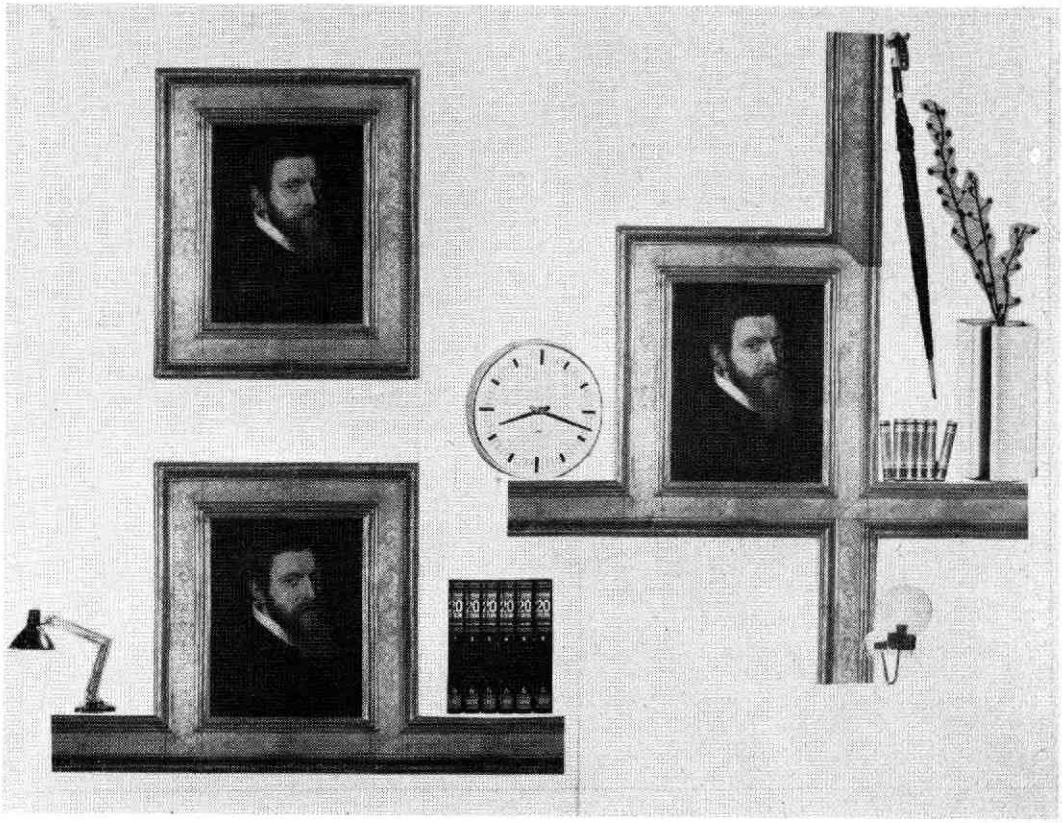

1 — 2 | 3

Op afbeelding 1 ziet u een schilderij met een lijst. Wanneer men de onderregel aan weerszijden zou doortrekken, dan kon men van zo'n lijst nog praktisch nut hebben; er zou het in afbeelding 2 weergegeven, handige wandmeubel uit kunnen ontstaan.
Nog ruimer worden uiteraard de mogelijkheden, wanneer niet alleen de onderregel, maar ook een van de stijlen wordt doorgetrokken, zoals gesuggereerd in afbeelding 3. Behalve dat er van alles kan worden neergezet, kunnen er dan ook objecten aan worden opgehangen.
Misschien vraagt de lezer zich af, wat dit te maken heeft met de bestudering van de geschiedenis van de stad en de provincie Utrecht, de doelstelling van deze vereniging.
Allereerst natuurlijk dit, dat het schilderij dat het uitgangspunt vormde voor deze experimenten op het gebied van de wandmeubelkunst, bezit is van het Centraal museum te Utrecht. Dit museum verzorgde ook de opname, zoals die in afbeelding 1 is weergegeven. Het is een portret van Jacob de Moor uit 1576, van de schilder Anton Mor van Dashorst (1519-ca. 1576).
Maar een andere reden waarom we hier voor deze gedachten de aandacht vragen, is dat er een zekere verwantschap bestaat tussen de ten tonele gevoerde constructies en enkele stedebouwkundige problemen in de gemeente Zeist.
Het complex van het Slot en de gebouwen van de Evangelische Broedergemeente, tot stand gekomen in het laatst van de zeventiende en in de acht-

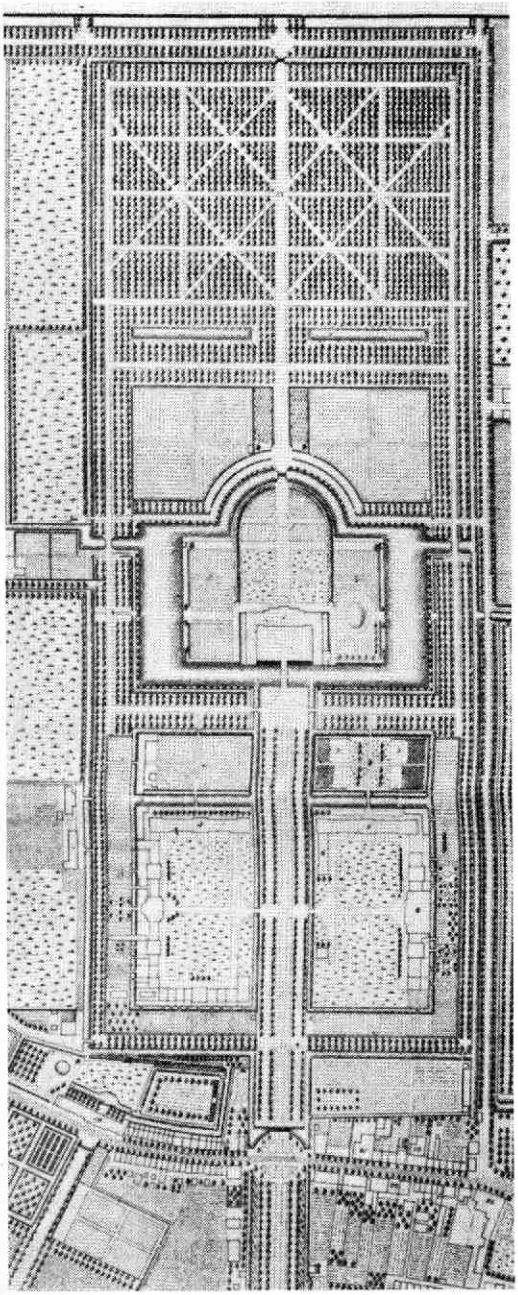

Afbeelding 4.
„Plan van Zeist" door J. Peterson, ± 1795. Detail.
(Archief Evangelische Broedergemeente)

tiende eeuw, geeft een voor Nederland uniek totaalbeeld van bij elkaar behorende architectuur en stedebouw uit dat tijdperk. Bij een werkelijk „complete" aanleg, zoals we die hier aantreffen, hoort niet alleen een harmonisch samenspel van gebouwen, pleinen en wegen, maar ook een omsluiting, een „lijst".

Die omsluiting wordt hier gevormd door een reeks van bomenrijen, sloten, paden en wegen. Deze laatste zijn kennelijk vooral bedoeld als „dreven"; hoogstens vervulden ze een bescheiden rol in het lokaal netwerk van verbindingen. Heel mooi is dat te zien op de van omstreeks 1800 daterende maquette, die zich in het Slot bevindt. Met zorg zijn de boombeplanting, de wegen en de waterlopen volgens de toen nog aanwezige oorspronkelijke opzet gereconstrueerd. (Vergelijk afbeelding 4).

Omstreeks drie jaren geleden werd de „onderregel" van het complex, de Lageweg, bij wijze van voorlopige oplossing, voor doorgaand verkeer geschikt gemaakt. In feite werd er maar weinig aangetast, zoals er uit de schilderijlijst van afbeelding 1 maar een paar stukjes van het buitenprofiel gehaald behoefden te worden om er het apparaat van afbeelding 2 van te maken. Toch is de verandering essentieel, zoals de afbeeldingen even duidelijk aantonen als een vergelijking tussen de Lageweg van vier jaar geleden en de Lageweg van nu.

Naar verluidt, bestaat thans het voornemen om - verre van het einde van deze tijdelijkheid in het verschiet te stellen - de „tijdelijke" oplossing een meer definitief karakter te geven, gelijk dat in de loop van de geschiedenis wel eens meer met een tijdelijke oplossing is gebeurd. En voorts blijkt er met de gedachte te worden gespeeld nu ook een van de „stijlen" - en wel de Waterigeweg - van een weg voor lokaal verkeer te maken tot een bedding voor een doorgaande stroom. Kortom, men denkt aan een constructie als die van afbeelding 3, waarbij het lawaai, de niet in de aanleg passende breedte van de profielen en de hele poespas van verkeerslichten en -borden, die zo'n weg meebrengt, de rol vervullen van de in deze afbeelding aangebrachte attributen.

Uitvoering van een zodanig plan zou misschien niet eens zulke erg grote aantastingen met zich behoeven te brengen. Enkele sloten, enkele rijen bomen, mogelijk een paar huizen. De bereidheid zal zeker bestaan te zoeken naar een oplossing waarbij de directe aantastingen minimaal zijn.

Maar we hopen met het voorbeeld duidelijk te hebben gemaakt, dat de wérkelijke schade aan een omlijst voorwerp - een schilderij of een stuk stedebouw -, die voortvloeit uit het dienstbaar maken van deze lijst aan praktische doeleinden, vele malen de meetbare materiële schade overtreft

die men aan de lijst zelf toebrengt.
Daarom willen we diegenen, die zich met de Zeister verkeersproblemen bezig houden, nog eens op het hart drukken, om het wegenstelsel rondom Broedergemeente en Slot echt als een „lijst" te zien, waar ze met andersoortige elementen buiten moeten blijven.
Het is in dit verband jammer, dat het pas gebouwde grote hek, dat de rol van het vroegere hek nabij het Rond vervult, niet weer tussen Rond en Lageweg geplaatst kon worden, maar werd opgetrokken tussen de noordelijke vleugels van de pleinbebouwing. De huidige plaats werkt het idee dat de Lageweg zelf niet meer deel uitmaakt van de gehele monumentale aanleg, in de hand.
Dit stukje is niet bedoeld om te stellen, dat men in Zeist minder zorgvuldig met historische zaken zou omspringen dan elders - de restauratie van het Slot bewijst wel anders -, maar dat op het eerste gezicht bescheiden veranderingen, zoals die zich overal voltrekken, ineens erg ingrijpend kunnen worden, wanneer ze met functieveranderingen gepaard gaan.
Zo zijn de voorgenomen doorsnijdingen van de Koelaan (het verlengde van de as door het Zeister Slot), die van de as van het huis Heemstede bij Houten en die van de landgoederen van de Treek en Amelisweerd met snelwegen stuk voor stuk aantastingen van ontworpen structuren, die véél meer schade met zich mee brengen dan de verdwijning van een - ongetwijfeld zo klein mogelijk gehouden - aantal bomen.
Om een nog drastischer voorbeeld te gebruiken dan dat van de lijsten: wanneer iemand wordt onthoofd, is er zelfs in het geheel geen sprake van het vernietigen van enig essentieel onderdeel. Toch zal ieder beamen, dat alleen al het verbreken van de samenhang het organisme in zijn totaliteit ernstig schade doet.
Officiële onthoofding of sluipmoord maakt weinig verschil voor het slachtoffer. Vandaar, dat we dit stukje presenteren als een vervolg op dat van onze redacteur, de heer Kieboom, in het vorige nummer. Dat geeft mij tevens de gelegenheid, nog even naar voren te brengen, dat ik er terdege heil in zie om het pand Janskerkhof 1A te Utrecht (zulks naar aanleiding van wat daarover op pagina 20, linker kolom, wordt gezegd) om wille van het visueel zo groot mogelijk houden van het plein, op zijn huidige plaats in stand te houden. (Zie ook het slot van het bericht „Comité van waakzaamheid" - redactie)

Dr. ir. C. L. Temminck Groll

Excursie naar Amersfoort

Op zaterdag 22 mei gaat de vereniging Oud-Utrecht op excursie naar Amersfoort, onder leiding van VVV-directeur H. J. Laming, die zich door twee rondleiders laat assisteren. Er wordt een stadswandeling gemaakt langs de Muurhuizen en de singels (oudtijds de omtrek van de stadskern), de Koppelpoort, de Onze Lieve Vrouwetoren en de Hof met de St.-Joriskerk. Verder wordt een bezoek gebracht aan het museum van onze zustervereniging Flehite.
De onlangs gerestaureerde St.-Joriskerk, die op deze excursie ook van binnen wordt bezichtigd, is een gotische hallenkerk met drie beuken, die in 1337 tot kapittelkerk is verheven. De romaanse toren, die zich op een wat wonderlijke plaats midden in de kerk bevindt, dateert uit de dertiende eeuw.
De Onze Lieve Vrouwetoren is een gotische kolos; de Koppelpoort, zowel water- als landpoort, werd in 1886 gerestaureerd.
Kaarten voor deze excursie zijn tot en met 17 mei te verkrijgen bij De Discus, Minrebroederstraat à *f* 4,— exclusief of *f* 6,75 inclusief busvervoer. Deelnemers met eigen vervoer verzamelen zich om twee uur op het parkeerterrein bij de Koppelpoort te Amersfoort, buspassagiers om half twee op het parkeerterrein bij de Kruisstraat te Utrecht. In de prijs is een kop koffie inbegrepen.
Om de deelnemers tevoren iets te vertellen over de oude Amersfoortse binnenstad zal de heer Laming maandag 17 mei om acht uur in het Kunsthistorisch instituut, Drift 25, een lezing met diavertoning houden. Deze avond is gratis toegankelijk.
De stadswandelingen in Utrecht zullen deze zomer worden gehouden in de maanden juni tot en met september, vermoedelijk om de drie weken. Reserveert u in uw agenda al vast 4 september voor een heel bijzondere excursie, die Oud-Utrecht op avontuurlijke wijze zal voeren naar het slot Loevestein. Nee, niet in een boekenkist...

Utrechts oudste bodemschatten

Op 27 maart 1971 deden H. Helsloot, B. Klück, B. Maes en andere leden van de werkgroep Herstel leefbaarheid oude stadswijken Utrecht in de bouwput van het nieuwe warenhuis Vroom en Dreesmann tussen Achter Clarenburg en de Rijnkade een aantal vondsten die onschatbare gegevens verstrekken over de alleroudste geschiedenis van onze stad.
Met deze vondsten hebben de geestdriftige en energieke onderzoekers hun eerdere ontdekking, het blootleggen van een veertiende-eeuws huis in een negentiende-eeuwse ommanteling (Achter Clarenburg 2) nog ver overtroffen. Bredero's Bouwbedrijf NV gaf gelegenheid dit belangwekkende deel van de bouwput uitgebreid te onderzoeken door de werkzaamheden ter plaatse tijdelijk te staken.
Allereerst kwamen aan het licht een dik opgepakte blauwgrijze kleilaag, een houten schoeiing van rechtop staande palen en - zuidelijker aansluitend - een zwarte veenlaag vol botten en potscherven. Op de rand van deze klei-afzetting en vlak naast de houten schoeiing stond een rest van een bakstenen muur. Het formaat van de stenen was ongewoon groot; dr. ir. C. L. Temminck Groll dateerde deze bakstenen op het midden van de twaalfde eeuw. Vijf putten en de resten van drie keldergewelven behoren tot een jongere veertiende-eeuwse bouwperiode.

Rijntak

Wat weten wij over deze omgeving? Als een onbedijkte stroom, die zich voortdurend verplaatste, liep een Rijntak door de stad Utrecht, die aan deze rivier haar ontstaan dankt. Bij het stadhuis wijst de bochtige loop van de Oudegracht op een dergelijke natuurlijke bedding. Ten westen van de voormalige singel, op de plaats van het station, bestond nog in de zeventiende eeuw het begin van de hoofdverbinding met de Oude Rijn bij de Hommel. De nu gevonden kleilaag heeft een breedte van circa 29.50 meter en vormt een ontbrekende schakel. Op zondag 4 april jl. heeft B. Maes een houten schoeiing van vertikale palen gevonden, die misschien de ligging van de andere oever aantoont.
De veronderstelling dat de Rijn pas bij de Waterstraat westwaarts draaide, is nu op losse schroeven komen te staan. Het is verder veelbetekenend dat de stad in 1165 een verbindingsgracht heeft gegraven tussen de Oudegracht bij de Stadhuisbrug en de Vecht. Duidt een dergelijk kostbaar werk op een belangrijke stadsuitbreiding? Kort tevoren, in 1160, was de stad belegerd en waarschijnlijk verwoest, zodat misschien een totale vernieuwing van Utrecht tevens aanleiding heeft gegeven tot een vergroting van deze stad.

Kapittel

Op en bij het terrein waar nu de bouwput ligt, werd omstreeks 1080 het kapittel van St.-Marie gesticht met een ruime omvang voor de zg. immuniteit. De twaalfde-eeuwse muur is kennelijk de noordelijke afscheiding geweest. Belangrijk is bovendien dat aan de oostkant van de muurrest de aanzet van een boog is te zien. Wanneer dit wijst op de aanwezigheid van een poort, is ook nog de plaats gevonden van de weg die eens leidde naar de eigenlijke kerk op de plaats van het tegenwoordige gebouw voor Kunsten en Wetenschappen, en die verder doorliep over de Springweg. Nog in de dertiende eeuw heet de straat Achter Clarenburg de „Oude Springweg".
In 1159 kwamen de Utrechtse burgers in opstand tegen hun vorst, de bisschop, met als inzet de eis tot groter zelfbestuur. In hun strijd werden zij bijgestaan door de stedelijke edelen en door graaf Hendrik van Gelre, voogd van het kapittel van St.-Marie en als zodanig de aanvoerder van de ridderlijke dienstmannen van dit kapittel.
Bisschop Godfried van Rhenen moest vluchten en zijn huis op het Domplein werd verbrand. Zijn poging terug te keren met steun van graaf Floris III van Holland liep vast op het Utrechtse verzet. Pas in 1160 verscheen de machtige Reinoud van Dassel, de krijgshaftige aartsbisschop van Keulen, en kanselier van het rijk, met een sterk keizerlijk leger voor de stad.
Hij onderwierp de burgers na een langdurige belegering en de inneming van de stad. Of de immuniteit van St.-Marie, brandhaard van de rebellie bij de verwoesting gespaard is gebleven, valt zeer te betwijfelen.
Het is natuurlijk maar een veronderstelling dat de stad Utrecht na een eventuele verwoesting niet alleen herbouwd is, maar ook noordwaarts is vergroot. In ieder geval blijkt in 1173 ook de Jacobiparochie te bestaan als een nieuwe woonwijk binnen de muren. Als onze vermoedens juist zijn, werd in die jaren ook de nu gevonden muur gebouwd, dus bij de herbouw van de immuniteit van St.-Marie.

Stenen huizen

Sinds de veertiende eeuw zijn langs het Achter Clarenburg en aan de Mariaplaats stenen huizen gebouwd. Door deze bouw verdween toen de muur van de immuniteit, die overbodig was geworden, doordat in 1318 de totale omwalling en omgrachting van de stad voltooid was. De teruggevonden putten en kelders horen tot deze jongere aanleg. De huizen Achter Clarenburg 2 en 6 stammen uit deze bouwperiode. Allicht zullen nog andere panden uit de veertiende eeuw in deze omgeving aanwezig zijn achter moderne pleisterlagen.
Binnenkort zal de nieuwbouw hier de sporen uit het verleden hebben weggevaagd. Alleen de rest van de muur van de immuniteit van St.-Marie, die voorzichtig, onder de goede en deskundige hoede van J. in 't Hout van de dienst voor openbare werken, is overgebracht naar het grasveld van het gemeentelijk archief aan de Alexander Numankade, zal dan de herinnering bewaren aan het oudste metselwerk in baksteen te Utrecht.
Het is te vroeg verdere gevolgtrekkingen te maken uit de vondsten. Eerst moet er nog meer worden gegraven, vooral tussen de tegenwoordige bouwput en de straat Achter Clarenburg. Verder moeten de nieuwe gegevens in verband worden gebracht met de reeds bekende feiten. Intussen zijn de vondsten belangrijk genoeg om dankbaar te zijn voor de speurzin en de vindingrijkheid van de gelukkige vinders uit de werkgroep Herstel leefbaarheid oude stadswijken.

dr. J. E. A. L. Struick

Kluis voor kostbare boeken wenselijk

In zijn voordracht over het Utrechts Psalterium heeft dr. J. H. A. Engelbregt 23 maart jl. de suggestie gedaan in de Universiteitsbibliotheek een kluis in te richten, waar dit kostbare psalmboek en andere waardevolle geschriften blijvend kunnen worden tentoongesteld.
Utrecht bezit voldoende belangrijke handschriften om deze bouw te verantwoorden. Ze zijn te kostbaar om door iedereen te laten beduimelen en te interessant om ze in een donkere kast te laten liggen.
De verlangens van dr. Engelbregt zijn overigens bescheiden: het hoeft niet zo mooi als voor de rollen van de Dode Zee in het museum te Jeruzalem.

Boekbespreking

J. A. Dortmond. De wereld schreef. A'dam 1969. 80 blz., m. afb. (f 9,75).
Met genoegen kondig ik dit boekje aan, dat in 1969 verschenen is onder auspiciën van de Stichting ter Verbetering van het Handschrift, te meer daar de voorzitter van deze stichting, die dit boekje heeft samengesteld, lid is van onze vereniging. Het biedt een beknopt overzicht van de soorten schrift waarvan de mensheid zich sinds haar holbewoning bediend heeft. Ook wordt aangeduid hoe sommige schriften zich uit elkaar ontwikkeld hebben. Wie er meer van wil weten, moet zich maar in de literatuurlijst verdiepen. Het is alleen wat onhandig dat die uitvoerige lijst zo onsystematisch is. De enige orde is een nummering van 750 tot 899. Correspondeert die met de bibliotheek van de schrijver? Daarom enkele tips voor het gebruik van die lijst: wie een wat uitvoeriger overzicht wenst, bestudere nummer 801, 862, of 892; wie oud schrift wil leren lezen, kan het beste beginnen met 766, 782 en 856, en dan ook nog de niet genoemde J. L. van der Gouw, Oud schrift (Zwolle 1963) en E. Strubbe, Grondbegrippen van de paleografie der Middeleeuwen (2 dln., Gent 1961).
Maar het waardevolle deel van dit boekje zit in de afbeeldingen, gemaakt van voorbeelden uit de lange geschiedenis van het schrift, die zich in hoofdzaak bevinden in de collectie Dortmond-Smit c.s. Als ik had mogen kiezen, had ik ook nog voorbeelden van schrijfgereedschap opgenomen, die vast wel in deze collectie te vinden zijn. Zou onze excursiecommissie een bezichtiging van deze grote verzameling niet op haar program kunnen zetten?

L. v. T.

Bedrieglijke stenen

Naar aanleiding van mijn stukje over de Runen krijg ik van alle kanten reacties van belangstellenden die denken een echte rune-steen te pakken te hebben. Was het maar waar: er is natuurlijk een minimaal kleine mogelijkheid, die echter zó klein is dat u haar vrijwel kunt verwaarlozen.
Wat kan het dan wel zijn? Ten eerste een gewone steen, die in een rivierbedding zo is afgeslepen dat er krassen in gekomen zijn, die - als je er lang naar kijkt - op vreemde lettertekens gaan lijken. Ook kunt u te doen hebben met een stukje afgebroken grafsteen dan wel een hoekje van een steen die bij een eerste-steenlegging in een kerkgebouw of woonhuis was gemetseld.
Daarna komen we aan de oudere vondsten. U kunt de bezitter zijn van een dikke potscherf: nl. de bodem van een kannetje of kruik, waarop romeinse cijfers of letters staan. Maar alweer: vergist u zich niet, want de bierpullen en jeneverkruiken uit de jaren rond 1900, in grijs of terra sigillata, werden in de pottenbakkerij eveneens van tekens voorzien. Pas later kwamen de verf- of inktstempels om te tonen in welk land of welke fabriek het aardewerk is gemaakt.
De oude steenstempels waren in de praktijk erg handig, zodat de pottenbakkers ze lang hebben gehandhaafd. In de periode 1700-1800 merkte men iedere honderste steen of dakpan. Platte tegels (hypocoust) van wat oudere datum kregen ook een stempel of merk.
In de achttiende eeuw bestond er een enorme vraag naar oudheidkundige curiosa. De vraag was - net als nu - soms zo groot dat handige „zakenlieden" romeinse stukken steen met inscripties namaakten. Hoe echt ze leken is nog te zien in het Rijksmuseum voor oudheden te Leiden, dat er een aantal bewaart.
Wie belangstelling heeft voor oude stenen en inscripties, kan o.m. daar of in het museum Meermanno Westreenianum in 's-Gravenhage zijn hart ophalen.

N. P. Kruithoed-van Ewijk

Comité van waakzaamheid

De oproep in het maartnummer om een comité van waakzaamheid te vormen, dat de veranderingen in de stad Utrecht in het oog houdt, heeft resultaten opgeleverd. Op de jaarvergadering van 23 maart jl. kon dr. Struick al vijftien deelnemers melden. Wil het comité echter effectief kunnen werken, dan mag het nog wel wat groter worden. Hij houdt zich daarom aanbevolen voor meer aanmeldingen.
De doelstelling voor het comité is inmiddels nader omschreven: nl. het signaleren van plannen tot sloping of andere aantasting van stadsschoon in de binnenstad, maar ook in de buitenwijken. Hierin wordt alles begrepen, ook bomen, wateren e.d.
Na de signalering komt het treffen van maatregelen om deze aantastingen te voorkomen, door
1. intern overleg, 2. bespreking met particulieren en de gemeente Utrecht, 3. het voeren van binnen- en buitenparlementaire acties.
De activiteiten geschieden in samenwerking met andere groeperingen, als daar zijn het comité Binnenstad van Marcel van Dam c.s., het comité Binnenstad en singels en de werkgroep Herstel leefbaarheid oude stadswijken Utrecht.
Van verschillende zijden hebben ons reeds waarschuwingen bereikt omtrent bedreigde plekjes in de stad. De conclusie in het artikel van maart, dat de druk op de binnenstad momenteel bijzonder groot is, blijkt maar al te zeer gewettigd. Het prille comité is begonnen de opmerkingen te bestuderen.
Eén reactie haakt regelrecht in op het artikel. Betoogd wordt dat de schijnbaar reddeloze situatie voor het pand Janskerkhof 1 in werkelijkheid niet bestaat. De flessehals in de Lange Jansstraat is volgens deze reactie uitsluitend het gevolg van het laten bestaan van het (niet beschermde) pand naast het monument waarom het ons te doen is, welk monument onder een geringe hoek de pleinwand visueel afsluit. Als uitsluitend dit, nu aan één kant fraai dichtgetimmerde, niet-beschermde, huis wordt afgebroken, resteert slechts een kleine uitstulping in de gevelwand, waardoor ter plaatse alleen de stoep wat smaller wordt. Voor het verkeer hoeft dit geen enkele hindernis op te leveren. Tot zover deze reactie, die wij gaarne vermelden.

K.

Avondklok voor "de Middag"

„De Middag" te Bilthoven, eertijds een boerenplaats, nu nog een boswachterswoning bij de Gezichtslaan te Bilthoven, eigendom van „Het Stichts Landschap".

Mijn belangstelling voor „de Middag" ontstond toen ik in de jaren veertig, nog maar kort bezig met de genealogie van mijn geslacht, in het trouwboek van de Nederlands hervormde kerk van de Vuursche een inschrijving vond van ene Dirk Roelofse van den Middag. Deze Dirk bleek te hebben gewoond op een boerderij in het Ridderdorp, genaamd „de Middag". Aanvankelijk meende ik hier mijn „stamboerderij" te hebben ontdekt. Later bleek dat helemaal niet het geval te zijn.
De correspondentie die ik in 1954 met de heer M. Raven voerde, heeft mij destijds gestimuleerd het onderzoek voort te zetten. Enkele artikelen [1]) leverden waardevolle gegevens op. Dit artikel kan wellicht een kleine bijdrage leveren aan de geschiedenis van deze streek.
Uit de rekeningen van Vrouwenklooster is de vroegste geschiedenis van wat later „de Middag" zou heten, te reconstrueren. De eerste pachters hebben blijkbaar een harde dobber gehad: in de periode van 1598 tot en met 1615 hebben zes pachters hun krachten op de wildernis beproefd. Na 1615 lukte het kennelijk beter, want de zevende pachter, Cornelis Gelisz Middach, hield het uit van 1616 tot 1651 (waarschijnlijk het jaar van zijn dood) en werd toen opgevolgd door zijn zoon. In 1664 verkocht Vrouwenklooster het goed aan Joh. Geroboldus.
Als pionier mogen we de eerste pachter Jan Jansen Cleijer noemen, omtrent wie rekening V uit het jaar 1602 vermeldt: *„Jan Jansen Cleijer heeft een hoffstedeken begrepen ende daer op een huijsken geset omtrent die oude vogelaer op ander halue houue vullings velts ende grondts toecommende desen conuente, welcke plaetsche ende velt tot noch toe int wilt gelegen heeft, streckende van Oostbroecker stege zuijt oostwert op tot in Zeijster zant toe. Daer die heere van Beuerweert bouen, ende die heere van Rijsenborgh, ofte nu d' erfgenamen van Claes Henricksen actie van hem hebbende beneden naest gelegen sijn om aen te maecken tot boulant, Geduijrende vijftien Jaren Ingaende petri 1598 Jaerl. om drie gulden vrijgeldt dan alsoe hij geausugeert es, soe en es hier geen pacht ontfangen ergo . . . memorie."*
Sinds 1598 is elk jaar weer dezelfde beschrijving van de voorgaande overgenomen, in die tijd een gewoon verschijnsel. Het *„hoffstedeken"* gelegen *„omtrent die oude vogelaer"* was anderhalve hoeve groot, waarschijnlijk een opgaande hoeve, in de breedte gemeten, immers *„streckende van Oostbroecker stege zuijt oostwert tot in Zeijster zant toe."* Het was een stuk wildernis. Weliswaar was de pacht voor vijftien jaar aangegaan maar al in 1603 vinden we een nieuwe pachter vermeld: Crijn Petersz.
De pacht was inmiddels gestegen van drie gulden tot twaalf gulden per jaar. Zijn voorganger had niet alleen een huis maar volgens de rekening van 1603 ook een *„schaepschot"* gebouwd. Na Crijn kwam Gerrit Stevensz, tevoren pachter van *„de cleine vogelaer"* (eveneens een goed van Vrouwenklooster), die het blijkens de rekeningen wel heel bont maakte. In hetzelfde jaar dat hij kwam, verdween hij weer; zijn achtergelaten goederen werden in beslag genomen en op *„manendach 13 oct. 1606 inen openbaren opslach vercoft nijet tegenstaende die oppositie bijen Rendant gedaen."*
Dirck Lubbertsen en Henrick Henrixz houden het na hem ieder niet langer dan vier jaar uit. In 1616 wordt als pachter ingeschreven Cornelis Eelijssen Borreman, de man die mijn bijzondere belangstelling trok, omdat hij overal elders in de archieven Cornelis Elisz Middach wordt genoemd. De pachtsom loopt op van elf gulden in 1616 tot dertig gulden in 1652, in welk jaar Cornelis wordt opgevolgd door zijn zoon Jan.
Het waren blijkbaar moeilijke tijden, want in 1664 verkocht de eigenaar de hofstede aan Johannes Gerobulus. De rekening vermeldt: *„Ontfangen van de hr. Johannes Gerobulus d' somme van twee duijsent vijff hondert gulden sijnde d' cooppen vant hoffstedeken dat is gebruijckt bij Jan Middachten gelegen onder de Bilt bij de Vogelaer met sijn heetvelt volgens Approbatie van de Ed: mog: heren Edelen ende Ridderschappen s' Landts van Uijtrecht in date den 4e April 1664."*
Jan Cornelisz wordt in de rekeningen slechts eenmaal, bij de verkoop van de hofstede, Middachten genoemd; daarvoor altijd Borreman, evenals zijn vader. Dit is een gevolg van de al gesignaleerde gewoonte om voorgaande rekeningen letterlijk over te schrijven.
Mij interesseert vooral de vraag of de familienaam Middach is ontleend aan de hoeve, dan wel de naam van de hoeve aan die van de familie. Naar mijn mening is het laatste het geval. De hoevenaam duikt voor zover mij bekend pas 23

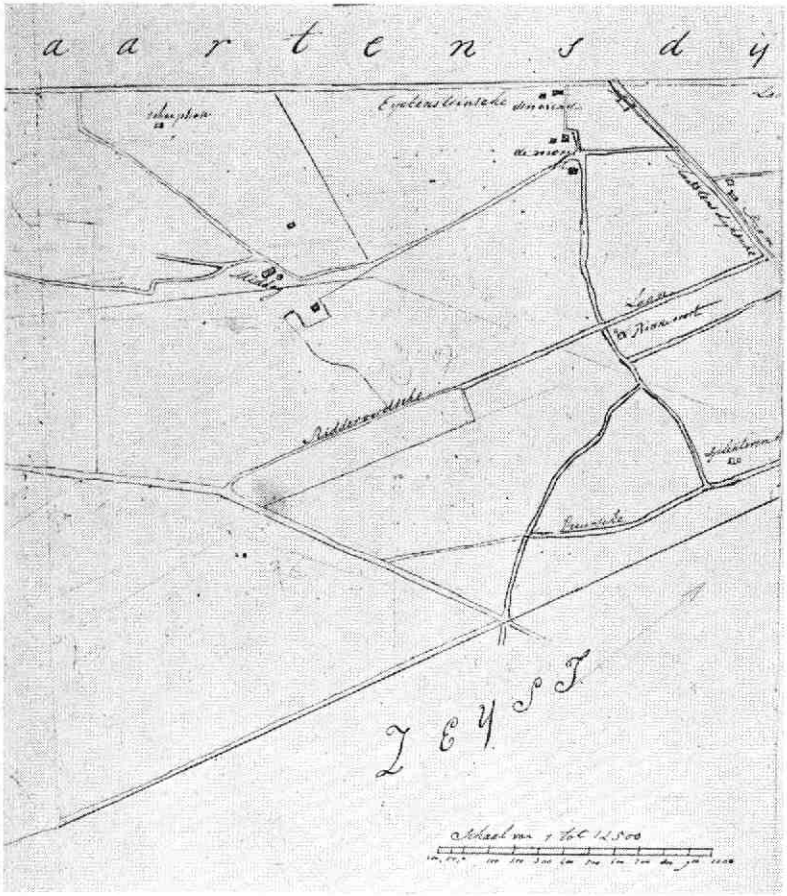

Kaart van een deel der gemeente „de Bildt", in 1824 vervaardigd door de landmeter J. Vesters.

november 1693 op, de geslachtsnaam wordt al in 1639 gevoerd. In mijn genealogie komt de geslachtsnaam zelfs voor tot in 1546. Cornelis Elisz Middach kan ik hierbij (nog) niet aansluiten.

Er zijn mij overigens meer boerderijen met de naam „de Middag" bekend. In het artikel van Raven in ons maandblad van 1955 noemt hij „de Middag" samen met „de Morgen" en „de Avond". Zoals uit dit artikel blijkt wordt „de Middag" al in 1693 genoemd. „De Morgen" als boerderijnaam ontstaat in 1791 en „de Avond" waarschijnlijk ongeveer gelijkertijd. Alle drie komen zij voor op een kaart van 1824, die bij het artikel is gereproduceerd.

Ook elders vinden wij deze namen voor boerderijen wel terug, zoals in Middelkoop. Gebleken is dat een boer die zich hier vestigde, zijn boerderij „de Avond" had genoemd omdat zijn vroegere boerderij ook zo heette. Buren vonden dit wel interessant en noemden hun boerderijen resp. „de Morgen" en „de Middag".

Op 12 juni 1793 schatten schout en schepenen van Oostbroek en De Bilt de waarde van „de Middag" op 1.600 gulden. Daarna komt de naam nog verscheidene malen in de documenten voor. Van der Aa beschrijft in 1846 „de Middag" als een buitenplaats met ongeveer tweehonderd bunder grond, in eigendom bij de heer Eijck van Zuylichem woonachtig te Maartensdijk. De heer C. W. Meijerink, rentmeester te Bilthoven, schreef mij in 1948 dat „de Middag" inderdaad vroeger een buitenplaats was en dat daarbij ook nog een huisje stond, genaamd het „Knuppelhuis", langs de nu bestaande Gezichtslaan.

In Bilthoven zijn „de Middag" en „de Morgen" verdwenen en rest nog slechts „de Avond". De herinnering aan „de Middag" wordt bewaard door de eerder genoemde boswachterswoning. Zo is „de Middag" (Middach) met moeite opgebouwd uit de wildernis, door nijvere boeren groot gemaakt, vervolgens buitenplaats geworden en tenslotte door afbraak ondergegaan.

E. G. Middag

[1]) *M. Raven: Iets over de ontginningsgeschiedenis van Oostveen, Riddervenen, Nonnenland en Vuursche (maandblad Oud-Utrecht, juni 1955); Iets over topografische namen (maandblad Oud-Utrecht, november 1955); Dr. W. van Iterson: Doorgaande en opgaande hoeven in het Utrechtse (jaarboekje Oud-Utrecht 1961); Mr. P. H. Damsté: Drakensteijn (maandblad Oud-Utrecht, oktober 1967).*

Voor Clarenburg 7

Een 110-jarige 100 jaar in een 328-jarige

Dit jaar „viert" het huis Voor-Clarenburg 7 de honderdste verjaardag van de vestiging aldaar van boekbinderij F. H. Danner. Dit was één van de aanleidingen tot het onderwerp. Een andere was het feit dat er straks geen 101e verjaardag te vieren zal zijn: de heer Danner moet verhuizen naar de Croeselaan, en de toekomst van het huis is thans onzeker, beide in verband met plannen rondom het Achter-Clarenburg die, voor zover bekend, nog geen duidelijke vorm hebben aangenomen.
Het is te hopen dat tijdig de waarde van het huis en zijn omgeving als stadsbeeld en als leefruimte erkend zal worden. Een peilverhoging is hier zeker noodzakelijk.

Afbraak en vervanging door nieuwbouw is echter daarvoor niet de enige of beste oplossing. Door overdracht aan het Monumentenfonds bijvoorbeeld zou een beter effect te bereiken zijn, want juist hier, op de grens van Binnenstad en H.C., is duidelijkheid van het binnenstadskarakter van groot belang.

Omgeving

De even fascinerende als ongebruikelijke trechtervorm van het Voor-Clarenburg vraagt om een diepgaander historisch onderzoek dan in dit verband mogelijk was, maar iets over de geschiedenis van deze omgeving is hier wel op zijn plaats. De samenhang met het huis Clarenburg eist een grote stap terug in de tijd. Het Achter-Clarenburg, dat samen met de Springweg een oude handelsweg en -nederzetting (Springwijk) vormde in de eeuwen rond het jaar 1000, was in die tijd een veel belangrijker stadsgedeelte dan de Oudegracht, die toen voor het grootste deel nog niet bestond.

Op het eind van de elfde eeuw werd de kapittelkerk van St. Marie gesticht, die met zijn immuniteit, het daarbij behorende grondgebied, de oude route doorsneed. Daardoor ontstond de Mariastraat als omlegging. Pas na de twaalfde eeuw ging de opkomende Oudegracht steeds meer domineren. Dit verklaart waarom men aan het thans doodlopende Achter-Clarenburg, waar men dit eigenlijk niet zou verwachten, een aantal zeer vroege belangrijke stenen huizen vindt. Van de Schaffenburg, waarvan kortgeleden waarschijnlijk de restanten in de bouwput van V en D teruggevonden zijn, is weinig bekend. Van het huis Clarenburg daarentegen veel meer (zie artikel van dr. A. J. van de Ven). Dit huis, dat na de hervorming als schuilkerk St. Maria Minor (opvolger van de Buurkerk) gebruikt werd, herbergt thans nog steeds de daaruit voortgekomen oud-katholieke kerk. Het gaf zijn naam aan een in de middeleeuwen belangrijke familie en aan twee straten.
Was het Achter-Clarenburg een reeds lang bestaande weg, het Voor-Clarenburg werd pas in de vijftiende of zestiende eeuw aangelegd, en wel in de voortuin van het huis Clarenburg (dit verklaart misschien ook zijn breedte en vorm).
In 1382 vestigde Jan van Clarenborch een rente *„opten hof die gheleghen is voerder husinghe tot Clarenborch ende opter husinghe daeranghelegheh ter Backersteghe waert"*.
In die tijd is het dus nog tuin, met aan de kant van de Steenweg een huis erin of ernaast. Het schijnt dat de naam Voor-Clarenburg pas in de zeventiende eeuw opkomt (zestiende eeuw: Molstraat) en dat daardoor, als vorm van tegenstelling, de eigenlijk onlogische naam Achter-Clarenburg ontstond.

Het huis
Dit huis, dat door zijn monumentale verhoudingen het straatbeeld in sterke mate beheerst, bestaat uit verschillende onderdelen. Op een zestiende-eeuwse kelder staat het hoge zeventiende-eeuwse voorhuis, met schuin daarachter een achttiende-eeuwse „tuinkamer", een negentiende-eeuws achterhuis, een in de twintigste eeuw volgebouwde tuin en een middeleeuwse gang met poortje in de Korte Elisabethstraat.

Blijkens een akte van 3 oktober 1604, waarin Cornelis Ghijsbertsz van Cuylenborch bekent dat *„de muyr van de cameren staende alhier binnen Utrecht omtrent Clarenborch ende responderende op zijns comparanten erve ende voorts aen den ganck, daer hij comp. zijn uytganck heeft teghen het oude weeshuys over, van voren tot achteren"* aan het Weeshuis toebehoort, was deze Van Cuylenborch in die tijd de bewoner/eigenaar van de voorganger van het huidige voorhuis, waarvan thans nog de kelder over is, en hoorde de gang bij dit huis. In 1642 wordt Aert van Culenborch, lid van de Staten's lands van Utrecht, door de Stad vereerd met *„een dubbelt glas"* met het stadswapen, voor *„in sijn huysinghe bij Clarenborch"*. Waarschijnlijk is dit hetzelfde huis als in het voorgaande bedoeld werd, en is hij de zoon en/of erfgenaam van Cornelis Ghijsbertsz. Kennelijk kreeg deze Aert, mede door zijn functie, behoefte aan een fraaier en groter huis, want in 1643 wordt bij de vroedschap een verzoek ingediend om zijn bouwplannen goed te keuren.

Overeenkomstig een nieuwe bouwverordening, die het jaar daarvoor ingesteld was om in geval van nieuwbouw allerlei verbeteringen te kunnen bevorderen in de stad, werden *„'s Vrijdaechs den XXI Aprilis"* door de vroedschap een aantal deskundigen *„geauthoriseert totte roynge ende Ordonantie der timmeringe van de huysinge des heeren Cuylenburchs op den hoeck der strate over Clarenburch"*. En blijkens resolutie van vier dagen later: *„'s Dynsdaechs den XXV Aprilis. Gehoort het rapport vande Heeren Gecommitteerden die oculaire inspectie genomen hadden, Is d'heere Cuylenburch geconsenteert de versochte extentie sijns getimmers tegen over de huysinge Clarenburch, mits aende westsijde geen ijsere tralie stellende, ende de fundamenten doende leggen ten overstaen vande heeren Cameraers"*, werden zijn plannen met een kleine wijziging goedgekeurd en kon de heer Van Cuylenburch beginnen met de bouw van het thans in grote lijnen nog geheel aanwezige voorhuis.

Frontons
Volgens mededeling van de heer Danner zijn een tijd geleden bij een proefontpleistering zandstenen frontons boven de ramen te voorschijn gekomen, die de gevel een voornaam karakter moeten hebben gegeven. (In de tekening zijn deze gestippeld aangegeven). Verder vindt men uit deze tijd in het interieur de gedeeltelijk weggewerkte balkenplafonds.
Wat betreft de hierbij behorende sleutelstukken zijn er, behalve houten van een duidelijk zeventiende-eeuws type, twee zeer merkwaardige zandstenen exemplaren met grote, typisch zeventiende-eeuwse koppen, in wat vroeger de mooie kamer zal zijn geweest. Hiervan bestaan, voor zover mij bekend, maar twee andere voorbeelden in Utrecht (poort Paushuize en Drift 19). Verder vindt men binnen een sterk gewijzigde oude schoorsteen met een merkwaardig triglyfenfries.

Het is mogelijk dat het huis hierna in de Cuylenburg-familie bleef tot het eind van de achttiende eeuw. Want in 1782 wordt het huis met tuin verkocht uit de boedel van Maria van Cuylenburg, die gehuwd was met Jan Huybert van Isendoorn, aan Dirk de Rooy (hierbij wordt weer de reeds vermelde vrije uitgang in de Korte Elisabethstraat genoemd).
In 1810 wordt het, nadat het eerst nog van Dirk op Arnoldus de Rooy is overgegaan (notaris en secretaris van en wonende te Achttienhoven), door deze voor *f* 1890,— verkocht aan Christiaan van Veen en Simon Dulmerhorst. Het is inmiddels van een huisnummer voorzien: Wijk D 221.

Uit de bewaard gebleven eigendomsopgaven blijkt echter, dat *ten overstaan van Martinus Croes, Keizerlijk Notaris, residerende te Utrecht, Arrondissement Utrecht, Departement van de Zuiderzee (. . .) de Heer Christiaan van Veen, Timmerman, wonende voor Clarenborg binnen de stad Utrecht Wijk D. numero twee honderd vier en twintig"* (thans Voor Clarenburg no 1.). *„En de Heer Simon van Dulmerhorst, Havenmeester woonachtig te Utrecht voornoemd onder de Linden Wijk A. numero negenhondert en dertig, tesamen eigenaren"* reeds *in 1812 „aan den Heer Gerrit van Golsteijn, Lombaardhouder, mede binnen de stad Utrecht voor-*

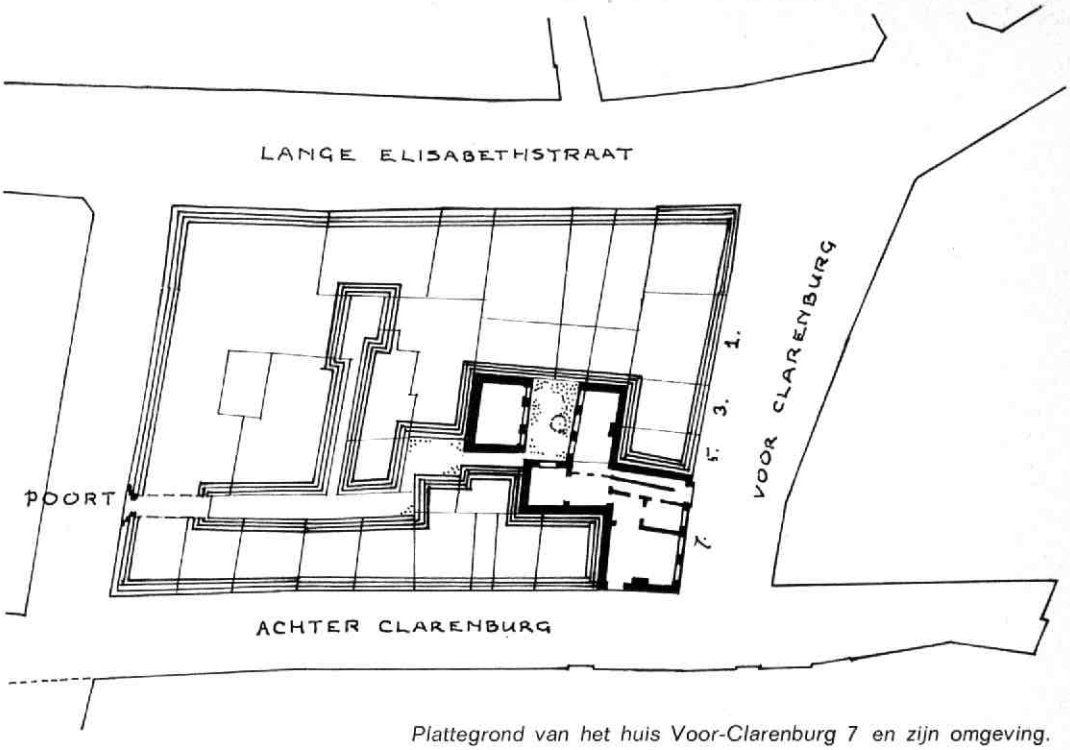

Plattegrond van het huis Voor-Clarenburg 7 en zijn omgeving.

noemd woonachtig voor Clarenborg Wijk D. numero twee hondert een en twintig" hebben doorverkocht „*Zekere huizinge, erve en grond met zijn tuin, staande en gelegen binnen de Stad Utrecht op de hoek voor Clarenborg aan de Westzijde, alwaar voor Jacobus Kootwijk en achter de weduwe Jacobus la Maire, naast gehuist en gelegen zijn, Wijk D. numero twee hondert een en twintig; dit met al datgene daar in, van wegens de verkopers, aard en nagelvast is*". Dan volgen een aantal koopvoorwaarden en de prijs: „*voor eene somma van 4200 Franken* (of 2000 gulden hollandsch)" exclusief alle bijkomende kosten.

De koper erkent alle sleutels en eigendomspapieren te hebben ontvangen. In de loop van de negentiende eeuw zal de voorgevel van het huis gepleisterd en de raamindeling gewijzigd zijn. Aan de achterzijde werden stukken bijgebouwd en in de zijgevel aan Achter-Clarenburg werd een deur gemaakt.

In 1856 werd het huis door Johan Christiaan Frijlink voor *f* 4300,— gekocht van de kinderen en erfgenamen van Gerrit van Golstein. Hij nam er een hypotheek op, maar bleef als schuldenaar nalatig, waardoor na verscheidene bezoeken van de deurwaarder tenslotte in 1860 tot openbare verkoop werd overgegaan. Het wordt dan gekocht door „*Johannes Mattheus van Kempen, Ridder in de Luxemburgse Orde van de Eikenkroon, fabriekant in gouden en zilveren werken, wonende op den Huize Berbice onder Voorschoten nabij Leijden*" voor *f* 5500,—.
In 1864 gaat het naar de Amsterdamse makelaar Hendrikus Romijn Paulusz.
In Den Haag is een paar jaar daarvóór (1861) door de heer F. H. Danner een boekbinderij begonnen aan het Spui. Van het begin af aan werkte hij vooral voor de spoorwegen. Toen echter in 1871 door de reorganisatie van de Staatsspoorwegen de administratie naar Utrecht verhuisde vanwege de centrale ligging, moest de heer Danner met zijn werk meeverhuizen, en vestigde hij zich in het pand Voor-Clarenburg 7.

Aldaar heeft het bedrijf zich steeds uitgebreid. De verbouwingen die hiervan een gevolg waren, zijn ten dele in het gemeentearchief te volgen aan de hand van bouwtekeningen. Nadat deze boekbinderij precies een eeuw lang een vertrouwd begrip is geweest in deze omgeving, zal nu onder de kleinzoon van de oprichter het bedrijf verhuizen. Het is te hopen dat de geschiedenis van het huis hiermee niet afgelopen zal zijn.

A. F. E. Kipp

Vóór het front van Utrecht

Ieder, die het oude inundatiesysteem der „Nieuwe Hollandsche Waterlinie" (zie ook: aprilnummer 1970) gekend heeft, weet wel dat daarin enkele stroken waren die in verband met de hoogte der gronden niet of nauwelijks onder water konden worden gezet. Zulke plaatsen, die in tijd van oorlog militair gesproken „accessen" opleverden, bestonden - om een paar van de meest gevaarlijke op te sommen - bij Asperen, bij Honswijk-Everdingen, bij Jutphaas, maar vooral ten zuidoosten van de stad Utrecht.
Het stellen van een inundatie heeft steeds als hoofddoel het brengen van water voor of om de vestingen, maar met die algemeenheid was men er nog niet. Er diende ook zorg aangewend om het water niet weg te laten lopen. Al stuitte het nat in front dan wel tegen hoger gelegen terreinen, aan de achterkanten moest stellig beperking worden opgelegd. Vooral behoorde veel aandacht te worden gegeven aan het onderhoud van de afscheidingen tussen de kommen, zoals men de watervlakken noemde met onderling een verschillend waterpeil.
De verzorging van de defensie buiten en om Utrecht is een onderwerp geweest waarover verscheidene militaire ingenieurs het hoofd gebogen hebben. In 1785 was het (de latere) luitenant-generaal der fortificatiën Carel Diederik Du Moulin; in 1787 waren het de bekwame Fransen De Bellonet en Frecheville. Reeds in 1814/5 heeft de militaire situatie om Utrecht bij herhaling de aandacht gehad van de beroemde (baron) Kraijenhoff.[1])
Eerst in de regeringsjaren van koning Willem I werd de aanleg van verdedigingswerken buiten de stad Utrecht op energieke wijze aangepakt. Niet alleen ontstonden toen de forten De Klop, De Gagel, Blauwkapel, de Biltstraat, Vossegat en de Vier Lunetten op de Houtense Vlakte, maar lang tevoren al had de dienst der genie veel terreinonderzoek gedaan. Dat begon in december 1814; men verkende toen onder leiding van de kundige kapitein-ingenieur Michaël Witsenborg[2]) de hoogten der voor inundatie te bestemmen gebieden door waterpassing („levé à la boussole"). Met spoed mocht vervolgens worden overgegaan tot het aanleggen van keerkaden, verhoogde wegen en tot het bouwen van duikers, stenen penanten, bruggen en andere beweegbare waterkeringen, zelfs van een hulpkanaal.
Een voetbrug met stenen hoofden en een voorziening tot het aanbrengen van schotbalken werden over de Bildsevaart vóór de „Groene Laan" aangelegd in 1815. In hetzelfde jaar kwamen er stenen landhoofden gereed in de sloot op het zuideinde van het zogenaamde Ezelsdijkje, een stenen brug met schotbalken over de wetering op het noord-oost-einde van het „Quakelsdijkje", ook in de Westbroeker Wetering voor de brug aan de Gagel en nogmaals „in de sloot nevens de weg naar Achttienhoven bij het Loevenhoutje". Twee stenen vleugels van de brug over het Zwarte Water bij zaagmolen De Haas aan Blauwkapel werden hersteld en men legde een stenen duiker „in de weg van de Blauw Kapelle naar de Bilt bij de Boereplaats van Remmekes".
Daaraan worde nog toegevoegd de bouw van stenen landhoofden, zowel bij zaagmolen De Kranenburg in de Kromme Rijn als in de Minstroom, waarvan de vloerhoogten werden gelegd respectievelijk op 0,706 en 0,811 minus A.P., en tenslotte de landhoofden voor de brug in de St. Anthoniedijk.[3])

Wanneer er nu bij onverhoopte oorlogsnoodzakelijkheid aan deze wel zeer talrijke, uiteenliggende maar ook van aard verschillende objecten voorzieningen moesten worden getroffen, kon het onmogelijk anders of daaraan kleefden grote bezwaren. Het in orde brengen moest ontegenzeggelijk veel tijd kosten, want alleen al het inpassen van de zo talrijke schotbalken van diverse afmetingen tussen penanten, voor duikers, in sluizen en bij bruggen moet een hele onderneming zijn geweest . . .
Het was dan ook dáárom dat de dienst der genie het ondanks de nog zo rustige na-Napoleontische periode bepaald toch te zeer gewaagd geoordeeld heeft om het er maar op aan te laten komen hoe de sluizen, enz. gestopt zouden worden. Zij heeft toen een stelsel uitgedacht, dat de noodvoorzieningen zou kunnen vereenvoudigen. Alle werken in het terrein die voor het plaatsen van schotbalken in aanmerking kwamen, werden van een codenummer (in Arabische cijfers) voorzien. Op een geheime kaart stonden zij bovendien aangeduid met een (Romeinse) hoofdletter. In de schotbalken zelf waren stuk voor stuk de letters ingehakt, corresponderende met het object waarvoor zij bestemd waren. En tenslotte, teneinde eventuele overvallers ter plaatse vóór te zijn, ter betere conservering en vermijding van diefstallen van deze houten balken, had de genie al die zaken samengebracht in een daartoe geschikt ge-

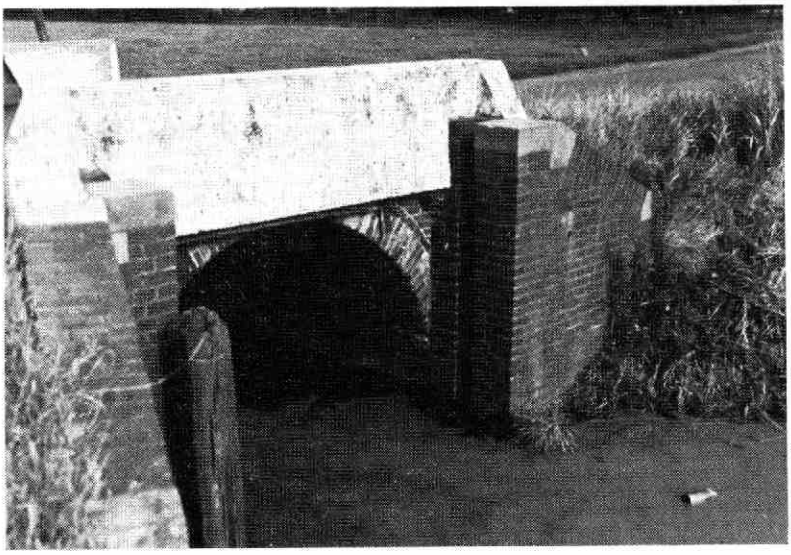

Schotbalk-sluisje tussen de St. Anthoniedijk en de Blauwkapelseweg.

maakt huis in de stad. Dat was, voor het overbrengen van het „Magazijn van Oorlog" naar het terrein van Damlust of naar sommige forten, het *„Huis naast de militaire provoost, staande in de Jufferstraat, hetzelve is in 1822 ingerigt tot berging van het grootst gedeelte van het materieel, voor de beweegbare waterkeringen in de Linie als schotbalken, schuiven, enz."* [4])

De vraag rijst nu allicht wat er van dit systeem is overgebleven. Dat is als gevolg van de stormachtige stadsuitbreiding van Utrecht maar uiterst weinig. Er zijn, met uitzondering van een aantal kaden en militaire wegen, niet meer dan enkele duikers aanwijsbaar. Men vindt er één, voorzien van een sluitsteen waarop het jaartal 1815 (hersteld in 1910), ten oosten voor het fort aan de Voordorpse Dijk, één op de Blauwkapelse Dijk oostelijk van het fort (omgeven door nog twee van de bijbehorende vier limietpalen) en één met sluitsteen „1825" achter Lunet 4, maar daarmee houdt dan ook alles op. Het zijn weinig sprekende bewijzen van een interessant en vernuftig, maar ingewikkeld stelsel, dat tot de Tweede Wereldoorlog de geregelde aandacht van de genie heeft behouden, nadat het in 1872 aan een belangrijke uibreiding tevens herziening was onderworpen.[5])

Een van de allerlaatste sluisjes is pas kort geleden gesloopt. Ik noemde het al. Het was de waterkering codenummer 26, letter L, gelegen juist daar waar de „Weg naar de Blauwkapel" aftakte van de St. Antoniedijk. Voor de afbraak maakte ik daarvan de bijgaande foto, die de tegenwoordige generatie stellig gemakkelijk zal kunnen herkennen.

Op de beide blokken hardsteen, die de bovenbouw afdekten, was respectievelijk aangebracht:

J 8 J 5 en No. 26

Naar ik vrees zal, uit onbekendheid met de betekenis van die cijfers, wel zijn nagelaten deze merkwaardige onderdelen voor een plaatselijke collectie te reserveren . . . *Mr. J. Belonje*

[1]) *„Nieuwe Nederlandse Jaarboeken" 1785, bldz. 181; 1787, bldz. 4228 en 5536/7, en mr. H. W. Tydeman „Levensbyzonderheden van den Luitenant-Generaal Baron C. R. T. Krayenhoff", Nijmegen 1844, bldz. 144/5.*

[2]) *Laatstelijk generaal-majoor der Genie, geboren Coevorden 9 oktober 1786, overleden te Kampen 4 november 1852.*

[3]) *Algemeen Rijksarchief Archief van Oorlog, Genie: Plans van Gebouwen H. 85 en H. 86.*

[4]) *Algemeen Rijksarchief, Depot Schaarsbergen: Algemeen Verslag der Genie, 1e Directie, jaren 1818 en 1824.*

[5]) *Contracten Departement v. Oorlog 18 mei 1872, goedgekeurd door de Minister 31 mei d.a.v. no. 66, G. (aannemingssom f 139.000), Depot a.v.*

Verrekijker voor Blauwkapel

De kerkeraad van Blauwkapel gaf in 1651 opdracht aan de koster om een verrekijker te kopen. We zouden wel willen weten waar hij die gekocht heeft en tegen welke prijs. Het doel van de aanschaf kennen we wel: om op de klok in Utrecht te kijken. *E. P. D. B.*

De oude binnenstad aangevreten

De schrijver van het artikel „Sluipmoord op oude panden" in ons maandblad van maart 1971 heeft zeer juist gedaan door te signaleren dat er zoveel waardevolle panden in de binnenstad van Utrecht worden weggebroken, waar dat voorkomen had moeten worden. Hij geeft er ook de oorzaken van aan: het ontbreken van een uitgebreide Monumentenlijst, die trouwens voor Utrecht nog steeds niet definitief is vastgesteld, en de singeldemping, die de woekerende werking der slooppartijen geweldig bevordert.
Inderdaad, dit laatste is een funeste daad geweest. Het is afschuwelijk te bedenken dat dank zij de singeldemping nog meer verkeer wordt aangetrokken, met alle uitlaatgassen en lawaai van dien. M.i. behoort een wijk met een woon-, winkel- en recreatiefunctie juist een plek te zijn waar men nog frisse lucht kan inademen, en waar een menselijke lach of een snik niet door intens lawaai wordt gesmoord. En de leefbaarheid wordt er zeker niet door bevorderd wanneer onproportionele monumentaliteit de harmonieuze verhoudingen binnen de singels komt verstoren, nu er geen markante afscheiding tussen oud en nieuw meer is. Oprukkende hoogbouw drukt de mens helemaal weg. Hadden de beleidbepalers van Utrecht zich maar het standpunt eigen gemaakt dat in september 1965 door de toenmalige redactie van het maandblad „Oud Utrecht" naar voren werd gebracht, dat singeldemping uit den boze is, omdat zij de weg baant voor zg. noodzakelijke opruiming van andere gedeelten van de binnenstad, zodat het karakter van de oude stad steeds verder wordt aangetast.
Een stuk singel is nu gedempt en reeds wordt in het oude centrum ruimte gemaakt om straks gemakkelijk door het nieuwe geënterd te kunnen worden. Laten we verder gaande breekpartijen uit alle macht tegengaan! Om iets te bereiken, zal aan zeker twee voorwaarden voldaan moeten worden. Er zal een structurele openbaarheid tot stand gebracht moeten worden inzake beleid en beleidstukken betreffende de modernisering van Utrecht. Alleen als wij metterdaad bij alle fasen van de beleidsvorming de bestaande informatie kunnen verwerven, zal het mogelijk zijn dat beleid naar eigen visie om te buigen. Gebrek aan openbaarheid is één van de oorzaken van de gestaag verder vretende slooppartijen.
Ten tweede valt er een mentaliteitsverschuiving te constateren, die de stimulators van nieuwbouw in oude steden in de kaart speelt. Vlak nadat de schrijver van genoemd artikel de verschrikkelijke gevolgen van de singeldemping heeft laten zien, schrijft hij dat het irreëel zou zijn álle saneringen en veranderingen à bout portant af te wijzen: „uitsluitend van kloostermoppen bouw je een museum en geen moderne stad die behalve historisch geïnteresseerden ook zakenlieden perspectief biedt." M.a.w. we moeten maar iets van deze wantoestanden accepteren, vanwege de uit economisch oogpunt gewenste veranderingen.[1]) Met deze gedachtengang kan ik echter niet meegaan. Ik meen zelfs dat ook deze houding één van de oorzaken is van de gesignaleerde sluipmoord: áls we op het ogenblik om ons heenkijken, valt op hoe enerzijds ontzaglijk veel nieuwbouw verrijst in de oude binnensteden en er anderzijds een hausse in restaureren valt te ontdekken.

We kunnen een groeiende tegenstelling bemerken tussen de „moderni", die met minachting voor het verleden slechts denken aan modernisering en schaalvergroting, en de „antiqui", aan wie alleen maar restauratie voor ogen staat. Beide uitersten roepen weerstanden op. Normaal dat er dus pragmatici opstaan, die met compromissen voor de dag komen: breken is toegestaan, wanneer de tegenprestatie de moeite waard is.
Maar juist deze instelling stelt de slopers in staat hun activiteiten voort te zetten en meer en gemakkelijker dan hun was toegedacht. Immers, de absolute afkeer van het vervangen van oud stedeschoon (dat soms helaas vergaan is) door functionele nieuwbouw is verdwenen. En wanneer er één sloper over de dam is, volgen er meer!

R. C. J. van Maanen

[1]) *Dát staat er niet. Niet iedere sanering of verandering mogen wij m.i. een wantoestand noemen. Wantoestanden accepteer ik ook niet. (K.)*

Janskerkhof 1

Op pagina 30 van het aprilnummer 1971 constateer ik een zekere angst voor het offeren van het perceel Janskerkhof 1 aan het verkeer. De afbraak van dit pand is volgens mij beslist niet nodig. Graag wil ik een suggestie, door mij jaren geleden gedaan in een bepaalde commissie, hier herhalen: namelijk uw voorstel, uitgebreid met het plan de voetgangers (en eventueel wielrijders) door de hoekkamer te laten gaan. In deze onder-

Oud-Zuilen voert actie voor behoud van laatste panoven

Een groot deel van de bevolking van Oud-Zuilen (gemeente Maarssen) heeft het opgenomen voor de laatste panoven aan de Vecht, die dit dorpje rijk is. Nadat vorig jaar al vier ovens van de voormalige pannenbakkerij Weener zijn gesloopt, dreigt nu ook dit laatste „monument" van het oude ambacht ten offer te vallen aan een vernieuwing die voor dit beschermde dorpsgezicht onaanvaardbaar lijkt.

Oud-Zuilen heeft, zoals vele dorpen in de Vechtstreek, eeuwenlang aan de pannenbakkerij een belangrijke bedrijfstak gehad. Aanvankelijk werd de klei gebruikt die langs de rivier lag, later werd de grondstof over het water aangevoerd. Arbeidskrachten waren er genoeg, turf was te vinden in de veengebieden dichtbij.
De alleroudste panoven van Oud-Zuilen moet zich hebben bevonden tussen dit dorp en fort de Klop. Onder het gras liggen nog fundamenten. Op deze oven duidt waarschijnlijk een geschrift uit 1622, dat als eigenaar noemt Lambert Ghijsberts, schout te Suylen. In de bibliotheek van het Slot Zuilen wordt de akte bewaard.

In 1623 werkten hier zeventien man. Over de Oudzuilense panovens zijn nogal wat documenten bewaard gebleven; één ervan vermeldt de ondernemer Jan Plomp. Het stuk dateert van 31 juli 1790. Hij moet een voorvader zijn geweest van de huidige aannemer Plomp, die nu op de plaats van de laatste panoven - Dorpsstraat 29, aan het jaagpad langs de Vecht - een tuin zou willen aanleggen. Op zichzelf is deze oven, waar omheen een, thans vervallen schuur is gebouwd, geen historisch goed van uitzonderlijke waarde. Hij is misschien anderhalve eeuw oud. Het is m.i. echter nodig te wijzen op het gemak waarmee oude ambachtelijke bedrijven met de grond gelijk worden gemaakt als zij zijn geweken voor de mechanisatie. Kerken, kastelen en soms woningen mogen zich als regel in de gunst van het publiek en de overheid verheugen, bedrijfsgebouwen minder.

Het doet daarom sympathiek aan dat de bewoners van Oud-Zuilen zich bijna als één man verenigen in de handtekeningenactie (contactadres: Fr. H. Landzaat, Laan van Vollenhove B-65, Zeist) voor het behoud van de panoven. De geschiedkundige mejuffrouw dr. J. Hollestelle, gespecialiseerd in de historie van de steen- en pannenbakkerij, heeft zich van harte aan hun zijde geschaard.

De suggestie is gedaan van deze laatste panoven een klein museum te maken, waarvoor voldoende materiaal bijeen te garen is. Dit idee lijkt niet zo slecht, omdat toch al veel toeristen naar het plaatsje komen teneinde het slot te bezichtigen. K.

Janskerkhof 1 (vervolg)

doorgang zou bijv. een bloemen- of tijdschriftenkiosk zeer aantrekkelijk zijn. Bij voorbaat weet ik, dat diegenen die elke oude steen van de stad willen bewaren, aanmerking kunnen maken op de kleine verandering die de oostwand van het pand dan zal moeten ondergaan. Toch geef ik haar in overweging, omdat dit kleine offer misschien een compromis mogelijk maakt.
Deze maand heeft het gemeentebestuur zijn fiat gegeven aan de verhoging van de subsidie voor de restauratie van enkele panden in 't Hoogt, zodat dit deel van onze stad de gemeenschap nu 1.5 miljoen gaat kosten. Om deze kosten enigszins goed te maken moet ook voor bereikbaarheid gezorgd worden. De aanpassing van Janskerkhof 1 is daar een deel van.

A. Leijenaar

BOEKBESPREKING

Fr. Smit. Sint Jakobus Buiten de Weerd Utrecht, in: De Oud-Katholiek, jg. 86 (1970), nr. 23337, p. 189-220, m. afb.

De uit Utrecht afkomstige Schiedamse pastoor Smit heeft ervoor gezorgd dat het honderdjarig bestaan van de kerk der oud-katholieke parochie van Sint Jakobus Buiten de Weerd te Utrecht in het tijdschrift van de Oud-Katholieke Kerk niet onopgemerkt is gebleven. Hij heeft dat bereikt door zelf een 30 bladzijden tellend herdenkingsnummer te verzorgen, dat weliswaar verschillende afbeeldingen rijk is, maar verder vele groot-formaat bladzijden met tekst telt, opgebouwd uit heel wat boeken en archivalia.
Die tekst beperkt zich dan ook niet tot de geschiedenis van deze parochie in de laatste hon-

derd jaar, maar begint met die van haar moederkerk, de oude Jacobikerk aan de St. Jacobsstraat, en haar kapel die in de 15e eeuw buiten de Weerd gebouwd werd. En passant wordt uiteengezet wat de toenaam Buiten de Weerd betekent.
De moeilijk te onderzoeken onderduiktijd van de rooms-katholieken in de eerste helft van de 17e eeuw is belangrijk voor de St. Jakobusparochie, want dan krijgt het deel buiten de stadsmuren de al eerder begeerde zelfstandigheid.
Haar pastoors passeren de revue, er wordt wat meegedeeld over de omvang van de parochie, waarvan het oudste doopboek in 1678 (of 1679?) begint; kleinigheden zeggen iets over het geestelijk leven, waarover de beschikbare bronnen altijd zoveel zwijgzamer zijn dan over de uiterlijke gebeurtenissen van een kerkelijke gemeente. Na 1700 ondervindt de parochie de weerslag van het grote conflict met Rome, waaruit ontstaat wat nu de Oud-Katholieke Kerk heet: in plaats van de 60 dopen per jaar vóór 1700 verricht de pastoor er na 1720 gemiddeld 28 per jaar, na 1750 nog maar 12 - een teken dat veel parochianen overgaan naar Rome-getrouwe parochies. In de 19e eeuw komen bij de reeds genoemde genres ook wat gegevens over de financiën van de parochie. Daarmee was het niet best gesteld, maar eindelijk groeide de parochie - ondanks choleraslachtoffers - toch weer in aantal. Daarom en omdat het oude gebouw in slechte staat verkeerde, werd in 1870 de nieuwe kerk gebouwd.
Bevatten de chronologische gedeelten van het nummer dus veel materiaal, ze laten zich niet makkelijk lezen, al wordt dat beter bij de beschrijving van het recente verleden. Leesbaar zijn vooral de meer anecdotische stukken, zoals over oude godsdienstige gebruiken, over de hoveniers die tot voor kort de belangrijkste groep binnen de parochie vormden, en over hun klederdracht. Dit laatste stukje (p. 196) brengt verbeteringen aan op een artikel in het Jaarboekje uit 1937.

L. v. T.

Luchtvervuiling in Baarn

Op vrijdag 22 juni 1655 kwam Peter Ernst van Abcoude van Meerten, maarschalk van Eemland, geheel verontwaardigd bij de Gedeputeerde Staten van Utrecht zijn beklag doen over een geval van luchtverontreiniging in Baarn. Een heer Duyts (Deutz) uit Amsterdam had schepen vol gebrand walvisspek doen lossen aan de Baarnse dijk, waar dat stinkende spul maar bleef liggen totdat het de eigenaar schikte het te laten weghalen.
Door de „vehemente ende grouwelijcke" stank was de lucht in de omtrek geïnfecteerd en dit was volgens de maarschalk de oorzaak van een „contagieuse ende grasserende" ziekte, waarvan nu reeds meer dan vijftig mensen in Baarn het slachtoffer geworden waren. Op de schriftelijke aanmaning deze „afschouwelijcke" materie te doen verwijderen, had Deutz slechts geantwoord dat hij met die brief „zijn lijff had gewischt".
Wie was deze onhebbelijke Amsterdammer?
We kunnen kiezen tussen twee broers Deutz, beiden in Baarn gegoed. De ene, Jean, was kort te voren door zijn huwelijk met Geertruid Bicker eigenaar geworden van de buitenplaats de Eult bij Soestdijk en, door datzelfde huwelijk, zwager van Johan de Witt. De Eult lag echter niet aan de Eem. Mogelijk had Jean nog meer land onder Baarn, waar hij wel schepen kon lossen, maar we moeten ook aan zijn broer Jeronimus denken, die in Baarn een „vuylinghstuyff" had, zoals blijkt uit een enige jaren later gedaan verzoek aan de Staten van Utrecht. Ik zocht tevergeefs naar de betekenis van dit woord, maar vermoed dat het een stortplaats voor vuilnis betekent. Misschien lag daar dan dat walvisspek.

Gebrand walvisspek was een afvalprodukt van traankokerijen. Dr. S. Hart te Amsterdam deelde mij mede dat er in die tijd een in Diemen was. Het afval werd wel eens aangeboden als hondevoer, maar veel waarde had het niet. Men moest het dus ergens zien kwijt te raken.
De maarschalk van Eemland, van hoe goede familie ook, was geen portuur voor zo invloedrijke en vermogende Amsterdammers. Het is dan ook te vrezen dat de inwoners van Baarn nog geruime tijd in de stank hebben gezeten.

E. P. D. B.

dieuw icht 'p 'n ude 'oon- ijk

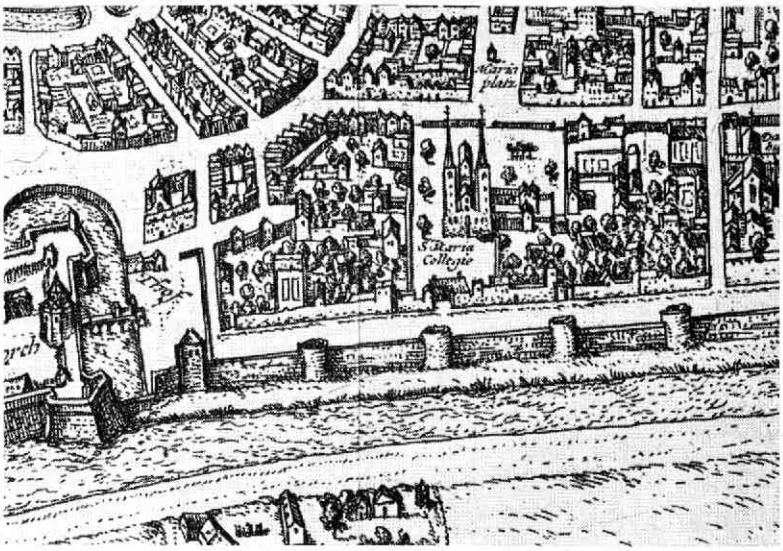

Mariaplaats en omgeving volgens de plattegrond van Braun-Hogenberg, c. 1570. Van belang zijn de straat Achter-Clarenburg, die door het claustraal huis nr. 13 wordt afgesloten en de verlengde Korte Elizabethstraat vlak langs het voorterrein van het kasteel Vredenburg, uiterst links.

zenden Utrechters hebben de afgelopen weken uwsgierige blikken geworpen in de bouw- van het warenhuis Vroom en Dreesmann langs straat Achter-Clarenburg naast het voormalige cretariaat van de Jaarbeurs. Deze ongewoon ote belangstelling gold niet alleen de op zich drukwekkende bouwactiviteiten, maar ook de e oude resten die uit de bodem te voorschijn men: resten van muren, putten van hout of steen en een talloos aantal soms zelfs gave en. Een klein legertje van schatgavers is toeschouwers tot deelnemers geworden en ft elke vrije minuut in de grond gewroet, met assende resultaten.

t, eigenlijk te laat hebben de deskundige ar- ologen van de Rijksdienst voor oudheidkundig emonderzoek te Amersfoort en van het Insti- voor prae- en proto-historie te Amsterdam, estaan door enthousiaste amateurs twee korte ravingen kunnen verrichten dankzij de niet oeg te waarderen medewerking van Bredero's enigde Bouwbedrijven en met financiële en elijke steun van de gemeente Utrecht. Ook gegevens verzameld van vele spontaan op- lende speurders en door het Fysisch geogra- ch laboratorium, dat grondpeilingen verrichtte.

at was er in deze uithoek van de Utrechtse bin- nstad te verwachten? Voor er bewoning kwam, er een landweg, de Springweg, waarschijnlijk noemd naar een ontspringende bron. Tussen 10 en 1088 werd dwars over deze weg de vijf- en laatste Utrechtse kapittelkerk van St. Marie bouwd. Rondom de kerk lagen de dienstgebou- n en de zg. claustrale huizen, waarin de kapit- eren woonden. De Mariakerk telde negentien deze woningen; wanneer deze zijn ontstaan is precies bekend, maar vermoedelijk werden e verblijven in de twaalfde eeuw opgetrokken[1]). geheel van de kerk, de bijgebouwen en de kapittelhuizen was door een muur omgeven: de kaart van Braun-Hogenberg, c. 1570, laat deze situatie duidelijk zien (zie bovenstaande afbeelding). Het claustraal huis nr. 13 werd later het pand Achter-Clarenburg 2, dat kortgeleden herontdekt is in zijn veertiende-eeuwse en dus latere vorm.

Buiten de immuniteit maar mogelijk nog binnen het rechtsgebied lag het huis Clarenburg (tegenwoordig Achter-Clarenburg 4 en 6), waarbij een ruim voorterrein of hof behoorde. Omdat de immuniteit nog buiten de stadswal lag, ligt het voor de hand dat het hele complex door een verdedigingswal beschermd werd tegen de niet ondenkbare aanvallen van allerlei vijanden; ook deze wal is in een latere vorm te zien op de plattegrond van Braun-Hogenberg parallel aan de stadsbuitengracht, langs de verlengde Korte Elizabethstraat, Achter-Clarenburg en achter de later gebouwde huizen van de Mariastraat. Omdat in 1173 de parochiekerk van St. Jacob genoemd wordt als centrum van een stadswijk,[2]) kan verondersteld worden dat kort voordien de bouw van de wal tot stand is gekomen als noordwaartse uitbreiding van de verdediging rond de koopmanswijk tussen Oudegracht en Mariakerk met de Buurkerk als middelpunt.

Huis Clarenburg

Door de stichting van de immuniteit was de Springweg verdeeld in de oude Springweg, die zijn naam tot heden behield en de nieuwe „Sprinc-

wica", welke later omgedoopt werd tot Achter-Clarenburg.[3]) Deze benaming ontleende dit doodlopende straatje aan het huis Clarenburg, dat in eerste aanleg vermoedelijk uit de twaalfde eeuw dateert blijkens de keldergewelven.[4]) Het terrein tussen Achter-Clarenburg en de Lange Elizabethstraat was vermoedelijk in de twaalfde eeuw nog niet bebouwd. Pas in 1382 worden de huizen aan weerszijden van de straat Voor-Clarenburg opgetrokken op „de hof van Clarenburg".[5]) De belangrijke Utrechtse familie Van Clarenburg, die genoemd is naar het huis, blijkt al in 1331 voor te komen.

In de nabijheid lag in de veertiende eeuw nog een drietal straten tussen Achter-Clarenburg en de stadswal, de zg. „Croontjespoort", de verlengde Korte Elizabethstraat en de Schupstoel naar een gelijknamige muurtoren.[6]) In 1491 bouwde de rijke kanunnik Everard Zoudenbalch het Elizabethsgasthuis tussen de Korte Elizabethstraat en het Catharijneveld (het latere plein Vredenburg) op een gedeelte van dit uitgestrekte, openliggende terrein, waar alleen in 1243 de Johannieter ridders hun klooster aan de noordzijde hadden gebouwd tegenover het tegenwoordige C. en A. Dergelijke open plekken waren in de Middeleeuwen gebruikelijk; de omwalling, die bedoeld was om de woonwijk rondom de twaalfde-eeuwse Jacobikerk mede te beschermen, was een kostbare onderneming en wijze stadsbestuurders namen met het oog op toekomstige uitbreiding van de woningvoorraad zoveel mogelijk bouwgrond binnen de vestingwal op.

Deze wissel op de toekomst kon niet getrokken worden, omdat in 1529 op bevel van keizer Karel V een dwangburcht gebouwd werd op het Catharijneveld, dat veranderde in Vredenburg. De twee huizen langs Achter-Clarenburg noordwestzijde werden opgenomen in „'t Hoff" van het kasteel, dat tegenover de daar gelegen hoofdingang een open terrein vormde. De opstand van de Utrechtse burgers tegen het gehate Spaanse bewind in 1576 eindigde in de verovering van deze citadel, die grotendeels werd afgebroken. Het huizenblok tussen Achter-Clarenburg en het plein Vredenburg werd vergroot. Na de sloping van de wallen werd naast de houten stadsschouwburg van 1810 de intussen weer verdwenen Rijnstraat aangelegd. Inmiddels werd ook de straat Achter-Clarenburg aan weerszijden volgebouwd. In 1650 stichtte Jonkheer Ram 17 vrijwoningen die de naam kregen van „Croontgenspoort". En in 1705 werd het huis Schaffenburg, een pand van onbekende ouderdom, omgebouwd tot stadsrijschool.[7]) Aan dezelfde zijde lagen een cavaleriekazerne en de oud-katholieke schuilkerk, de St. Maria Minor, in het vroegere huis Clarenburg, dat sinds 1526 beschikte over een nog bestaande smalle doorgang naar de Mariaplaats. In 1865 werden de vervallen huisjes van de bejaarde bewoners van de Croontgenspoort afgebroken en ingericht tot de stadsarmenschool. Nadat de cavalleriekazerne was opgeheven wegens het betreurde vertrek van de lanciers uit Utrecht, werd dit gebouw bestemd voor de Dienst van openbare werken; in 1916 werd deze dienst gehuisvest in een nieuw gebouw, waarbij de inmiddels verhuisde stadsrijschool getrokken werd. Het einde van de hele rij kwam na het vertrek van openbare werken naar de Ravellaan door de afbraak ter voorbereiding

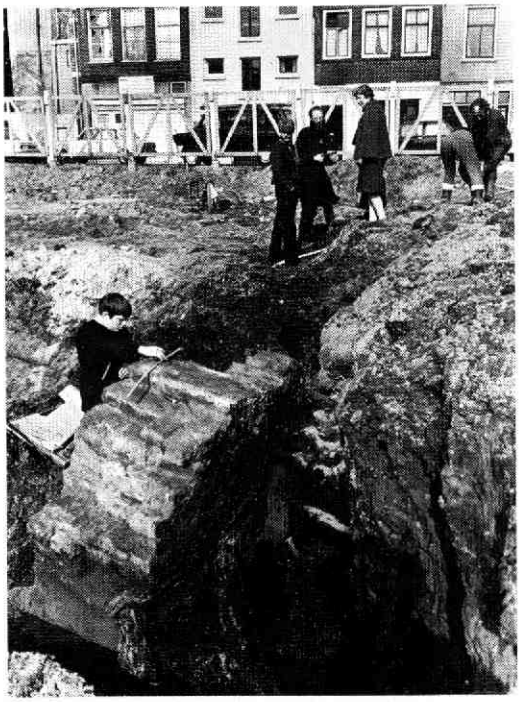

De mogelijke muur van het rechtsgebied van St. Marie met enkele amateurgravers en toeschouwers. Rechts de versteviging van een houten paalfundering. Foto Gemeentelijke film- en fotodienst, 8 april 1971.

van de bouw van een warenhuis, dat tevens het einde is van de traverse waarlangs Utrechters en reizigers van Croeselaan via het nieuw te bouwen Centraal Station uiteindelijk zullen afdalen naar de oude binnenstad.
Volgens de verwachtingen is veel van deze langdurige bouwactiviteiten uit de grond te voorschijn gekomen. Weinig verrassend waren de heipalen van de twintigste-eeuwse gebouwen; en zelfs zeventiende-eeuwse bouwresten zijn te Utrecht nauwelijks belangwekkend. Gewichtiger zijn de inderdaad nieuwe en verrassende onthullingen over dit ondanks alles toch achteraf gelegen stukje van Nederlands grootste Middeleeuwse stad.

Rivierbedding

Utrecht dankt zijn ontstaan en zijn langgerekte vorm aan de Rijn, die in delen van de Oudegracht en in de Kromme Nieuwegracht nog is terug te vinden. Het is daarom niet vreemd, maar wel een nieuw gegeven, dat uit de bouwput Achter-Clarenburg een Rijntak te voorschijn kwam, een van de vele vertakkingen van de elders gelegen hoofdstroom. De bedding was blijkens de waarnemingen van drs. Chr. J. H. van Rossum van het Fysisch-geografische laboratorium 22 meter breed en 1.20 m diep. In de oeverwalafzetting werden Romeinse en Karolingische scherven gevonden, die niet afkomstig zijn van bewoning ter plaatse maar door de stroom daar werden afgezet. Ook in de Karolingische tijd - zevende en achtste eeuw - was deze tak nog een echte rivierarm blijkens een overslibbing van aanzienlijke dikte.
In de twaalfde eeuw verandert dit beeld. De riviertak is dan verland en kunstmatig opgehoogd met een laag van 70 cm dikte. In dit niveau zijn vele sporen van bewoning gevonden, zoals paalfunderingen, mosselbanken, greppels en een aantal putten. Het is nog te vroeg om verantwoord beschrijvingen te geven - voorbarigheid is niet de taak van een historicus -. Hier moet met enkele vermeldingen volstaan worden. Een bijzonder mooie waterput lag op vrij grote diepte in de bouwput; merkwaardige poreuze bakstenen van trapeziumformaat - 7 cm aan de smalle, 11,5 cm aan de brede kant en 30 cm aan de zijkanten - vormden een ovale vorm van 2 meter dwarsdoorsnede en een lengte van 3 meter bij een omtrek van 11 meter.[8])
Een typisch fundament werd opgemeten door de heren C. van den Braber en W. J. van Weers jr. Het betrof hier een min of meer ovale kring van twaalfde-eeuwse bakstenen op een houten fundering, waarin enkele hoeken van 90 graden aanwezig waren. Volgens dr. ir. C. L. Temminck Groll is het niet uitgesloten dat dit de onderbouw was van een lage traptoren; de wonderlijke hoeken zouden zijn te verklaren als de aanzet van een trap naar een nabijgelegen hoger gebouw, een constructie zoals die ook voorkomt bij het kasteel Oudaen aan de Vecht. De ligging aan de verlengde Korte Elizabethstraat, waar op de plattegrond van Braun-Hogenberg een muur te zien is, mogelijk de verdediging van het wooncomplex vóór de omwalling van de hele stad, doet vermoeden, dat deze fundering misschien gediend heeft voor een uitkijktorentje.
Tenslotte is er de muurrest, die gevonden werd ongeveer tegenover de straat Voor-Clarenburg op het kleipakket van de zuidelijke oeverwal en die ondersteund wordt door een houten onderlaag. Merkwaardig is de aanzet van een boog aan de oostzijde, zodat men zou kunnen denken aan een toegangspoort. Deze muur heeft blijkens de vondst van stenen van gelijk formaat, die in dezelfde richting lagen, westwaarts en oostwaarts doorgelopen. Westelijk is het verloop niet te volgen, maar oostwaarts verdwijnt deze muur onder de huidige bestrating van Achter-Clarenburg, zodat de lengte uit de bouwput tot aan de straatband al meer dan 20 meter bedraagt. Het zou boeiend zijn het verdere tracé onder de straat vast te stellen, maar nu reeds is dit bouwsel een merkwaardig gegeven. Is hier de muur van de immuniteit van St. Marie gevonden? Tégen deze veronderstelling pleit de ligging van het niet-claustrale huis Clarenburg binnen de omheining. Het is toch niet uitgesloten, dat evenals andere Utrechtse immuniteiten het rechtsgebied groter was dan het strikte oppervlak van de immuniteit en door de genoemde muur beveiligd was.
Op 2.15 meter ten noorden bevindt zich onder de straat Achter-Clarenburg een tweede eveneens twaalfde-eeuwse muur, die voor de bouwactiviteiten westwaarts doorliep. Bij het ter perse gaan van dit artikel bereikte mij het opgravingsbericht van drs. H. Halbertsma,[9]) waarin schrijver de veronderstelling oppert dat er twee muren hebben geleden als zijmuren van een twaalfde-eeuws huis. Deze muur is na de melding van deze vondst door ondergetekende en na de waarneming van de heer Halbertsma gevonden; dit bevestigt zijn theorie, dat op deze plaats een - wel smalle - woning gelegen heeft. Overigens is het huis

„Clarenburg" dat de heer Halbertsma eveneens op p. 86 noemt, geen kapittelhuis (zie noot 4.) geweest: het meest noordelijke kapittelhuis was Achter-Clarenburg 2. Een aantal water- en afvalputten, waarin vele scherven gevonden werden, voltooit dit beeld, waardoor het mogelijk is het vermoeden te opperen, dat er een rijtje huizen langs de westzijde van Achter-Clarenburg heeft gelegen in de twaalfde eeuw.

Gaping van een eeuw

De opgravingen geven vervolgens een verrassend resultaat, omdat er weinig sporen te vinden zijn van dertiende-eeuwse bewoning. Ruim honderd jaar is dit terrein vrijwel onbebouwd gebleven, wat des te vreemder is omdat de wal voltooid was en in de nabijheid omstreeks 1243 het Catharijnekloos-ter van de Johannieterridders gebouwd werd. Dit opmerkelijke feit blijft vooralsnog onverklaarbaar. Pas uit de veertiende eeuw zijn er weer sporen van bebouwing gevonden. Hiermee zijn wij op bekend terrein gekomen: de oudst bekende stadsplattegronden geven voor deze achterstraatjes dezelfde schaarse bebouwing aan.

Het buurtje dat op toevallige wijze door archeologen en amateurgravers kon worden doorzocht, heeft tenminste iets van zijn geheimen prijsgegeven. Nieuw was de vondst van een Rijntak. Nieuw was ook de aanwezigheid van twaalfde-eeuwse bewoning, die tot dan toe alleen voor het huis Clarenburg vagelijk bekend was. Belangrijk is de schaarse dertiende-eeuwse bewoning; het is bekend dat juist in de dertiende eeuw vele zijstraten van de Oudegracht, de voornaamste en zeer lange woonstraat van Utrecht, zijn ontstaan; de bevolkingstoeneming die verklaard kan worden uit de wisselwerking tussen de drooglegging van de uitgestrekte Utrechts-Hollandse moerassen en de functie van Utrecht als verzorgingsgebied voor een snel groeiend achterland, is de aanleiding geweest van een binnenstedelijke vergroting van de woningvoorraad. Deze interne uitbreiding heeft planmatig plaats gevonden blijkens de vooropgezette plannen van het stedelijke bestuur, dat juist in de dertiende eeuw grond aankoopt van verschillende kapittels om huizen te kunnen laten bouwen. Een gevolg is mogelijk geweest, dat achterstraten zoals Achter-Clarenburg en omgeving minder aantrekkelijk zijn geweest dan de doelbewuste bouw aan weerszijden van de Oudegracht.

Deze opgraving heeft eens te meer de noodzaak aangetoond van een stedelijk coördinator op archeologisch terrein, die gelukkig binnen afzienbare tijd zal worden aangesteld bij de gemeentelijke Dienst van openbare werken.

Veertiende-eeuws ringetje, gevonden in een put aan de noordzijde van de bouwput, 9 april 1971.

Voor de gegevens van dit artikel en de mogelijkheden een aantal nieuwe gegevens te verzamelen over de oudste bewoning van de stad Utrecht is bijzondere dank verschuldigd aan de heren Wiechers, le Cointre, Kerkhoven en Dales van Bredero's Verenigde Bouwbedrijven, aan de heren Sarfaty en Van Tent en hun medewerkers van de Rijksdienst voor oudheidkundig bodemonderzoek, aan de heren Van Regteren Altena en Van der Leeuw van het Instituut voor prae- en protohistorie, aan de heren J. W. van Weers jr. en C. van den Braber wegens hun waardevolle tekeningen en andere gegevens, aan drs. Ch. J. H. van Rossum, Fysisch-geografisch laboratorium, aan de adviezen van jkvr. dr. J. M. van Winter en dr. ir. C. L. Temminck Groll en vele andere belangstellenden.

dr. J. E. A. L. Struick

1) *Hs. Calkoen, De claustrale huizen van St. Marie, Bibl. Gem. Archief Utrecht.*
2) *Annalen van St. Marie, Annalen van Egmond en Beka, Utr. kroniek p. 55.*
3) *Dr. F. Ketner, De betekenis van vicus in de Utrechtse oorkonden, Jaarboekje Oud-Utrecht (1960), p. 53.*
4) *Dr. A. J. van de Ven, het huis Clarenburch te Utrecht, Jaarboekje Oud-Utrecht. Dr. ir. C. L. Temminck Groll, Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht, p. 55.*
5) *Dr. A. J. van de Ven, idem, p. 36.*
6) *N. van der Monde, Straten, pleinen etc. te Utrecht, dl. III, pp. 17 en 23.*
7) *A. J. Lisman, Van stadsrijschool tot Utrechtse manege, Jaarboek Oud-Utrecht (1970) p. 96.*
8) *Eigen waarneming van de schrijver.*
9) *Nieuwsbulletin Kon. Ned. Oudheidk. Bond, (mei 1971), p. 86.*

650 jaar Domtoren

Dit jaar 1971 beleven wij de 650ste verjaardag van wel niet de oudste maar toch wel de grootste inwoner van Utrecht, onze Domtoren. De grijze reus bewaarde zelf de herinnering in twee gedenkstenen aan de kant van de Servetstraat (waarvan één nu verdwenen is:

„Doen men screef MCCCXX ende één" (1321)
„leijt men van mij den eersten steen"
„Daerna MCCC en twe en tachentig" (1382)
„was ic wolmaect (gereed), so siet men waerachtich"

en daaronder stond vroeger:

„Johan van den Doem was sijn naem"
„Die mij began aldus bequaem"
„begraven in deze selve Domkercke"

Andere versies geven 1385 als overlijdensdatum van deze bouwmeester.
Wie Jan van den Dom was, weten wij niet. In ieder geval is de stijl van het bouwwerk herhaaldelijk gewijzigd en wel zo ingrijpend, dat duidelijk meerdere bouwmeesters de hand hebben gehad aan de totstandkoming van de toren. Misschien was de eerste Jan de bouwmeester Johannes, verbonden aan de Dombouw te Keulen; de laatste is mogelijk een Henegouwer. Aldus kan de massieve zware onderbouw evengoed verklaard worden als de luchtiger bovenbouw.
Lang te voren was in 1253 besloten tot een nieuwe gotische Dom, waarbij de toren zou aansluiten. Een fel protest van de heren van de kerk van Oudmunster voorkwam dat hun enige uitgang aan deze zijde werd volgebouwd: de toren kreeg behalve een onderdoorgang ook nog een open ruimte naar de kerk toe, waar in 1456 een luchtboog werd ingebouwd. Zo groeide in 61 jaar tijds de Domtoren uit tot een tegelijk imposant en sierlijk bouwwerk. Tot in een verre omtrek getuigen andere torens - de St. Jan te Maastricht, de Cunera in Rhenen, de torens van Amerongen en Loenersloot - dat onze Domtoren ook een nageslacht heeft gehad.
Talloze stormen zijn over zijn hoofd gegaan zonder de deugdelijke constructie fundamenteel aan te tasten. Wel waren onderhoud en restauratie steeds nodig. In 1836 was een dergelijke storm aanleiding tot adviezen van verschillende deskundigen, van wie er twee concludeerden tot afbraak en vervanging door een eigentijds bouwwerk (n.b) Deze barbaarse gedachte was niet de mening van deskundige nr. 3, die aanraadde „de oude man op krukken te zetten". Dit gebeurde, maar de opgelapte Domtoren kwam ernstig verminkt uit handen van de herstellers te voorschijn. Pas van 1901-1929 werd de hele toren feitelijk opnieuw herbouwd onder de handen van een serie architecten: een toren heeft een langer leven dan een bouwmeester. En vandaag staat de oude heer opnieuw in de steigers. Een kathedraal verzorgen is een levenspositie voor vele geslachten.
Al deze pogingen hebben gelukkig tot resultaat gehad dat wij de eerbiedwaardige grijsaard maar meer nog Utrecht en Nederland geluk kunnen wensen met een van de fraaiste produkten uit een fraai bouwende periode.

dr. J. E. A. L. Struick

Poortje kasteel Groenestein gerestaureerd

De gerestaureerde poort van het voormalige kasteel Groenestein aan de Langbroekerwetering is zaterdag 29 mei jl. symbolisch overgedragen aan de eigenaar, mr. C. Th. E. graaf Van Lynden van Sandenburg. Het herstel van dit monument is een geschenk bij zijn afscheid als commissaris van de Koningin in de provincie Utrecht.
De stichting Utrechtse Kastelen heeft het werk georganiseerd en gecoördineerd. Het bedrijfsleven en de banken in het gewest brachten een belangrijk deel van de kosten bijeen, waarnaast subsidies werden ontvangen van rijk, provincie, gemeente en het Anjerfonds. Belangeloos verleende architect E. Canneman zijn medewerking. De restauratie geschiedde door de firma Huurdeman te Delft.
Het kasteel Groenestein wordt voor het eerst in de geschiedenis genoemd in 1447. Stichter is waarschijnlijk Johan de Ridder, zoon van Dirk de Ridder en Antonia Hindersteyn. De nu gerestaureerde toegangspoort draagt het jaartal 1617. Boven de poort is een wapen aangebracht met vier velden. In het eerste en vierde veld staat het wapen van de familie De Ridder, in het tweede en derde dat van Groenestein, een muur met kantelen.
Tot 1730 is het poortje eigendom gebleven van geslacht Ridder van Groenestein. In 1803 werd Anna Wilhelmina, barones Van Lynden, eigenaresse; tenslotte kwam het monumentje door vererving in het bezit van de huidige eigenaar.

Het ruikt er nog naar paarden . . . .

In het vierhonderd jaar oude huis Nieuwegracht 68 ruikt het nog naar paarden. Er hangen prenten van paarden en zelfs koetsiersjassen treft men er aan. Dat is een wat merkwaardige sensatie in een stadsdeel waar alleen nog ruimte schijnt te zijn voor rijen auto's, die wel paardekrachten ontwikkelen maar een heel andere geur verspreiden. De paarden zijn er lijfelijk, hoewel de voorbijganger ze niet ziet. Hun warme stal ligt tussen het grachtehuis en de Keukenstraat. Twaalf prachtige dieren, voor Utrecht de laatste representanten van de paardetractie voor trouw- en plezierritten, uitvaartstoeten e.d.
De twaalf paarden behoren toe aan de heer A. Schoonhoven, die op 4 juli a.s. de dag herdenkt dat hij veertig jaar geleden als vijfde opvolger in de zaak kwam bij stalhouderij-autobedrijf Schoonhoven-Buytendijk. Geleidelijk aan hebben glanzende huurauto's een flink stuk werk van de viervoeters overgenomen, maar wat er van de vroegere stalhouderij over is: twintig koetsen en de twaalf paarden, heeft zijn volle liefde.
Met enkele zoons en een ambulante groep personeel weet hij de gang er nog in te houden. Trouwen in koetsjes is natuurlijk prijzig, maar vandaag tevens erg exclusief en daardoor gewild. Ook de Jan Plezier rukt nogal eens uit. Zelfs de oude lijkkoets met zijn sombere pracht en praal wordt een enkele keer gebruikt.
De paardetractie is echter een aflopende zaak; dat wéét de heer Schoonhoven. Vroeg of laat zullen een aantal samenwerkende ongunstige factoren, zoals de grote rijafstanden, een rendabele bedrijfsvoering onmogelijk maken.

„Winkelier en kroeghouder"

De stalhouderij Schoonhoven-Buytendijk werd in 1825 opgericht door Hendrik Johannes Buytendijk, geboren op 30 mei 1795 te Delft. Hij was aanvankelijk „winkelier en kroeghouder", naar blijkt uit de „Registers der patenten over de twaalf wijken der stad". Op zijn huwelijksakte van 9 juni 1819 staat hij geboekstaafd als koetsier.
Het echtpaar Buytendijk vestigde zich aan de Nieuwegracht, op de hoek van de Groenestraat. Het woonde daar nog in 1836, zoals duidelijk wordt uit een advertentie in de Utrechtsche Courant van 27 juni 1836:

> *„H. J. Buytendijk, Stalhouder op de Nieuwe Gracht, wijk A No. 824 heeft de eer te verwittigen, dat hij voor eigen rekening eene deftige* Lijkkoets *heeft doen vervaardigen; beveelt zich in de gunst van het geëerde Publiek en belooft eene prompte en civiele bediening."*

Spoedig daarna verhuisde Buytendijk naar wijk A nr. 830, het tegenwoordige perceel Nieuwegracht 129. In het patentregister van 1836/'37 staat hij ingeschreven als „verhuurder van paarden en rijtuigen en van een lijkkoets".
In 1837 waren er „bij den Heer H. J. Buitendijk, stalhouder onder de Linden" uit de hand te koop „twee Coupé koetsen, waarvan eene zoo goed als nieuw, het zij voor particulier als Doctors gebruik".
Op 6 september 1846 overleed Buytendijk in de leeftijd van ruim vijftig jaren. In een advertentie in de Utrechtsche Provinciale en Stadscourant bedankte de weduwe voor de bewijzen van deelneming. Zij voegde eraan toe, dat „de affaire door mij en mijn zoon op denzelfden voet (zal) worden voortgezet, waartoe wij ons in het goedgunstig aandenken onzer begunstigers blijven aanbevelen".
Tot 1857 bleef de weduwe in het pand Nieuwegracht 129 wonen, daarna verhuisde zij naar de overkant, nu Nieuwegracht 72. In 1857 staat zij in het register ingeschreven als „verhuurster van paarden en rijtuigen op veeren of riemen. Verhuurder van twee lijkkoetsen".
Opvolger werd na haar overlijden op 22 juni 1858 haar zoon Simon Hendrik Buytendijk, die als twaalfjarige al in de stalhouderij had gewerkt, maar later voor predikant was gaan studeren. Hij vond het bedrijf te ruw. Het bedrijf werd daarom toegewezen aan de oudste dochter Willemina Johanna Buytendijk, die later huwde met Aart Schoonhoven. Het register over 1860/'61 vermeldt op Nieuwegracht 72: „Aart Schoonhoven - firma Schoonhoven Buytendijk".
Omdat uit dit huwelijk geen kinderen werden geboren, nam later een achterneef, eveneens een Aart Schoonhoven, het bedrijf over. Uit zijn huwelijk met Maria Chr. Jac. van Woudenberg sproten elf kinderen voort, van wie Jacobus, Lubertus en Aart Marinus in de zaak kwamen. De huidige Aart Schoonhoven is een zoon van deze Aart Marinus.

Een begrip voor Utrecht

Inmiddels is stalhouderij Schoonhoven-Buytendijk een begrip voor Utrecht geworden. Generaties

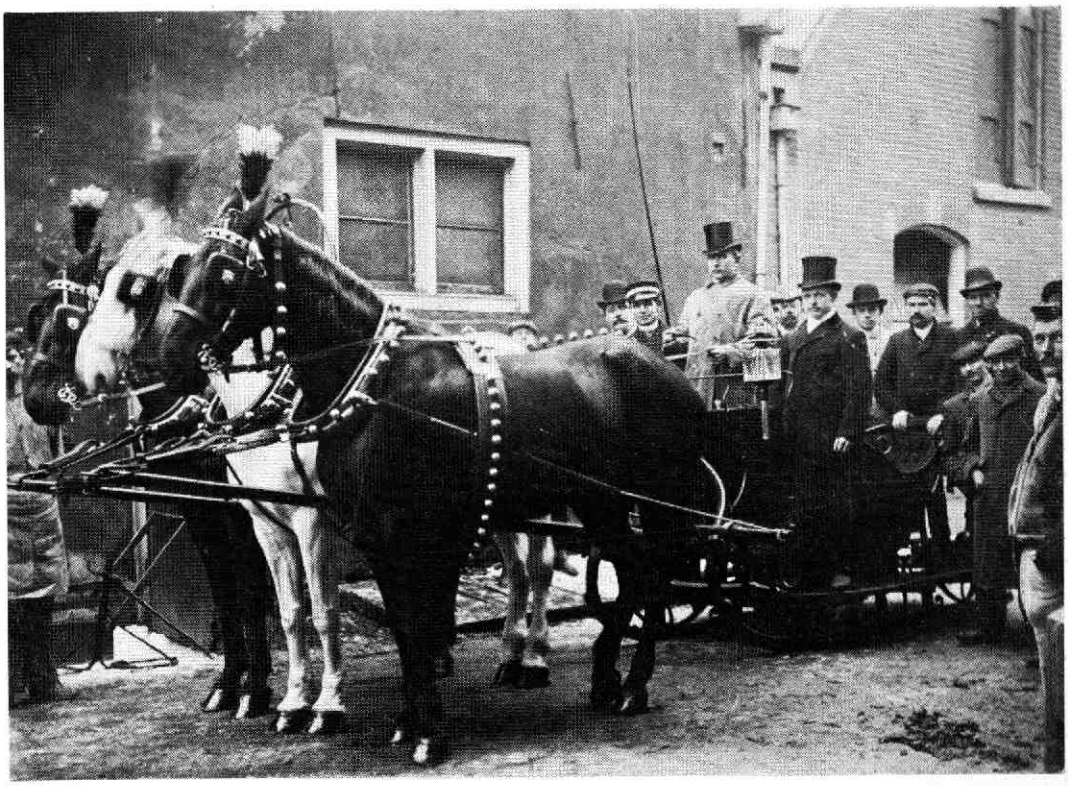

„Troïka", omstreeks de eeuwwisseling. Op de bok de vader van Kobus, die 42 jaar koetsier is geweest.

lang heeft de schilderachtige bedrijvigheid met koetsen en paarden het beeld in de Keukenstraat beheerst. Geen rechtgeaarde Utrechter van de oude stempel, of hij heeft gehoord van koetsier Kobus, het factotum van de familie, die nu op zijn oude dag nog heel smakelijk over zijn werk weet te vertellen. Hij kan verklaren waaraan de term „een koetsiertje" is ontleend. Om warm te worden op de bok namen de koetsiers dikwijls een goedkoop cognacje. Soms wel eens te vaak, dan bleven ze de volgende dag gewoon weg.
Voor het schoonmaken van het zilverwerk aan tuigen etc. gebruikten de koetsiers brandewijn met krijt. Om ervoor te zorgen dat de brandewijn inderdaad voor dit doel werd gebruikt, schijnen vroegere generaties van de Buytendijks en Schoonhovens de stoffen zelf te hebben gemengd. Dat hielp overigens niet altijd, want er waren koetsiers die het goedje zeefden en de brandewijn opdronken.
Niet te veel geroddel overigens over deze koetsiers, want ondanks hun zwakheden waren het toch mensen die onder vaak barre omstandigheden hun plicht deden. Mensen met een hard maar boeiend beroep, dat we - al is het bijna bijgezet in de vitrines van de folklore - graag nog enkele decennia gunnen. *K.*

BOEKBESPREKING

W. A. G. Perks, Geschiedenis van de Maliebaan. (Utrecht, 1970). 56 blz., m. afb. (f 9,—).

Drift 25; onderzoek naar de bouwgeschiedenis van het Kunsthistorisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht. (Utrecht, 1970). 80 blz., m. afb.

Als ingezetene van Overvecht vind ik dat al die zogeheten dreven daar wel altijd jaloers kunnen blijven op Utrechts enige echte dreef. Waarom die echter Maliebaan moet heten, en dat al sinds 1637, kan ieder nu lezen in Perks' Geschiedenis van de Maliebaan: het stadsbestuur heeft hem laten aanleggen ten pleziere van de studenten aan de pas gestichte universiteit om er het maliespel, een soort golf, te beoefenen. Den Haag bewaart in het Malieveld ook de herinnering aan zo'n sportterrein. De auteur beschrijft zowel het malietijdperk van de Maliebaan als de periode waarin men er aangenaam kon wandelen en paardrijden, zijn tijd sleet in sociëteiten en er tenslotte ook ging wonen. Van de huizen krijgt het Maliehuis - nu gelukkig in restauratie - een uitvoerige behandeling, als woning van de maliemeester en sociëteit. Maar ook de andere panden worden aangestipt of wat langer besproken, zodat we de toestand geleidelijk zien overgaan van het oorspronkelijke open hoveniersland naar de huidige statige bebouwing. Alleen van de deftige bewoners zijn er inmiddels niet veel meer over. Talrijke illustraties ondersteunen het verhaal, dat ook op allerlei verkeersaspecten ingaat. Van de wat vele drukfouten viel me vooral de Jan van Nassau-(k)weekschool op, omdat daar bovendien bij vermeld wordt dat hij naar het Kanaleneiland verplaatst is in plaats van naar Tuindorp.

De schrijver en/of de uitgeverij menen dat de meeste lezers geen belangstelling hebben voor de gegevens waarop zo'n verhaal berust, en hebben die daarom niet opgenomen. Voor de weetgieriger minderheid heeft de schrijver gelukkig een getypt afschrift van de geraadpleegde bronnen en literatuur op het gemeentearchief gedeponeerd.

Naar ik hoop zullen er meer dergelijke studies van Utrechts straten en pleinen bewerkt worden. Voor de Plompetorengracht bijvoorbeeld, waarvan de oostzijde nog vrijwel ongebroken is, ligt in het manuscript Eldering-Niemeyer in het gemeentearchief het meeste materiaal al verzameld. Misschien zouden ze dan kunnen verschijnen in de reeks „Uit Utrechts verleden", die uitgeverij Kemink met dit deeltje heeft laten beginnen en waarvoor verder al een molenboek over de provincie voorbereid wordt.

Studies van een enkel huis in de stad zijn er veel meer, sinds vooral S. Muller Fzn. zijn bekwame pen ook voor dat onderwerp gebruikte. In deze rij is in klein formaat een uiterst verzorgde bijdrage geleverd door een groepje studenten onder leiding van onze voorzitter, toen „Drift 25" alias de behuizing van het Kunsthistorisch Instituut van de universiteit in oktober 1970 na restauratie en verbouwing weer in gebruik genomen kon worden. Het universitair bureau heeft hiermee tegelijk weer aangetoond dat een offsetpublikatie een zeer acceptabel geheel kan vormen. Veel tekeningetjes en foto's verduidelijken de tekst, die de ingewikkelde bouwgeschiedenis van dit pand mede dankzij het restauratieonderzoek uiteen kan rafelen. Een geschiedenis van de bewoners moet men hierin niet verwachten; alleen als eigenaars en opdrachtgevers worden zij door de „bouwhistorici" vermeld.

Een notenapparaat is in dit boekje wèl aanwezig. De gedetailleerde gegevens van het onderzoek en de verbouwing worden in het Kunsthistorisch Instituut bewaard.

Wie zich voor deze particuliere uitgave interesseert maar haar niet meer kan bemachtigen, kan haar in elk geval in verschillende bibliotheken in de stad inzien.

L. v. T.

Van Hanzetijd tot Afsluitdijk

Tot 13 september wordt in het museum Flehite, Westsingel 50 te Amersfoort de tentoonstelling Van Hanzetijd tot Afsluitdijk gehouden. Te zien zijn scheepsvondsten uit de voormalige Zuiderzee. Openingstijden: dinsdag t/m zaterdag 10-12 en 14-17 uur, zondag 14-17 uur.

Unieke stadswandeling

Op zaterdag 14 augustus zullen de leden van Oud-Utrecht een heel bijzondere stadswandeling kunnen maken, die hen zal voeren naar de Oude Roomsch-Katholieke Aalmoezenierskamer aan de Mariaplaats. Sinds de oprichting van de Kamer in 1674 is er nimmer een excursie naar deze omgeving geweest; onze vereniging krijgt hiervan de primeur, waarvoor zij de gastheren uitermate erkentelijk is.
Het is niet toevallig dat onze excursie hierheen voert. De bedreiging van de immuniteit van St. Marie is acuut en al evenzeer „in the picture" zijn de ontdekkingen die leden van de Werkgroep herstel leefbaarheid oude stadswijken in deze buurt hebben gedaan.
De Aalmoezenierskamer is gevestigd in enkele gebouwen - een choraalhuis en school - waarvan de geschiedenis teruggaat tot de Middeleeuwen. Bezichtigd worden verder de kruisgang van St. Marie, de regentenkamer en het mortuarium. Voor nadere gegevens mogen wij verwijzen naar het Jaarboek 1955, waarin dr. A. J. van de Ven uitweidt over de Driehoek van Sint Marie te Utrecht.
De excursie begint overigens om 2 uur in het veelbesproken huis Achter-Clarenburg 2. De bewoners van dit „kraakpand" zullen de bezoekers de vondsten tonen die mede aanleiding zijn geweest het huis op de Monumentenlijst te zetten.
Wie belangstelling heeft, kan hier voor vier gulden de Ideeënschets over de omgeving van de Mariaplaats kopen, waarover elders op deze pagina wordt geschreven. Deze schets is ook per giro te bestellen door *f* 4,50 over te maken op rekening nummer 23.84.27 ten name van Els Klück-Rongen, Jeruzalemstraat 8, Utrecht, onder vermelding: Ideeënschets Mariaplaats.
De excursie zal ook ditmaal eindigen in een informele sfeer, die wij hopen te vinden bij „Zorba, de Griek" op het Oudkerkhof. Op het menu staat souflakia (een heerlijk vleesgerecht) met koffie.

De hele excursie, inclusief de geneugten van tong en keel, kost *f* 6,50 voor wie (tot 10 augustus) bij de Discus, Minrebroederstraat 25 een kaart koopt of *f* 7,— voor wie (tot 5 augustus) liever betaalt bij de penningmeester op gironummer 57.55.20. Let wel: De Discus is 's maandags de hele dag gesloten.

De zomerexcursies voeren o.a. naar Utrechts „jongste" monument Achter-Clarenburg 2, dat tevens een onderdeel uitmaakt van de ideeënschets voor de omgeving van de Mariaplaats.

Ideeënschets voor Mariaplaats e.o.

Opnieuw heeft de Werkgroep herstel leefbaarheid oude stadswijken Utrecht van zich doen spreken door een ideeënschets te publiceren voor de omgeving van de Mariaplaats. Het rapport is maandag 21 juni jl. aan burgemeester en wethouders aangeboden.
De dagbladen hebben ruimschoots aandacht besteed aan de plannen, die kort samengevat beogen deze zeer oude stadswijk zoveel mogelijk in haar oorspronkelijke staat te herstellen, het

groen weer een functie te geven, de bewoning te stimuleren, een stukje ambacht te doen herleven e.d. Het zou, net als de vroegere immuniteiten, weer een open structuur moeten worden, met pleintjes en grasveldjes, waar het prettig is te wonen of te vertoeven. Historische panden moeten worden gerestaureerd, de rommelige loodsen waarmee de open ruimten zijn volgebouwd, afgebroken. Zonder buitensporige kosten zou van dit stadsdeel een uitstekende overgang van Hoog Catharijne naar de binnenstad te maken zijn.
De gedachten van de werkgroep zijn in extenso terug te vinden in het rapport, dat voor *f* 4,— te verkrijgen is bij de boekhandels Kemink, Swaak en Bijleveld en op de adressen Achter Clarenburg 2 (het inmiddels vermaard geworden kraakpand/monument), Nieuwegracht 181 en Jeruzalemstraat 8.

Het geschrift verschaft de geïnteresseerde lezer niet alleen een duidelijker inzicht, door het te kopen steunt hij bovendien het werk van de groep, die zich met enorme inspanningen en dikwijls persoonlijke offers (ook van financiële aard) inzet voor het behoud van stadsgedeelten die dat waard zijn.
Het zal overigens niet blijven bij deze ideeënschets. De werkgroep is alweer bezig met een breder onderzoek om de schets tot in details uit te werken. Het is te hopen dat dit werk ook bij de officiële instanties alle aandacht krijgt, omdat het niet krampachtig vasthoudt aan bestaande situaties zonder alternatieven aan te geven, maar duidelijk de richting wijst voor een oplossing-met-poriën waardoor de stad kan blijven ademhalen.

K.

Verstoord evenwicht

De oprichting van een steenoven in de ambachtsheerlijkheid Oostwaard, tussen Maarssen en Zuilen, leidde al spoedig tot moeilijkheden.
Oostwaard was een klein ambacht, ongeveer 112 morgen; er woonde lange tijd slechts één boeregezin en dat was rooms. De gereformeerde kerk had daar dus geen bemoeienis mee en de vraag of opgezetenen van Oostwaard bij de kerk van Maarssen of bij die van Zuilen hoorden, was slechts van academisch belang. Dat veranderde toen Jan Sluys er een steenoven neerzette en woningen voor de arbeiders „opsloeg". De gereformeerden onder die arbeiders stelden de diakoniekas namelijk op een zware proef; die van Maarssen gaf in 1738 wel 500 gulden aan hen uit. Dat kon zo niet doorgaan; vandaar dat de classis Utrecht in augustus 1739 een regeling voorstelde, volgens welke de arbeiders voortaan zouden worden ondersteund door vermogenden uit het ambacht of door de ambachtsheer zelf (aan een bijdrage door de exploitant van de oven dacht toen kennelijk nog niemand).

In het rekest dat de classis hierover aan de Staten van Utrecht richtte, staat niet vermeld om hoeveel arbeiders het ging. Wij zijn dan gauw geneigd aan vele tientallen, zo niet honderden te denken; vermoedelijk waren het er echter niet veel meer dan tien. Er is namelijk geen reden om aan te nemen dat deze oven groter was dan andere. In Zuilen was er een, waar in 1753 blijkens het „oncostenboek" elf arbeiders in dienst waren, die samen per dag acht gulden verdienden. De heer F. H. Landzaat te Zeist, aan wie ik deze mededeling te danken heb, verschafte mij tevens de verklaring waarom de aanwezigheid van deze arbeiders voor de diakonie zo'n zware last betekende: het werk aan een steenoven was seizoenarbeid; beginnend in april/mei en eindigend in de herfst. De hele winter was er dus geen verdienste. De ontwrichting van de plaatselijke armenzorg als gevolg van de vestiging van een steenoven wordt dan wel begrijpelijk.

Blijft over de vraag waarom de andere steenovens in de Vechtstreek geen dergelijk effect hadden op plaatselijke diakonieën. Het antwoord moeten we misschien zoeken in het verstrekken van huisvesting. Doorgaans werden arbeiders voor steenovens per seizoen aangetrokken, zij kwamen vaak uit Duitsland en trokken in de winter naar hun haardsteden terug. Jan Sluys maakte het met zijn woningen voor een aantal gezinnen mogelijk het hele jaar te blijven. Hij bespaarde zich hiermede de onzekerheden van een jaarlijkse werving, maar hij verstoorde het evenwicht in de kleine gemeenschap waar hij zijn bedrijf uitoefende.

E. P. D. B.

Runen en huismerken

Met belangstelling heb ik kennis genomen van het korte (in feite te korte), lezenswaardige artikel van mevrouw N. P. Kruithoed-van Ewijk in Oud-Utrecht op pagina 3 van de lopende jaargang, getiteld De Runen. Volledigheidshalve wijs ik op het volgende:

Over het runen- en het huismerkenvraagstuk is hier te lande weinig geschreven en dat weinige getuigt dan nog dikwijls van misverstand. Aan huismerken hebben de Nederlandse genealogen tot dusver nauwelijks aandacht besteed en daardoor is het aantal voorbeelden van Nederlandse huismerkreeksen gering. Er vallen voor de serieuze onderzoeker vele vragen op te lossen. Het onderwerp is het in verschillende opzichten evenwel ten volle waard, zowel uit een folkloristisch-heraldisch als oudheidkundig en cultuurhistorisch oogpunt.

Runen en huismerken zijn verwante, mysterieuze tekens, magische figuren - zwart op wit - samengesteld uit een combinatie van rechte en schuine lijnen. Het zijn ware geheimtekens, die steeds weer hun wonderlijke aantrekkingskracht uitoefenen, zodat de onderzoeker zich haast gedwongen voelt hun ware aard en betekenis te doorgronden.

Zij worden aangetroffen over heel het germaanse gebied. Deze tekens en merken werden o.a. gebruikt bij het ondertekenen en bekrachtigen van akten, in zegels, op familiewapens, meest van eigenerfde en niet-adellijke geslachten. Zij stonden op huisraad en boerengereedschap. Alle werktuigen werden van het eigen merk voorzien door middel van inslaan, insnijden en inbranden. In de gevallen dat iemand de schrijfkunst niet machtig was, diende het merk zuiver als analfabetenteken.

De tekens komen wij ook tegen in de vorm van muurankers in de voorgevels van oude boerderijen. Zij dienden als versieringsmotief, maar evengoed als merkteken op de oren van het vee of de zwemvliezen van eenden, ganzen en zwanen. Bij de grote huisdieren geschiedde het merken veelal door scheren, bij de schapen werden de merken op de wol geverfd. Grote vogels, zoals zwanen, droegen de tekens ook wel op de snavel. Eveneens werden de huismerken ingeslagen in metalen voorwerpen en ingebrand in de horens van het rundvee.

Persoonlijk teken

Oorspronkelijk betrekking hebbend op het erfgoed

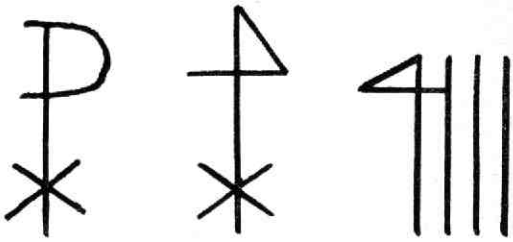

Christusmonogram, afgehoekt Christusmonogram en het oudst gevonden merk op een sluitsteen in een hunnenbed te Dithmarschen, daterend van ver vóór de christelijke jaartelling (v.l.n.r.).

en het grondbezit, wijzigde en verruimde zich op de duur hun betekenis en werden ze persoonlijke kentekenen, door de verschillende leden van de familie als zodanig gebruikt. Nog een stap verder en zij golden als handelsmerken en als meestertekens. Kunstenaars signeerden hun werken ermee, in het bijzonder etsen en houtsneden. Grafmerken, koopmansmerken, notaristekens, poortersmerken, vissersmerken: wij vinden de tekens overal in terug.

De bewijsvoering dat er niet alleen verwantschap is, maar de huismerken ook werkelijk uit de oudgermaanse runen zijn ontstaan, is overigens nog niet zo eenvoudig. Iedere theorie blijft op sommige punten aanvechtbaar.

Vast staat wel dat de ontwikkeling der runentekens is beïnvloed door de Gothen, de Angelsaksen en bovenal door de noordelijke volkeren. In Scandinavië ritste men zelfs in de zeventiende en

Huismerken naast een zoldervenster van het huis De witte leeuw te Zwolle.

achttiende eeuw nog runen. In de veertiende eeuw werden bisschoppelijke verboden uitgevaardigd ten aanzien van de runentoverij, wél een bewijs hoe diep zij in het leven waren geworteld. Zij speelden een grote rol én in de familie én als religieus én als rechtssymbool.
In Spakenburg en Bunschoten werden tot in de eerste helft van deze eeuw de oude merken als eigendomskenmerk aangebracht, niet alleen op het vistuig maar ook op de verpakte, gerookte vis, zoals in Nederland eertijds de Meppeler boterverkopers op de „Meppeler kluiten" hun merk aanbrachten alvorens ter markt te gaan. Een handelsmerk.
Behalve in zwart worden de merken ook in rood of blauw afgebeeld wanneer dat te pas komt. Dit stemt overeen met de gewoonte in de Nederlandse heraldiek om het merk behalve in zwart op zilver of goud ook in rood of blauw op zilver of goud te plaatsen. Oudtijds werd het merk steeds in rood afgebeeld.

Magie

Oorspronkelijk bezat het (huis)merk ook een magische betekenis, waarschijnlijk ontleend aan de runentekens. Het merk zou geluk brengen en onheilen afweren. Later werd het soms gekerstend door kruisjes of andere christelijke symbolen, zoals de miskelk, Mariasymbolen, de halve maan (wassenaar) of ster, o.a. voorkomend op geveltoptekens.
De hoofdvorm verbasterde door het toevoegen van bijfiguren, streepjes en kruisjes, aangebracht als zg. „breuk", gebruikt om er evenals in de heraldiek - maar dan later - een jongere linie of tak mee aan te duiden. Hieruit volgt dat het dikwijls moeilijk, zo niet ondoenlijk is samengestelde merken te ontleden en de hoofdvorm terug te vinden. Evenals in de heraldiek de eenvoudigste, ongebroken wapenschilden de oudste zijn, zijn ook de eenvoudigste merken de oudste en voor ons het interessantste. Kan men in een merk het hoofdmotief herkennen, dan is in vele gevallen ook de oorspronkelijke betekenis te achterhalen.
Van de Middeleeuwen af zijn de tekens in schilden geplaatst; hieruit ontstonden veel burgerlijke huismerk-wapens en ook de eigenerfde boerenwapens. Deze gewoonte hield stand tot in de achttiende eeuw.

In hunnebed

Dat wij onmiskenbaar met oeroude karakters te doen hebben, daterende zelfs van ver vóór onze jaartelling, bewijst de hoogst merkwaardige vondst van zo'n merk op een steen in een hunnebed te Dithmarschen (zie afbeelding).[1])
Tot besluit nog iets over een veel, zo niet het meest voorkomend hoofdmotief in huismerken: de zg. „antieke 4", al of niet omgekeerd. Het motief is hier het bekende Christusmonogram, maar afgehoekt, omdat deze hoekige vorm zich beter leende voor inhouwen, -kerven, -branden enz. in het harde materiaal. Het bedoelde monogram is een combinatie van de Griekse ch (een liggend kruisje en de Griekse r (een aan de onderkant verlengde hoofdletter P) en het betekent Christus, de gezalfde (zie afbeelding).
Het is mogelijk, sterker: het is waarschijnlijk dat de Griekse r in de germaanse landen later is weergegeven als een soort 4 in spiegelbeeld en dat de heidense, analfabetische germanen het hele monogram als een combinatie van runen hebben beschouwd. De Griekse r, al dan niet afgehoekt, kon gemakkelijk voor „Odal" worden aangezien. Blijkbaar kwam de „Odal", het teken voor erfgoed, eigenerfd bezit, - vergelijk de „Odal"-boeren in Zweden - zowel in de oorspronkelijke vorm als in spiegelbeeld voor.
Evenals overal in Nederland komen ook in het Utrechtse runenachtige hand- of huismerken voor. Ik vond er een hele reeks in het oud archief van Wijk bij Duurstede, daterende uit de zeventiende en achttiende eeuw.
Voor hen die zich verder willen verdiepen in het runen- en huismerkenvraagstuk, moge ik verwijzen naar mijn proeve van verklaring Het raadsel der huismerken, met een voorwoord van dr. P. J. Meertens (A. J. G. Strengholt's uitg. mij. n.v Amsterdam 1955) en het werk van de Duitse expert dr. Herbert Spruth, die o.m. een bibliografie uitgaf over Die Hausmarke, Wesen und Bibliographie (Degener & Co., inh. Gerhard Gessner, Neustadt a.d Aisch 1960). Vergelijk tevens mijn Encyclopedie van de heraldiek (Elsevier Amsterdam/Brussel 1961).

H. W. M. J. Kits Nieuwenkamp

[1]) *F. R. Dijkstra in De Vrije Fries, jrg. 1858, 255-268: Iets over handmerken in Friesland, met één plaat met merken en 5 huismerkwapens. Eerder had Dijkstra, op 12 maart 1857, voor het Friesch Genootschap een opstel over dit merk voorgelezen.*

Boerenwijsheid in Soest

Het werd als een anekdote verteld, een overlevering, meer zou het niet zijn. Vroeger had de toren van de Oude kerk (Nederlands hervormde kerk) van Soest maar drie wijzerplaten. De kant naar de Eng, het bouwland, toegekeerd, d.w.z. de voorzijde van de toren, had geen wijzerplaat. Ook nooit gehad; dat was immers niet nodig, aan de Engkant woonde toch niemand. Waarom aan die kant dan een wijzerplaat?

De boeren die op de Eng werkten in de wisselende seizoenen, behielpen zich als het mooi weer was en de zon scheen op de oude, beproefde manier: met de schaduw van een stokje. Een verschil van een kwartier of langer deerde hen niet; tijd genoeg in die dagen. Een eenvoudiger manier om de „schafttied" vast te stellen was er niet, behalve het horloge, doch dit had men niet bij zich als men werkte. Liet de zon verstek gaan, dan bespeurde men wel aan de maag hoe laat het was.
Zoals gezegd, de boeren droegen geen horloge onder het werk. Dit zou hen hinderen. Alleen op zondag, tijdens de kerkgang, droegen zij het zware zilveren horloge in het vestjeszakje. De dikke ketting met de vele signetten versierde het hooggesloten vest. Van zo'n ding hadden zij last als zij aan het ploegen, maaien of zaaien waren en een polshorloge moest nog uitgevonden worden.
Het ontbreken van een wijzerplaat aan de westzijde van de toren moet het volk zijn opgevallen. Er werden moppen over getapt, toen men bemerkte dat in andere steden en dorpen de torens vier wijzerplaten hadden. „Boerenwijsheid", meenden sommigen. „Boerenzuunigheid", waren anderen van oordeel. De boeren hadden het immers voor het zeggen in Soest. Zij toch bezetten de meeste zetels in de toenmalige gemeenteraad. Het aanbrengen van een vierde wijzerplaat kostte te veel geld en het gemeentebestuur vond het overdreven een vierde wijzerplaat te laten aanbrengen. Het zag het nut er niet van in.
Zo ongeveer luidde de overlevering, die in de jaren dertig nog verteld werd door oude Soestenaren, geboren in de laatste decennia van de vorige eeuw.
Het oude verhaal is echter allerminst een verzinsel gebleken.

Twee bestekken van aanbesteding van het verven, vergulden en vernieuwen uit de 18e en 19e eeuw vermelden inderdaad slechts drie wijzerplaten.
Allereerst een verkorte inhoud van het bestek van aanbesteding, dat op 5 oktober 1773 werd opgemaakt:

> Bestek off Condietie waar na Pieter Bolmans In qualiteijt als Kerkmr ten Overstaan van Buurmr en Schepenen van Zoest aan de minst aanneemende zal aanbesteede het verven en vergulden van drie wijzer borden met de Weijzers

In den Eerste zal den Aanneemer gehouden zijn de Cirkel alwaar de Letters op koomen te staan te verven met de beste Zwarte verff die het Langstte Stand en zijn Koleur houd,
ten 2e
De Grond van de Borden te verven met doode kop en Zwart gemengt, maakende een donkere bruijne koleur
ten 3e
De Raamen en Dekstukken Zwart te verven, met deselve soort van verff als de Cirkel
ten 4e
De borden van Agteren met Engels bruijn Eens over te verven met goede steevige verff,
ten 5e
De Legger van Ageteren de borden en de onder drumpels van vooren en van agteren aan de boovenzijde Als meede de Speijkergaaten voor 't Inwateren met stop verff wel aan te stoppen ten genoegen van den Aanbesteeder,
ten 6e
Zullen de Letters en de wijzers moeten worden verguld met best Ducaaten Goud, en zullen de Letters moeten breed zijn 2 Duijm en Lang 43 duijm en het teeken op de half uuren gelijk de Oude geweest zijn, en op ijder hoek van ijder wijzer bord een letter van 't Jaargetal 1773 te stellen insgelijks van best Ducaten Goud, zoo Groot de Oude geweest zijn, zullende den Aanneemer moeten sorg dragen in het vergulden dat er geen steede in zijn [1]).

Tot slot werd het werk gegund aan Willem de With voor 41 gulden.

Dan het bestek van 10 februari 1818, waarin nogmaals wordt aanbesteed het driemaal oververwen van de Drie Nieuwe wijzer borden voor het uurwerk van de Toren van Zoest [2]).

„De Schout en het Gemeente Bestuur van Zoest zijn voornemens aan den minst inschrijvende aan-

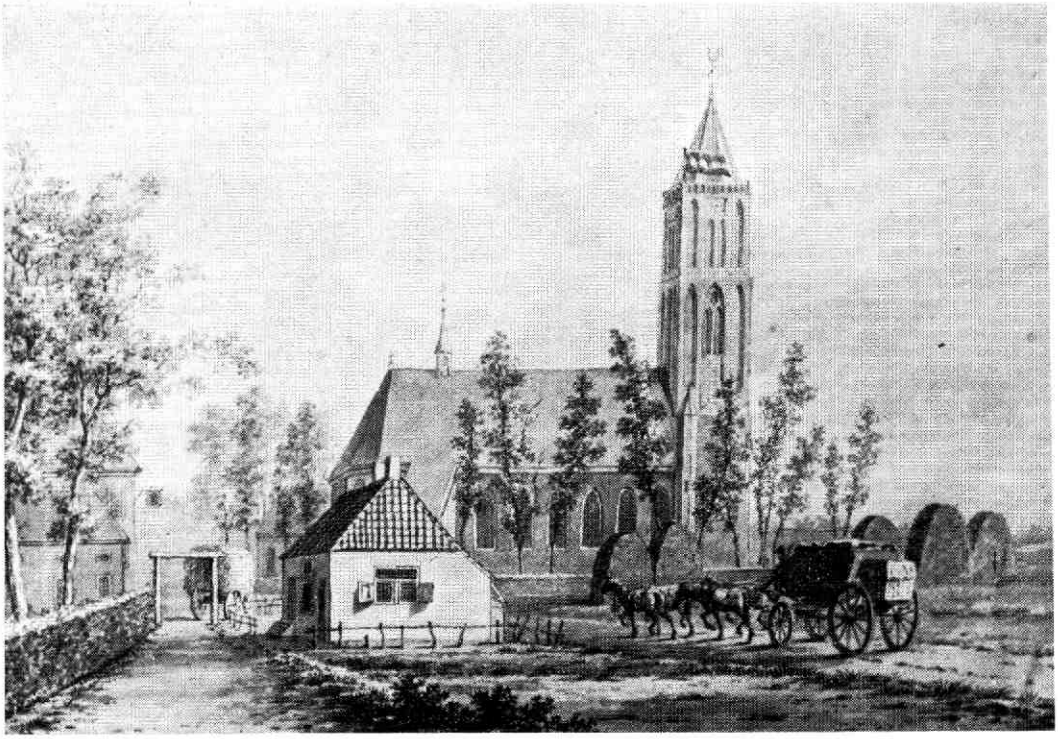

Oude kerk van Soest, aan het einde van de achttiende eeuw.

tebesteden het Driemaal oververwen van de Drie Nieuwe wijzer borden voor het uurwerk van de Toren van Zoest de agter kanten met de Dekstukken Drie Maal geteerd en met hamerslag gemengd, de voorkanten met groote en duidelijke Cijffer letters ter groote van 11 en ter Breedte van 2 Duimen die de Uren aanwijzen, van best Artimonie goud welke Cijffer letters, op een ronde zwart geverfde Band gemengd voor de helft met Spaansch groen zullen moeten geplaatst worden, onder en boven een Duim breeder, dat voorschreven Cijffers, om de duidelijk, voor het gezigt te bevorderen zullende het binnenste rond van de spil der Wijzers tot aan de bovengenoemde Zwarte Bandt voor de Cijffer letters met best karmouzijn roode verf dubbelde gedekt moeten worden, gelijk ook de Vier overschietende hoeken, welke roode verf met fijn gestampt glas, zal moeten gemengd zijn. De Drie Wijzers zullen met best antimonie goud verguld moeten worden. Al het verder bijwerk of de Schaden die aan de Wijzer Borden door het plaatsen op de toren komen is onder deze aaneming begreeping. De betaling zal geschieden voor de helft dadelijk na dat het werk zal zijn afgelopen de wederhelft twee Maanden na dato het werk zal voor den Vijftiende van de Maand April gereed moeten zijn . . .

Zoest den 10 feb. 1818
De Schout van Zoest

Waarop gedelibereerd zijnde is goedgevonden, ingevolge het gemaakt bestek de aanbesteding aan de Verwer G: Kamer te doen. En is voorschr. Persoon staande de Vergadering ontbooden en het werk aanbesteed voor de Somma van *f* 90:

Na de restauratie van de vijftiende-eeuwse toren van Soest tussen 1904 en 1906 ondergingen de wijzerplaten - nu vier in getal - een vernieuwingsbeurt, maar zij kregen niet hun oude plaats boven de galmgaten in de toren. De wijzerplaten werden in het midden van de torentrans aangebracht. In feite een onvergeeflijke fout van de met de leiding van de restauratie belaste bouwkundige, dr. P. J. H. Cuypers.

Wanneer precies de vierde wijzerplaat is aangebracht aan de westzijde van de toren, schijnt nergens genotuleerd te zijn. Ik heb althans niets kunnen vinden. Het moet ongeveer in het midden of het laatste kwart van de vorige eeuw zijn geweest.

E. Heupers

[1]) *Rijksarchief Utrecht. Archief Ned. Hervormde Gemeente van Soest, no. 152.*

[2]) *Opgenomen in de notulen van de „Vergadering gehouden van den Raad der Gemeente van Zoest op Dingsdag den 10 february 1818". bladz. 73-74.*

Briefwisseling over Rijsenburgse kousenfabriek

Met veel belangstelling las ik het interessante artikel over Austerlitz in het Jaarboek 1970, van de heer Grapendaal. Op pagina 134 onderaan is een kleine onnauwkeurigheid geslopen, namelijk omtrent de overlijdensdatum van P. J. van Oosthuyze. Niet hij maar zijn vrouw is overleden op 27 november 1846. Hij zelf stierf bijna dertig jaar eerder, 17 december 1818, op 56-jarige leeftijd.
Over de kousenfabriek te Rijsenburg, waarover in het genoemde artikel eveneens sprake is, leek het me wel aardig hier de briefwisseling te publiceren die op ambtelijk niveau daarover is gevoerd.
Het volgende vond ik in het gemeentelijk archief van het voormalige Rijsenburg: ingekomen stukken 1802-1811.

Amersfoort den 31° van Lentemaand 1810.
De Drost van het twede kwartier departement Utrecht aan: Schout en Geregte van Rijzenburg

Daar zijn Excellentie den minister van Binnenlandsche zaken, verlangd te werden geïnformeerd of het de Waarheid conform is, dat zekere Louis Joseph Boin [1]), in de gerechte van Rijzenburg een kousenfabriek zal oprichten, ben ik door den Heere Land-drost aangeschreven, om na gedaan onderzoek zijn Hoog Ed. gestr. te dienen van bericht. Ik verzoek dan UE. mij met den meesten spoed te willen informeren, of gezegde Louis Joseph Boin in UE. gerecht een kousenfabriek oprichten zal.

Ik blijve met achting
De Drost voorn.d. w.g. S. Camp

Schout en Gerechte van Rijzenburgh aan mijnheer de Drost van het twede quartier Departement Utrecht

Ter beantwoordingh van UEd. missive van den 31e van Lentemaand, betrekkelijk de Informatie of zekere Louis Joseph Boin voornemens is een kouzefabriek onder den gerechte van Rijzenburgh op te rigten, dient
Dat Schout en gerechte van Rijzenburgh van deeze zaak niets is bewust, en nooyt hebben hooren spreeken omtrent het oprigten van genoemde kouzefabriek, egter zoveel mogelijk aan UEd. aanschrijvingh willende voldoen, zo hebbe mij schriftelijk vervoegd aan den Rentmeester van den Heer van Rijzenburgh en dit antwoord bekoomen alleen maar te hebben hooren zeggen er zal een kouzefabriek te Rijzenburgh worden opgerigt, dog wie de man is, waar hij woont of vandaan komt niet te weeten. Dus UEd. hieromtrent niet nader kunnende Informeren, egter bereid zijnde Ued. iets zekerders omtrent deze zake hoorende ten spoedigste te informeren hebbe de Eer ons)te noeme) met verschuldigde Hoogachting

M. Sr. a.g. F. N. v. Bern

Driebergen den 4 van Grasmaand 1810
Mijn Heer,

Ter beantwoording van UEd. geëerde diend dat hoe gaarne ook: ik echter niet in staat ben om om eene behoorlijke Elusidatie aan UEd. verzoekt te doen.
Ik heb wel in het voorbijgaan hooren spreeken van een kouzefabriek, doch wie die man is, waar hij woond of vandaan komt weet ik niet, alleen heb ik maar hoore zeggen er zal een kouzefabriek op Rijzenburgh worden opgericht - UEd. zoude daar omtrent beter Elusidatie kunnen bekoomen bij den Heer van Rijzenburgh zelve; die waarschijnlijk dezen avond hier komt - en Eenigen dagen zal blijven of ik zal zijn Ed. daarover vragen.

Inmiddels heb ik de Eere mij met de meeste achting te noemen
Mijn Heer Uw dw. Dienaar w.g. J. Loffels

Driebergen den 5 april 1810
Mijn heer!

Ik heb den Heer van Rijzenburgh raport gedaan wegens UEd. aanvraag aan mij gedaan. Zijn Ed. heeft mij gelast van UEd. te melden, dat de Persoon van L. J. Boin voornemens is eene kouze fabriek onder den Gerechte van Rijzenburgh op te richten, onder Proteksie van den Heer van Oosthuyze, dezelve zoude reeds alhier geëtabliseerd zijn geweest. Indien de kouze-getouwen die reeds drie maanden te Antwerpen zich bevinden · en zonder voorspraak van Zijne Excellentie den minister van Binnelandsche Zaaken niet mogen uit Frankrijk gevoerd worden - Hopende tevens (zoo als den Heer van Rijsenburg mij gelaste te schrijven) dat gemelde minister daartoe het nodige zal aanwenden

Inmiddels hebbe ik de Eere te zijn
Mijnheer
UEd. dw. dienaar w.g. J. Loffels

In een lijst van belasting op de ramen d.d. 24 augustus 1810 blijkt genoemde L. J. Boin (twee personen) te wonen in de nieuwe huizen op het Kerkplein. „Kouzefabriek" staat daar aangegeven, hebbende acht belastbare ramen. Daarnaast J. v. d. Donke, linnenwever, vier personen, vijf ramen

„Linkerzij" pastoor P. J. Noots, twee personen, acht ramen. Totaal aantal inwoners van Rijzenburg 107.

In een meer uitgewerkte opgave vinden we het volgende:
Getal der fabrieken sedert 1810 bestaande op Rijzenburg.
Een fabriek waar lakens, bayen, karsayen, serges, het zoo genaamde vijfschaft en satinet voor broeken en vesten boesel enz. wordt gemaakt; alsmede vloerkleederen, randen loopers en carpetten evenals die van Doornik van wol en koehaar. Verder worden in deeze fabriek de wol bereyd tot spinnerij getwijnd geverfd tot sajet voor koussen en andere fabrieken. Deze fabriek sedert een half jaar begonnen occupeerd reeds 12 getouwen en met de spinsters daarbij gereekend een aantal van zeeventig menschen. De voorraad van gefabriceerde goederen beloopt C.C. 3000 meters.
Een kousenfabriek, werkende met zes getouwen. Men maakt daar extra fraaye zijde, catoenen en wollen en gaarene koussen, pantalons en andere stukken in alle soorten behalve de weevers occupeerd deeze fabriek een aantal van vijftien spinsters.
Een linne weverij van drie getouwen (?) welke zoo hier als elders in de environs een getal van twintig spinsters werk verschaft. Het benoodigde vlas hiertoe wordt alsmede hier gebouwd gehekeld en tot spinnerij geheel voorbereid.
Een bezemfabriek, welke reeds met succes vier menschen bezig houd. De producten van deeze fabriek worden gemaakt van alhier wasschende heyde en naar holland verzonden.
Een schoenmakersbaas met drie man werkende.
Een kleedermakersbaas.
Een schilder en glazenmakersbaas.

Wim Harzing

[1]) *Louis Joseph Boin, een volbloed Fransman, getrouwd met een Amsterdams meisje, die hem vier kinderen schonk. Boin was een van de Franse soldaten, die hier was achtergebleven; hij was in 1779 te Stommaire geboren en was kousenwever van beroep.*

Kalender Kromme-Rijngebied

Het bestuur van de historische kring Tussen Rijn en Lek heeft een kalender uitgegeven voor het jaar 1972, die reprodukties bevat met beschrijvingen van zes zeldzame aquarellen en tekeningen van het Kromme-Rijngebied.
Het zijn:

1. een gezicht op de Bunnikerbrug te Bunnik in 1824
2. de Meent te Odijk omstreeks 1750
3. de Brink te Werkhoven met de hervormde kerk in 1750
4. de toren van de hervormde kerk te Houten in 1749
5. de Slotbrug of Stenen brug over de Schalkwijker Wetering te Schalkwijk in 1760
6. de hervormde kerk te 't Waal in 1746.

De uitgave - ter gelegenheid van het eerste lustrum van de kring op 29 maart jl. - kreeg als titel „de krommerijn streek". De leden van de kring ontvingen de kalender gratis. Andere liefhebbers kunnen de kalender voor *f* 7,50 bestellen bij de eindredacteur van Tussen Rijn en Lek, A. Graafhuis, p.a. Gemeentelijk archief, Alexander Numankade 199 te Utrecht (telefoon 711814) en bij L. M. J. de Keijzer, Binnenweg 2 te Houten.

A. Graafhuis

Weer wat meer ruimte

Als gevolg van de overstelpende hoeveelheid actuele gebeurtenissen en de beperkte ruimte, is de redactie genoodzaakt geweest op zichzelf hoogst interessante artikelen, die echter iets minder tijdgebonden waren, telkens weer uit te stellen. Gaarne roept zij de clementie in van de inzenders, die dat wellicht niet prettig hebben gevonden.
Op het ogenblik doet de situatie zich wat gunstiger voor: de rijstebrijberg van artikelen is tot redelijke proporties teruggebracht. Voor bijdragen van de leden aan het maandblad - niet het minst zij die zaken ‚uit de provincie" hebben mede te delen - is de redactie altijd dankbaar. *K.*

Excursie naar Loevestein

De excursie naar het slot Loevestein, die wij in het aprilnummer al hebben aangekondigd, zal op zaterdag 4 september worden gehouden.
De bus vertrekt om tien uur van het parkeerterrein aan de Kruisstraat; 's middags om vier uur hopen wij terug te zijn. Kaarten zijn tot 1 september à *f* 12,— verkrijgbaar bij De Discus. Minrebroederstraat 25 (maandag gesloten) of tot 26 augustus via een storting op gironummer 575520 van de penningmeester, maar dan bedragen de kosten *f* 12,50. Wie op eigen gelegenheid naar het slot reist, betaalt *f* 8,50.
Het programma begint met koffiedrinken en een rondleiding door de slotbewaarder van Loevestein, de heer Van Andel. De koffietafel wordt gebruikt in hotel De Jager te Giessen. Ten slotte bezichtigen wij het kasteel annex raadhuis te Dussen.

Historische bijzonderheden

Het slot Loevestein ligt in het uiterste westen van de Bommelerwaard, vlak bij de plaats waar Maas en Waal tezamen stromen. Iedereen kent het als de burcht waaruit Hugo de Groot op haast legendarische wijze in een boekenkist ontsnapte. Het slot werd tussen 1357 en 1368 gesticht door Dirk Loef van Horne, als grensfort van Holland tegen Gelre. Onder de Republiek was het slot een staatsgevangenis en in de negentiende eeuw een vesting. In 1853 werd het verbouwd.
Thans is het een rijksmonument, dat na 1925 gedeeltelijk is gerestaureerd.
In de zg. Vrouwenkamer vinden we de wapens van Albrecht van Saksen en Philips de Schone. Boven deze zaal moet de (nu gerestaureerde) cel van Hugo de Groot zijn geweest.

Wie niet alleen oog voor het eten heeft, kan in Giessen misschien even de hervormde kerk bekijken met een koor van baksteen, dat dateert uit de veertiende eeuw.
Het meubilair is achttiende-eeuws; van belang zijn een preekstoel in de stijl van Lodewijk XV, een lezenaar, twee kronen en het koperwerk.

Het kasteeltje in Dussen bestaat uit drie woonvleugels om een binnenplaats. De gedeeltelijke restauratie van 1940 werd te niet gedaan in het oorlogsjaar 1944, toen het bouwwerk zwaar werd beschadigd. Later is het opnieuw gerestaureerd en ingericht als gemeentehuis.
In zijn grondvorm heeft dit kasteeltje de St. Elisabethsvloed van 1421 doorstaan.

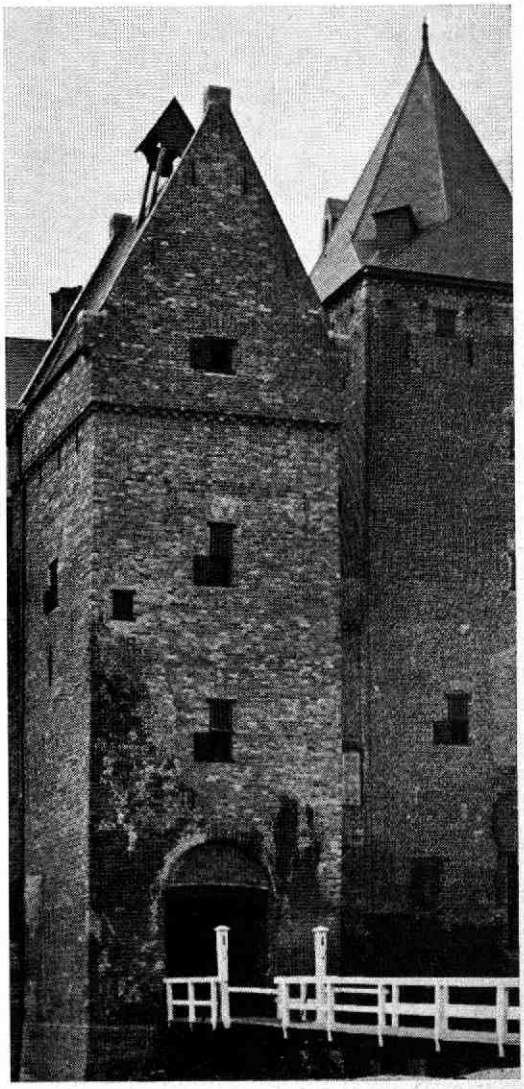

Slot Loevestein.

Cursus in de paleografie

Bij het gemeentelijk archief, telefoon 711814, is gelegenheid zich aan te melden voor de tweejarige beginnerscursus Nederlandse paleografie, bestaande uit 24 lessen, die in de periode september tot maart wordt gegeven op zaterdagochtend of woensdagavond. De prijs bedraagt 30 gulden per jaar. De woensdagavondcursus is inmiddels volgeboekt.
De cursus paleografie verheugt zich in een steeds groeiende belangstelling. Meer dan honderd belangstellenden tot ver buiten Utrecht hebben al eraan deel genomen. In maart jl. heeft gemeentearchivaris dr. J. E. A. L. Struick 36 getuigschriften kunnen uitreiken aan degenen die met succes de cursus hadden voltooid. Een deel van hen zal worden opgenomen in de tweede werkgroep, twaalf personen sterk, die zelfstandig zullen gaan meewerken aan een zelfgekozen historisch onderzoek. Hun leermeesters waren A. Graafhuis, A. B. R. de Vries en mejuffrouw J. G. Riphaagen.
Behalve voor de nieuwe cursus paleografie bestaan er bij het archief plannen voor een lezingencyclus met vijf onderwerpen in dezelfde periode. Dr. Struick zal een toelichting geven op de methode van het archiefonderzoek en van het lokaal-historisch onderzoek. A. Graafhuis behandelt het bewaren, de openbaarheid en de openbaarmaking van de archieven, mr. drs. J. C. Andries de Nederlandse en buitenlandse archieven, mevrouw drs. A. L. Becker-Jordens de Nederlandse en Utrechtse prentenverzamelingen en A. B. R. de Vries leidt een excursie naar het Utrechtse gemeentelijk archief. Wie voor deze vijf avonden belangstelling heeft: de kosten bedragen tien gulden.

Toelichting

De begrippen paleografie en paleologie vragen wellicht om een toelichting. Oud-Utrecht vond mevrouw N. P. Kruithoed-van Ewijk bereid deze te geven. Hier volgt zij:
De eenvoudigste vertaling van paleologie en paleografie is:
paleo = oud, logie of logica = wetenschap van het denken, grafie = graveren of schrijven. Dus: de methode om het oudste handschrift te lezen en te schrijven.

De gewone schrijfmethode van de mens in de loop der eeuwen en soms zelfs in zeer korte perioden is aan veel veranderingen onderhevig. Ons handschrift wijst niet alleen op individuele trekken van ons karakter, maar nog meer op kenmerken van tijd en omgeving. Ontvangt men een geschreven brief, dan voelt men bijna aan wat voor karakter de afzender heeft. Het adres op de brief maakt je blij door het gevoel van „hè, wat staat dat er vrolijk op" of stoot je af door de gedachte „brr. . . 't lijkt wel of die persoon zijn haat van alles en iedereen al op de enveloppe laat merken."
De schrijfbeelden van vroeger eeuwen zijn moeilijker te ontcijferen en het kost ons wel wat moeite om ze te vertalen. Zijn de oude schrijfbeelden op rotsen gekrast, dan spreken we van petroglyfen. Indien ze daarbij gekleurd zijn, noemen we ze petrogrammen.

petro = rots, glyfe = krassen, gramma = sprekend.

Het oudst bekende schrift (schrijftekens) is waarschijnlijk het spijker- of wigschrift. De Assyriërs (Meden, Babyloniërs en Perzen) gebruikten dit tekenschrift ca. 3500 jaar voor Christus. Om het te kunnen lezen, moet men de „sleutel" kennen, zoals in onze dagen ook geldt ten aanzien van het Morseschrift.
Voor het spijkerschrift nam men zachte, nog vochtige kleitabletten, waarin spijkervormige beelden werden gekrast, horizontaal, vertikaal en schuin. Daarna werden de tabletten gebakken. Tot kort voor onze jaartelling is het spijkerschrift bij de Mesopotamiërs en bewoners van Voor-Azië in gebruik geweest.

Steen van Rosette

Het beeldschrift van ca. 2500 voor Christus staat op veel hoger peil, ook wat de voorstellingen betreft. De schrijftekens heetten hiëroglyfen (heilige krassen of insnijdingen). Pas in de vorige eeuw is het gelukt deze beelden, bestaande uit velerlei afbeeldingen van vogels, planten, bomen, voorwerpen of mensen, te ontcijferen. Generaal Bouchard, een Frans genieofficier, had in 1799 bij Rosette (een stadje aan de Nijl) door werkzaamheden aan de Nijlmond een grote steen gevonden met allerlei soorten tekens en kruisen. Napoleon liet afdrukken van de steen maken en daarna konden de geleerden ze bestuderen.
De steen zelf bestaat uit een stuk zwart basalt van 114 bij 82 cm met een dikte van 28 cm. Het Rijksmuseum van oudheden te Leiden bezit een copie. In twee talen, namelijk Egyptisch en Grieks, maar wel in drie soorten schrift is de steen beschreven. Bovenaan bevindt zich het Egyptische

gedeelte: eerst het hiëroglyfenschrift (door priesters e.d. geschreven), daaronder het demotische schrift, dat later als gewoon volksschrift door de Egyptenaren werd gebruikt. De Griekse tekst, 54 regels, als laatste gedeelte van dit enorme schrijfstuk, kon dienen als sleutel voor de ontcijfering. Latere vondsten in de piramiden en bij de mummies der oude koningen, losten de rest van het raadsel der hiëroglyfen op.

Toen de beschaving vorderde, werd het schrift minder omslachtig. Toch heeft het beeldschrift nog altijd invloed, ook in onze moderne tijd. Wij denken aan de verkeersborden, het spoorboekje en de zg. pictogrammen van de spoorwegen enz. Iedereen kan deze tekens lezen. Zelfs tot degenen die de gebruikte taal begrijpen, spreken deze tekens gemakkelijker dan een opschrift met letters.

Knopenschrift

Er zijn nog wel meer voorbeelden van schrijfsystemen te geven. In Peru en Mexico gebruikte men het knopenschrift of Quipu. Een stuk touw met knopen, lussen en apart aangebonden stukjes touw, soms in kleuren, diende om boodschappen over te brengen. Eigenlijk is dit natuurlijk geen schrift, maar voor de Azteken was het toch een verbindingsschakel. Zelfs nu nog wordt de quipu op de markt van de Cordillera- en de Andesgebergten regelmatig gebruikt. Eén knoop is tien, een dubbele knoop is honderd koeien, schapen of lama's. Door armoede en geweldige afstanden naar de steden, zonder enig vervoer in deze moeilijk begaanbare streken, is de ontwikkeling van iets oudere mensen ver achtergebleven.

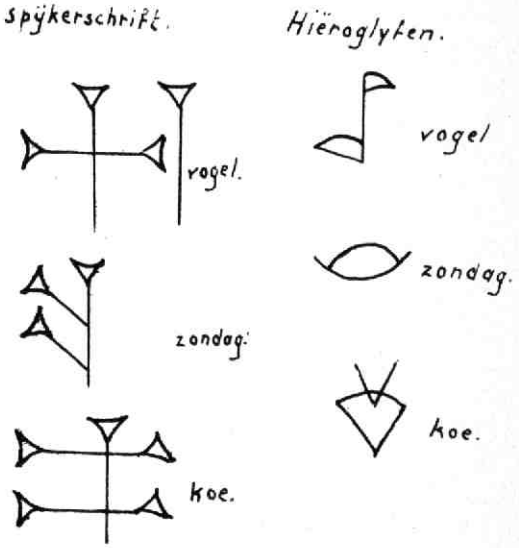

Op de vismarkt in Spanje, te Barcelona, werd enige jaren geleden nog met speciale schelpen gehandeld. Bij het verkopen van vis werd de prijs niet opgeschreven, maar aangegeven met een schelp van een bepaald soort. Gladde schelpen hadden niet veel waarde, maar een mooi geribbeld hoorntje had de waarde van ongeveer honderd gulden. Hiermee ging men naar de „bank" (speciaal kantoortje) waar men zijn tegoed in ruil kreeg. Het voordeel was dat niemand bang behoefde te zijn voor beroving; voor vreemden hadden de schelpen geen waarde.

N. P. Kruithoed-van Ewijk

De schoolmeester had eksterogen

(Kosters en ambachtsheren in De Bilt, 1715-1744)

19 november 1726. Eindelijk hadden ze hem murw gekregen, de protégé van de ambachtsheer. Pieter de Leeuw, sinds drie jaren koster/schoolmeester van De Bilt, koos eieren voor zijn geld en vroeg ontslag wegens „hoge ouderdom". Zijn hele verdere leven zou hij 100 gulden per jaar uit de diakoniekas ontvangen; dat was de prijs die de gereformeerde gemeente in De Bilt betaalde als dank voor dit „vrijwillig ontslag." Het was een mooi pensioen in een tijd dat kosters doorgaans zelf een regeling met hun opvolgers moesten zien te treffen, zonder veel zekerheid dat die werd nagekomen. Daarom bleven de meesten werken tot ze erbij neervielen. Meester Pieter daarentegen kreeg een rustige oude dag.

We weten niet hoe oud hij was, noch waar hij vandaan kwam, toen de ambachtsheer, mr. Anthony Keppel, hem in 1723 aanstelde, maar hij was

vast zo jong niet meer. Hij zou het moeilijk krijgen in De Bilt. Wie aan de kant van deze ambachtsheer stond, kon rekenen op de vijandige houding van sommige inwoners. Keppels echtgenote kon daarvan meespreken. Toen zij eens wilde gaan zitten in de kerk, keken de vrouwen stijf voor zich uit en schoven geen duimbreed opzij om plaats te maken voor haar en haar dochter. Ze deed haar beklag natuurlijk, maar dat verbeterde de stemming niet.
Anthony Keppel, al jarenlang schout van Oostbroek en De Bilt, kocht in 1715 deze heerlijkheid van de Staten van Utrecht. Zijn eerste daad als ambachtsheer was het ontslaan van vijf van de zeven schepenen. Dat veroorzaakte veel deining en sommigen hadden het hem tien jaar later nog niet vergeven. We zien hun namen bij de handtekeningen die de dominee verzamelde in zijn actie tegen de koster; ook waren zij het, die meteen bij meester Pieters komst in het dorp hun kinderen in Utrecht naar school stuurden. Belangrijke figuur bij de oppositie was Abraham Pansser, met wie Keppel een lang uitgesponnen strijd voerde over het recht van benoeming van de laatste twee schepenen. Mogelijk had de groepering Pansser een andere kandidaat voor het schoolmeesterschap op het oog gehad. De nieuwe koster kwam echt wel midden in de partijschappen terecht.
Er zijn speciale gaven voor nodig om zo'n situatie het hoofd te bieden. De Leeuw had ze niet. Als er moeilijkheden waren, liep hij naar de ambachtsheer en speelde zo de rol van het zoete jongetje dat meteen bij de directeur gaat klagen. Pesterijen bleven niet uit. Zelfs het gezang in de kerk had daaronder te lijden: vals zingende en schreeuwende jongens verstoorden de dienst en de koster kreeg de schuld. Misschien zong hij zelf ook wel vals, dat werd tenminste beweerd, maar we kunnen het niet meer controleren.

Met de dominee stond hij al gauw op gespannen voet. Er was een meningsverschil over het zingen van de 31ste psalm, maar het fijne ontgaat ons. Was de koster koppig, of de dominee, of allebei? Verder ging het praatje dat de koster dronken was geweest: waggelend over straat. Onzin, zei de ambachtsheer in een gedrukt weerschrift: De Leeuw had last van eksterogen en daarom liep hij wat moeilijk. Bovendien, zo dronken kon hij niet geweest zijn. Had iemand hem ooit zonder hoed of pruik zien thuiskomen? Erg overtuigend klinkt dit niet.

Begin februari 1726 ontlaadden de spanningen zich in een hooglopende ruzie tussen dominee en koster. De eerste vond dat het nu maar eens uit moest zijn en liep naar Anthony Keppel. Die wilde er niet van horen de koster te ontslaan, dus dominee zocht het hogerop. Een dag lang reed hij tot laat in de avond het dorp rond om handtekeningen te verzamelen onder een rekest aan de Staten van Utrecht. Dat stuk is er niet meer; we hebben alleen Keppels verweerschrift, maar we kunnen de inhoud wel gissen. Dronkenschap werd genoemd, met vals zingen als tweede punt. Het lijkt niet genoeg, en in eerste instantie kwam er dan ook nul op het rekest. De oppositie liet het er niet bij zitten en ging in hoger beroep. De zaak zou binnenkort voor het Hof dienen, toen Pieter de Leeuw met zijn verzoek om ontslag een eind aan alle procederen maakte.

Nog twee maal zou Anthony Keppel een schoolmeester/koster aanstellen. Over de eerste, Gerrit van Bemmel, is niets bijzonders bekend. De tweede was Anthony van Lend, na een jarenlange strijd met de dominee in Tull en 't Waal aldaar geschorst. Hij kwam in De Bilt in 1730 en stierf er zeven jaar later, blijkbaar zonder moeilijkheden te hebben veroorzaakt. De oude Keppel was toen echter overleden, en zijn acht kinderen hadden de heerlijkheid geërfd, ieder voor een achtste deel. Zij stonden nu voor de taak om in eensgezindheid een nieuwe koster te kiezen en dat lukte niet zo best. Anthony Nicolaas Keppel, door zijn zwager een „chimairieke en twistzieke" man genoemd, was zijn vader als schout opgevolgd en zijn broeder Daniel Alexander was secretaris van De Bilt. Zij regelden samen het examen van de sollicitanten. Enige familieleden accepteerden hun keuze, maar de overige Keppels groepeerden zich om Adriaan Pieter Keppel, de jongste van het gezin. Hij had een andere kandidaat op het oog. We zullen ons niet vermoeien met de vraag wie gelijk had en of de persoon in kwestie nu wel of niet aan de drank was en liever rijtoertjes maakte dan de school waar te nemen. De Gedeputeerde Staten kwamen er ook niet uit. Na inzage van de wijdlopige rekesten in deze zaak hakten zij de knoop door en trokken de benoeming voor deze éne keer aan zich. Hun keus viel op Heyn Kaagman uit Oostzaan, achteraf geen gelukkige keuze, omdat hij voortdurend zonder voorkennis van de kerkeraad in Noordholland vakantie nam. Zijn opvolgers zijn niet meer door de familie Keppel aangesteld, want in 1744 kwam

Oostbroek en De Bilt, die twistappel, in andere handen.
Pieter de Leeuw moet nog wel iets van die tweede kostercrisis hebben meegemaakt. Hij had al die tijd zijn 100 gulden per jaar gekregen, uitbetaald in maandelijkse termijnen, al had hij het zelf liever per kwartaal gehad. In 1737 leefde hij nog, maar toen scheen toch zijn einde te naderen. In de kerkeraad vroeg men zich bezorgd af waar het geld voor zijn begrafenis vandaan moest komen. Meester Pieter werd ontboden en men stelde hem voor om elke maand één gulden van zijn pensioen in te houden tot er zestien gulden gespaard zouden zijn.

Die konden dan dienen om zijn begrafenis te betalen. De oude koster ging hiermee akkoord. Hoe lang hij daarna nog leefde en of de zestien guldens bij elkaar gekomen zijn, is niet meer na te gaan.

E. P. Polak-de Booy

Verantwoording
De aanleiding tot het schrijven van dit artikel vormde een door Anthony Keppel opgestelde memorie, een gedrukt stuk, dat gediend moet hebben om het eerste rekest van de Biltenaren in 1726 te weerleggen. Ik dank mr. P. H. Damsté te De Bilt voor de inzage van dit stuk, dat nu op het Rijksarchief in Utrecht berust.
Verdere gegevens zijn te vinden in de handelingen van de kerkeraad (vanaf 1735 aanwezig op het kerkelijk bureau van de Nederlandse hervormde gemeente in De Bilt) en in het archief van de ambachtsheerlijkheid Oostbroek en De Bilt op het rijksarchief in Utrecht. De akte van afstand van Pieter de Leeuw en de aanstelling van Kaagman, met de motivering waarom deze door de Staten geschiedde, vindt men in de commissieboeken van de Staten (R.A. Utrecht, archief Staten 349). De rekesten van de Keppels uit 1737 zijn bewaard bij de lappen van de resoluties van de Gedeputeerde Staten, (R.A. Utrecht, archief Staten 265).

Onbekende buitenplaats te Loenersloot

Als een voormalig buitengoed van tijd tot tijd een naamsverandering heeft ondergaan, valt het de latere onderzoeker dikwijls uiterst moeilijk daarvan de identiteit te bepalen, in het bijzonder wanneer de gedrukte bronnen hem bovendien in de steek laten.
Zo staan de zaken met een onder Loenersloot gelegen bezitting, genaamd o.a. **De Passeer,** die ik hier speciaal op het oog heb. Haar oorsprong is stellig nog in de zeventiende eeuw te zoeken. Onder maar liefst drie namen stond zij achtereenvolgens bekend: vanouds Rustenburg, naderhand De Passeer, tot het tenslotte Geinvliet werd. Die laatste wijze van aanduiding zou men gevoeglijk als een serienaam kunnen bestempelen, aangezien er immers in de directe omgeving vrij wat analogieën te vinden waren: „Beek en Gein", „Oud-Gein", „Geinwijk", voorts een „Oost-Gein" en een „Gein-Rust", ja zelfs een „Gein-Veld" en een „Gein-Stein"!
Toevallig kwam mij een charter in handen [1]) van 19 januari 1734, op naam van Diederik Johan baron van Stepraedt, vrijheer van de Doddendaal, heer van Loenersloot, Oucoop, ter Aa, de Slangenburg, enz. De schout van Loenersloot, Everhard Vlaar, gaf hierbij in zijn functie van diens lenen en erfpachten, aan jkvr. Margaretha van Hoven tengevolge van het overlijden van haar moeder, vrouwe Clara Dankers, weduwe Egidius van Hoven, dit „huys grond en erve", zijnde erfpachtsgoed doende 15 carolus-gulden 's-jaars „mits conditie dat in tselve Huijs geen quade Herberge zal mogen gehouden" en dat o.m. bij verkoop het recht van voorkoop aan de heer van Loenersloot gereserveerd zou blijven, opnieuw in erfpacht.
De verkrijgster heeft vrij zeker behoord tot de bekende Amsterdamse familie van papierfabrikanten en -handelaars, die drie leeuwekoppen in haar wapen voerde. [2])
Ofschoon het charter ten opzichte van de juiste ligging van het erfpachtsgoed maar weinig aanknopingspunten oplevert - het heet „strekkende voor van den gemeenen dijk Oostwaarts op tot aan ons land toe, belend Zuydwaarts Jan Jansen soen ende Noordwaarts seker Erfgen Lands" - onthult ons het „Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden" van A. J. van der Aa [3]), dat in zijn tijd hier sprake was van een reeds vóór 1843,

met uitzondering van haar koepel, afgebroken buitenplaats, waarvan eigenaar was J. Twisk. Door diens zorg, zo verzekerde hij, was veel tot verfraaiing en verbetering van de weg van Loenersloot naar Vreeland bijgedragen.
Deze korte mededeling, daarbij gevoegd de gegevens ontleend aan het Kadaster, hielpen verder. Want daaruit vloeide voort, dat Twisk's bezit op grond van het oorspronkelijke kadastrale plan der kadastrale gemeente Loenersloot daarin omvatte in sectie A. de nummers 1, 2, 3, 4, 5, 5a en 5b, zijnde een door wegen ingesloten hoek van nagenoeg vierkante vorm, begrensd aan de westzijde door de straatweg terzijde van de „rivier" de Anxtel, juist bezuiden de grens der gemeente Baambrugge, terwijl uit het huidige plan van het kadaster van Loenen de oostkant ongeveer loopt langs de tegenwoordige Kruiswijkstraat en de zuidrand langs de Voorburgstraat. [4])
De naam „De Passeer" moge ons wat vreemd in de oren geklonken hebben. Toch was deze niet zo slecht gekozen wanneer men in aanmerking neemt, dat de noordwesthoek langs deze percelen-combinatie eeuwenlang reeds een belangrijke driesprong gevormd heeft, waar een overvloed van **passage** bestond.
In 1837 tenslotte is de bezitting door koop in handen gekomen van de Van Reenen's en bij scheiding werd in 1848 verkrijger mr. Joannes Willem van Reenen, een bekend landeigenaar en lid van Provinciale Staten van Utrecht, die te Loosdrecht op „Vegtlust" woonde en daar op 10 oktober 1852 overleden is. [5])
De koepel, als laatste restant van het landgoed overgebleven, verviel aan de sloper. En thans is alleen door middel van contrôle van de perceelsgrenzen der hier eerder opgesomde nummers slechts bij benadering op het terrein uit te maken waar De Passeer precies gelegen heeft. Ondanks de finale verdwijning leek het mij nuttig om althans een kort bericht over het Loenerslootse erfpachtsgoed vast te leggen. Mogelijk leidt dit in de toekomst tot het opsporen van verdere gegevens.

mr. J. Belonje

[1]) *Perkament met afhangend zegel in rode was; het zegel licht beschadigd. - De „Tegenwoordige Staat" XXII, Utrecht II, Amsterdam z.j., bldz. 143, vermeldt evenals de „Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven" XLIII, 1, 1920, bldz. 52 slechts achterlenen ressorterende onder de leenkamer van Loenersloot, doch geen erfpachten.*
[2]) *Joh. E. Elias „De Vroedschap van Amsterdam", II, Haarlem 1905, bldz. 768/9; Mr. F. A. Holleman „Stamboek Holleman", Zutphen 1969, bldz. 249, met noot 8 en „Jaarboek Amstelodamum" 1936, bldz. 179.*
[3]) *IV, Gorinchem 1843, bldz. 491.*
[4]) *En daar de kadastr. nummers sectie F. 697, 698, 699, 556, 559, enz.*
[5]) *„Nederland's Adelsboek" XLIII, 1950, bldz. 209 en „Nederland's Patriciaat" XLII, 1956, bldz. 246 sub VI b.*

Het „Huis ter Heide"

Het gebeurt niet dikwijls dat een herberg kans ziet een heel dorp haar naam op te leggen, aan de P.T.T. - zie de telefoongids -, ja zelfs aan de Nederlandse Spoorwegen haar naam te dicteren. Dit vermocht eens het „Huis ter Heide", dat onlangs het slachtoffer is geworden van wie tegenwoordig nog machtiger is, de sloper, al heeft die voor zijn werk dan ook driemaal zo veel tijd nodig gehad als hij had begroot.
Het huis had een lang verleden achter zich. Wanneer het is gebouwd weten we precies. Nadat Gedeputeerde Staten op 12 augustus 1652 het bestek voor de aanleg en de beplanting van de weg „van Amersfoort tot aan den Arnhemschen weg" hadden goedgekeurd, hebben zij op 17 december van dat jaar de vakken toegewezen waarin deze toen kaarsrechte weg was verdeeld. De weg zou een breedte krijgen van 16 roe, dat is ongeveer 60 meter. Aan weerszijden moest de weg door een wal worden begrensd van voorgeschreven afmetingen. Ook de wegbeplanting was uitvoerig vastgelegd, o.a. drie rijen abelen in het midden van de weg.

Wie een vak kreeg toegewezen moest zorgen voor aanleg en onderhoud van 100 roe weglengte of 376 meter. Hij kreeg dan in volle en vrije eigendom de achter de wal gelegen grond tot een diepte van 50 roe en uiteraard ter breedte van zijn vak. Bouwde men op zijn grond een huis voor eigen bewoning, dan mocht men over een dubbele diepte beschikken.

In sommige gevallen werd de grond aan beide zijden van de weg toegewezen, in andere gevallen alleen aan de noord- of zuidzijde. Bij het eind van elk vak moest de wal worden onderbroken voor het maken van een „sortie" ter breedte van 3 roe. Een groot aantal van deze sorties zijn nog over in elkaar op regelmatige afstand opvolgende zijwegen of -lanen van de Amersfoortsestraatweg.

Binnen de tijd van twee jaar na de aanneming zou het hele werk voltooid moeten zijn. De eerste 12 vakken van Amersfoort af werden aan het stadsbestuur van Amersfoort toegewezen ter verdeling onder inwoners van die stad. Het 15e vak was voor de heer Splinter, *„die sich verobligeert alsdan te stellen eene bequame Tapstede, onder conditie, dat niemant buiten hem, Splinter, binnen 25 jaren, tusschen het Gerecht van Seyst ende van Amersfoort eenige andere Tapsteden sal mogen maken; welverstaande dat den Weert in het Pannenhuys sijne Tapneringe sal mogen continueren als voor desen"*. (Het Pannenhuys was het latere café De Pan, dat nu geen café meer is.)

Het 20e, 21e, 22e en 23e vak aan de noordzijde zouden zijn voor de heer Bartelotti. In een beslissing van 7 mei 1653 lezen we, dat Splinter in plaats van het hem toegewezen 15e vak heeft aangenomen het 20e en 21e aan de noordzijde, oorspronkelijk voor Bartelotti bedoeld. Het 15e gaat nu naar Van Weede van Dijkveld, *„sijnde het recht van het stellen van een herberge gebleven aen de Heer Splinter"*.

Nu weten we ook, dat het 19e vak aan de noord- en zuidzijde was toegewezen aan Jasper Schade van Westrum en dat deze op zijn grond aan de zuidzijde het huis „Zandbergen" heeft gebouwd, tegenwoordig bekend als „Oud-Zandbergen".

En zo herkennen we in de herberg van Splinter het ons bekende Huis ter Heide, het 20e vak aan de noordzijde.

De participanten in de „Berchwech", zoals de nieuwe weg aanvankelijk heette, kwamen geregeld bij elkaar om te delibereren en te constateren of ieder wel aan zijn onderhoudsplichten had voldaan. De notulen van de oudst bekende vergadering beginnen: *„. . . Op heden den XX Aug. 1655 aen 't Huijs ter Heijden geconvoceert ende vergadert zijnde . . ."* De heer Splinter heeft dus niet getreuzeld met zijn tapstede en ook kunnen we vaststellen dat dit etablissement van het begin af aan de naam „Huis ter Heide" heeft gedragen.

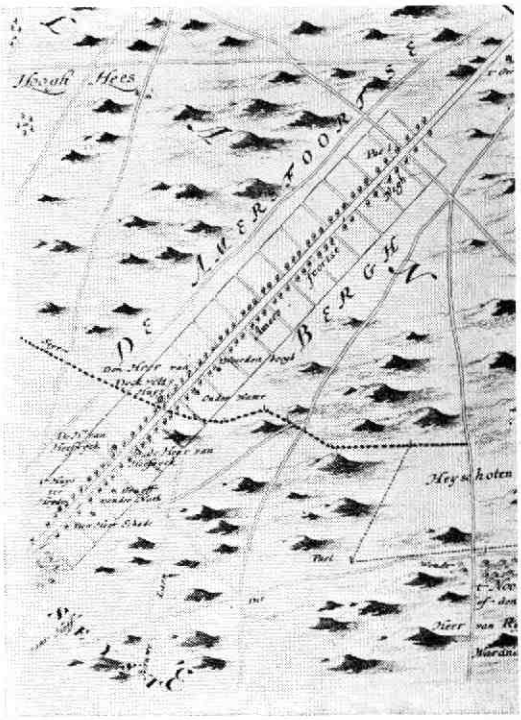

Detail van de „Nieuwe Kaart van den Lande van Utrecht", door Bernard de Roy, ca. 1690.

Geldbelegging

Zoals café's en restaurants tegenwoordig veelal geheel of gedeeltelijk eigendom zijn van bierbrouwerijen, waren de tapsteden en herbergen in vroeger tijd dikwijls eigendom van gefortuneerde notabelen die daarin een goede geldbelegging zagen. Zo vinden we in de 18e eeuw als eigenaren van het „Huis ter Heide" achtereenvolgens vermeld jonkvrouwe Aletta Vermeer, Carel Gustaaf Falck, Walter Bisdom kanunnik ten Dom, mr. Laurens Jan Nepveu, enz. Zij verhuurden het huis voor een vast bedrag aan een kandidaat-herbergier en hadden er verder geen omkijken naar.

Dit was niets bijzonders. Wij zien die figuur in

Het „Huis ter Heide" in zijn nadagen. *(Foto P. va*

vroeger eeuwen bij tal van dorpsherbergen. Wie de eerste zelf exploiterende eigenaar van het „Huis ter Heide" is geweest, kan ik niet met zekerheid zeggen. Wel staat vast, dat het hotel nagenoeg de laatste honderd jaar aan de familie Ravenhorst heeft toebehoord, die het tot het einde toe steeds zelf heeft gedreven.
Dat einde is bij het „Huis ter Heide" een wat vaag begrip. Het huis heeft ongeveer vier jaar leeg gestaan voordat het werd gesloopt, maar dat het als hotel en pension dienst deed, is al veel langer geleden.

Nadat het in de laatste oorlog door de Duitsers gevorderd was geweest, is het bedrijf na de bevrijding wel hervat, maar dat is toch niet meer voor lange duur geweest. Alleen de ouderen onder ons hebben het „Huis ter Heide" nog in zijn volle fleur gekend toen de straatweg nog geen repen van de grote voortuin had afgesneden (die opzij tot de spoorlijn doorliep) en er, behalve voor tal van ijzeren tafeltjes en stoeltjes, nog volop ruimte was voor schommel, wip, ringen en ander speeltuig. Moegespeeld kon je dan neervallen achter je kogelflesje (1910), je glaasje fosco (1920) of chocomel (1930).
Moeder Ravenhorst, die het bedrijf beheerde met haar zoon en vijf van haar acht dochters, had er ruimschoots haar handen aan vol. Het hotel had de naam van ouderwetse degelijkheid en uitstekende verzorging.

Paardenstal
Achter het massale, vierkante huis met vóór een open veranda, waarboven balkon, stond een grote paardenstal, die nog dateerde uit de tijd dat bij „Huis ter Heide" de paarden werden uitgespannen toen de zgn. wisselwagen viermaal pe tussen Amersfoort en Utrecht heen en wee Ook had de familie Ravenhorst een grote moestuin en hield zij enkele koeien en dit alles niet alleen voor eigen gebruik m voor het hotel. Het spreekt dus wel van er voor vele handen werk was en men zelfs neel in dienst had.

Na de oorlog was het nog maar een afl zaak. Twee of drie zusters woonden nog grote huis, maar ook zij werden te oud o hotelbedrijf te beheren. Bovendien had het wetse, donkere huis, nu vlak aan de razend verkeersweg, zijn aantrekkelijkheid voor loge ten verloren.

Het stationnetje is geliquideerd, de groen (eerst stoom, toen elektrisch) van Doorn vi naar Amersfoort komt niet meer langs en Ravenhorstse Steeg genoemd werd, de z naar Bosch en Duin met een fietspaadje ook een sortie, heet nu Hobbemalaan. D tastbare herinnering is het inrijhek, dat n even, plompverloren, doelloos en melancho zijn plaats is gebleven, met naam en a Huis ... ter Heide". Dit heeft de sloper uit piëteit laten staan.

P. H.

Bronnen: Vervolg op J. van de Water's L Plakkaatboek, boek II, titel XIV, deel I, blz. 1

Huisarchief buitenplaats Vollenhoven.

Vriendelijke informatie van mevrouw v. d. Ravenhorst te Huis ter Heide.

Archeologisch onderzoek

In de komende jaren zal op vele plaatsen in de bodem van de binnenstad van Utrecht onder deskundige leiding archeologisch graafwerk worden verricht. Bij dit waardevolle werk zijn vele vrijwilligers, die bereid zijn de handen uit de mouwen te steken voor deze zware, maar lonende bezigheid, van harte welkom. Juist buiten de werkuren, wanneer de bouwactiviteiten stil liggen, is er een mooie kans voor vrije-tijdswerkers.
De archeologische commissie van de gemeente Utrecht, die alle soortgelijke onderzoekingen begeleidt, stelt voor de belangstellende leden van onze vereniging de mogelijkheid open aan de geplande opgravingen deel te nemen. De leiding zal in handen liggen van de Rijksdienst voor oudheidkundig bodemonderzoek, het Amsterdamse instituut voor prae- en protohistorie of - in de toekomst - van de stedelijke archeoloog. De werkzaamheden geschieden in samenwerking met de Archeologische werkgemeenschap Nederland, afdeling Utrecht.
Een voorwaarde is dat men zich bereid toont de aanwijzingen van de beroepsarcheoloog, die de wetenschappelijke leiding van de opgraving heeft, op te volgen en gevonden voorwerpen af te staan aan de gemeente Utrecht ter plaatsing in een museum.
Belangstellenden kunnen zich opgeven bij de secretaris.

S.

Minister voor behoud panoven

Ook minister Engels (van cultuur, recreatie en maatschappelijk werk) zou het toejuichen als er een modus gevonden kon worden om de panoven in Oud-Zuilen voor het nageslacht te bewaren, liefst niet in een openluchtmuseum, bijv. te Arnhem, maar ter plaatse. Hij heeft dit geantwoord op vragen van mej. Haars (CHU) en de heer Van Schaik (KVP) d.d. 29 juni 1971.
De bewindsman verklaarde zich in zijn antwoord bereid om met de gemeente Maarssen, eigenaresse van de panoven, besprekingen te voeren voor het behoud van de oven. Als de gemeente een goed onderhoud wil waarborgen en met een aanvaardbaar herstel- en beheersplan op tafel komt, wil de minister in principe bijdragen in de kosten van de restauratie, zo heeft hij te kennen gegeven.

K.

Excursie naar fort Rhijnauwen

Op zaterdag 2 oktober maakt de vereniging Oud-Utrecht een excursie naar fort Rhijnauwen, dat om zijn historie en plantenwereld een bezoek dubbel en dwars waard is. Gewoonlijk heeft men er echter geen toegang. Rondleider is architect Sj. Wouda.

Het verzamelpunt om half drie is Transitorium I van de Uithof, waar de heer Wouda eerst een toelichting zal geven bij de maquette van het fort. Eertijds zal in het fort de sterrenwacht van de rijksuniversiteit worden gevestigd.
Van het Transitorium voert een wandeling van ongeveer twintig minuten naar het fort. Na de excursie wordt thee gedronken in het theehuis Rhijnauwen. Tenslotte gaan wij langs een andere weg terug naar de Uithof, waar wij om ongeveer vijf uur arriveren. Behalve voor de consumptie zijn aan deze excursie geen kosten verbonden. Aanmelding vooraf is overbodig.

Vecht voor de oorlog even smerig als nu

De sombere vervuilingsprognose van Alexander Pola uit het televisieprogramma Farce majeur („verwachting voor morgen: nog smeriger . . .") is niet van toepassing op het Utrechtse riviertje de Vecht. Voor de oorlog was het water van de Vecht namelijk precies even smerig als nu. Reden om een optimistisch geluid te laten horen: erger kan het niet, we gaan er hoogstens op vooruit . . .

Moge dit een schrale troost zijn voor wie in water graag vis ziet zwemmen, kroos en waterlelies ziet drijven en langs de kanten het riet ziet wuiven, wij hebben ook positiever nieuws. Het water van de Vecht gaat inderdaad in kwaliteit enigszins vooruit. Als we de mannen van Provinciale Waterstaat willen geloven, ligt er een periode in het verschiet dat - alle verontreinigingen in ons dichtbevolkte en geïndustrialiseerde landje ten spijt - de eenden ons weer uit de Vecht zullen toekwaken dat het lekker watertje is. (Al zullen wij - kieskeuriger geworden - er waarschijnlijk nooit meer in willen zwemmen).

Wanneer is die verbetering dan wel te verwachten? Dat hangt vooral af van de mate waarin het geld beschikbaar komt om de ergste verontreinigende factoren te elimineren; namelijk de middeleeuwse riolering van de stad Utrecht en het afval van enkele fabrieken te Maarssen en Breukelen. Hiervoor staat een viertal projecten op stapel.

Ten eerste het Utrechtse saneringsplan voor de riolering, dat geleidelijk gestalte begint te krijgen. Ook als alle financiële en verkeersproblemen met voortvarendheid worden aangepakt, kan het echter een tiental jaren duren, voordat dit veelomvattende plan is uitgevoerd.

Nu loost een groot deel van de binnenstad nog op grachten en singels. De nieuwe stationswijk in Hoog Catharijne wordt echter van het academisch ziekenhuis tot het begin van de Amsterdamsestraatweg aangesloten op de centrale riolering. Het afval van het Instituut voor de volksgezondheid behoeft dan niet meer aan de ongezondheid bij te dragen, zomin als het vuil van enkele scholen, de hoofdgebouwen van de Nederlandse Spoorwegen en laboratoria.

Een tweede project is de verbouwing van de rioolwaterzuiveringsinstallatie bij de Rode brug (momenteel overbelast), totdat zij een grotere capaciteit heeft bereikt, die zal leiden tot een normale belasting. Het water zal mettertijd beter worden gezuiverd dan nu het geval is.

In de derde plaats is van belang dat de sterk vervuilende Sterovita-fabriek te Breukelen zal worden verplaatst naar elders, zoals het bestemmingsplan van Breukelen ons heeft onthuld. De nieuwe fabriek zal met haar modernere apparatuur op de nieuwe plek veel minder overlast veroorzaken dan de oude nu doet.

Een andere boosdoener, de ACF-Chemiefarma te Maarssen - vroeger bekend als de kininefabriek - is in overleg met het gemeentebestuur van Maarssen naarstig bezig naar oplossingen voor het afvalwaterprobleem te zoeken. Een eerste schets daarvoor is op tafel gelegd. Bij alle veranderingen in het bedrijf wordt al terdege rekening gehouden met afvalwater en andere vervuilingen.

Zeer positieve plannen allemaal, die echter handenvol geld kosten. Als alle projecten eenmaal zijn uitgevoerd, kan de Vechtstreek misschien weer volledig tot zijn recht komen in zijn landschappelijke en historische schoonheid.

Een onvoldoende

Als wij op het ogenblik de situatie van de Vecht beoordelen, valt op dat deze rivier in de onmiddellijke omgeving van de stad Utrecht water bevat met veel te weinig zuurstof en een sterke vervuilingsgraad, dat bij lange na niet zichzelf kan reinigen, zoals schoon oppervlaktewater behoort te kunnen. Het ergst is de vervuiling in de buurt van Maarssen en Breukelen. Naar de maatstaven van de waterstaat haalt het water hier een dikke onvoldoende. Pas veel verderop, in de buurt van Vreeland, scoort de rivier weer een mager zesje. Ook in kleinere gemeenten wint momenteel echter de erkenning veld, dat schoon water in de Vecht een levensbelang is voor de streek. Breukelen loost al via een zuiveringsinstallatie op het Amsterdam-Rijnkanaal; andere gemeenten gaan na wat er tegen de vervuiling te doen is.

Verbetering is bereikt door de uitbreiding van de zuiveringsinstallatie in De Bilt, die twee maanden geleden in gebruik is genomen. De Biltse Grift, een van de watertjes die op de Vecht uitkomen, is nu veel minder vuil geworden. Aan de kwaliteit van de Kromme Rijn, een andere voedster van de Vecht, is wat verbeterd door een installatie in Driebergen. Te Bunnik is er een in aanbouw.

Op de Loosdrechtse plassen, voor een deel gevoed met Vechtwater, is mede door een aantal maatregelen de situatie zeker niet ideaal, maar in het algemeen toch vrij goed, zodat er nog kan

ht bij Rode Brug anno 1926

rden gezwommen, mits men niet veel kieskeu-
er is dan een staatssecretaris.
t er ook verder in de provincie Utrecht een en
der is bereikt, blijkt uit een bericht van vissers
een verbetering van de visstand hebben ge-
nstateerd in de beken rondom het Panhuis bij
enendaal, sinds daar een rioolwaterzuiverings-
tallatie in gebruik is genomen.
te optimistisch mogen deze pluspunten nu
ok weer niet stemmen, gezien de nog altijd toe-
emende vervuiling door huishoudelijk afvalwater
waarin zich chemische wasmiddelen bevinden en
e voortdurende slechte toestand van het water
n de grote rivieren, waaraan in Duitsland maar
ooral in Frankrijk nog onvoldoende wordt ge-
an.
niddels begint in Nederland de Wet op de ver-
treiniging van het oppervlaktewater zijn in-
ed te doen gelden, die evenwel voorlopig afge-
d moet blijven op het inhalen van een ach-
stand. Utrecht wacht op een uitvoeringsveror-
ing. De provincie staat gereed om oud-minis-
Bakker te volgen in zijn streven om binnen
dien jaar de gehele achterstand in te lopen.
anneer mettertijd de Vecht weer een redelijk
hone rivier zou worden, gloort er misschien ook
en betere toekomst voor de patriciërshuizen, die
wel niet uitsluitend van de Vecht afhankelijk zijn, omdat er grote tuinen omheen liggen, maar toch in waarde stijgen als de omgeving erop vooruit gaat.
Als woningen hebben deze buitenhuizen overigens hun tijd gehad; het onderhoud is voor particulieren te duur geworden. Nog particulier bewoonde patriciërshuizen (Over-Holland bijvoorbeeld) dreigen in verval te raken. Diverse buitens zijn reeds als kantoren in gebruik genomen.
Wil de Vechtstreek behouden blijven, dan dient behalve met de waterkwaliteit van de Vecht ook rekening te worden gehouden met industrie en woningbouw, die hier niet ongelimiteerd om zich heen mogen grijpen. Het streekplan voor het Vecht- en plassengebied probeert een te intensieve bebouwing te voorkomen.

Historie

De vervuiling van de Vecht is vooral een vraagstuk van de laatste halve eeuw, zo blijkt uit de historische gegevens die ons ter beschikking staan. Voor Utrecht een grote verbetering, voor de Vechtstreek minder aangenaam, is iets na de eeuwwisseling het besluit geweest om de Domstedelijke stadsboezem te gaan spuien op de Vecht. Eeuwenlang had de stad door het middeleeuwse, open rioleringssysteem in de stank ge-

zeten. Daarin kwam verandering door via de sluis bij Vreeswijk water in te laten, dat door de grachten en singels te spoelen en tenslotte te lozen op de Vecht.
De geschiedenis van de Vecht begint voor de stad Utrecht omstreeks 1148, het jaar waarin de stad Utrecht een vaart graaft van de Rode brug naar de stadsgrachten. Voordien liep het watertje buitenom, rechtstreeks gevoed door de Kromme Rijn.
Tussen Maarssen en Breukelen moet eertijds een sluis hebben gelegen, de Otterspoorsluis, waarover al vóór 1323 in de geschriften melding wordt gemaakt. Tot op heden is, ondanks veel speurwerk, onbekend waar deze sluis zich precies heeft bevonden. De sluis moet in 1437 zijn gesloopt. De bouw van de Weerdsluis dateert van 1609, die van een sluis bij Muiden van 1674.
Van meet af aan hebben hoge waterstanden voor de bewoners van de Vechtstreek een groot probleem gevormd, zoals kan blijken uit een vredesverdrag in 1225 tussen bisschop Otto II en graaf Floris IV, waarbij Holland zich verplichtte tot vrije waterafvoer door de Leidsche Rijn naar zee (een verdrag dat in 1399 met voeten werd getreden door de bouw van de Haanwijkersluis tussen Harmelen en Woerden).
Veel vertrouwen hebben de gewesten door de eeuwen heen niet getoond in elkanders bereidwilligheid rekening te houden met de wateroverlast voor de buurgewesten. Van de vijftiende tot de negentiende eeuw nam de wateroverlast in het Vechtgebied eerder toe dan af, doordat steeds meer polders hun overtollige water op de inkrimpende Vechtboezem maalden en Utrecht steeds meer stadswater spuide, mede in het belang van Amsterdam, dat tot in het begin van de negentiende eeuw met waterschuiten het drinkwater uit de Vecht haalde.
Na 1850 zijn er dan ook talrijke pogingen ondernomen om te komen tot een hoogheemraadschap van de Vecht, beginnende in 1851 met een rapport van hoofdingenieur jhr. J. Ortt van Schonauwen aan Gedeputeerde Staten, dat de bepaling van een Vechtpeil voor de fabrieksmolens en de watermolens, en de stichting van een stoomgemaal te Muiden adviseerde.

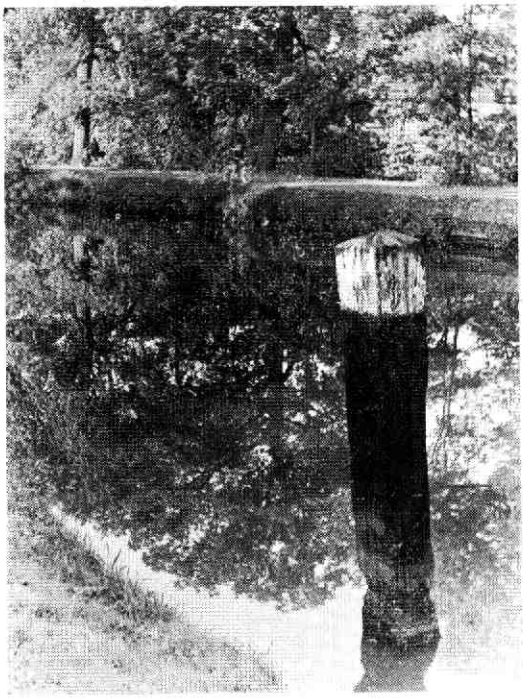

Vecht bij Breukelen

Commissies en rapporten volgden elkaar op zonder dat er - behalve de stichting van het genoemde gemaal in 1930 - daadwerkelijk veel gebeurde. Na de voltooiing van de Afsluitdijk hoefde het allemaal niet meer, omdat aan de sterk wisselende waterstanden op de Zuiderzee, die de waterstand op de Vecht ongunstig beïnvloedden, een einde was gekomen.

K.

Monument zonder toestemming gesloopt

Tegen een inwoner van Vleuten-De Meern zal hoogstwaarschijnlijk een strafvervolging worden ingesteld, omdat hij zijn huis Dorpsstraat 8, dat op het ontwerp-Monumentenlijst van de gemeente stond, onverhoeds en zonder vergunning heeft laten slopen. De rayonarchitect van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg heeft rapport opgemaakt.
Het slopen van beschermde panden is ingevolge de Monumentenwet een misdrijf, dat kan worden bestraft met gevangenisstraf tot één jaar of een boete tot tienduizend gulden, aldus de rayonarchitect, de heer P. J. Schaap
Voor zover hem bekend is een dergelijke handeling in Nederland nog maar heel zelden of helemaal niet voorgekomen. De gemeente Bloemendaal heeft indertijd een beschermd pand afgebroken, maar daarvoor in de plaats een nieuw pand in de oude stijl opgetrokken. B en W zijn toen ieder symbolisch bestraft met een lichte geldboete. Maar het geval in Vleuten schijnt een heel ander karakter te dragen.
Dorpstraat 8 te Vleuten stond omschreven als een boerderij, dwarshuis, gepleisterd met topgevel, deuromlijsting Louis Seize, opkamers en rieten dak, zo vermeldt het blad De Brug, dat als eerste met het nieuws kwam.

K.

BOEKBESPREKING

P. H. Damsté, Bevolking en bebouwing van De Bilt en Bilthoven in 1795. 2e druk, De Bilt 1971. 64 blz., m. afb. (f 3,25).

Op verzoek en voor rekening van de gemeente De Bilt heeft mr. Damsté zijn boekje over de bevolking en bebouwing van De Bilt en Bilthoven in 1795 voor een nieuwe uitgave bewerkt. De eerste druk, die al spoedig na verschijning uitverkocht was, is in 1965 in het maandblad besproken.

Voor wie destijds nog geen lid was, volgt hier kort iets over de inhoud. De auteur geeft met behulp van een inwonerslijst en een belastingkohier uit 1795 een overzicht van alle gezinshoofden van „het gerecht Oostbroek en De Bilt" met hun beroep en het aantal gezinsleden. Over de familienamen, de kinderrijkdom en vooral over de beroepen volgen dan allerlei bijzonderheden, die tot op de huidige dag worden doorgetrokken. In het tweede gedeelte wordt de bebouwing, toen en nu, behandeld. In dit kader komen ook de eigenaars van de veertien buitenplaatsen aan hun trekken.

Deze aardige studie is nu niet simpel herdrukt, maar ook herzien. Onze snelle tijd vergde in veel aanduidingen van huidige bedrijven of bewoners wijzigingen. Ook het percentage kinderen op het aantal inwoners - gestegen van 27.350 naar 29.153 - bleek gewijzigd, namelijk gedaald van 17½ % naar 14¾ %. Aan de grootste wijziging heeft de auteur zelf „schuld", doordat hij aan de bespreking van de verschillende buitenplaatsbewoners een algemene beschouwing heeft laten voorafgaan over het typische ontstaan van vele der Biltse buitenverblijven.

Het is een goed ding dat dit boekje nu weer in de boekhandel verkrijgbaar is.

L.v.T.

Jan Reeskamp, De Utrechtse Heuvelrug. Haren/Gron. 1971. 115 blz., m. afb. (f 9,50).

Misschien hebt u dit boekje met zijn recreatiefoto op de band al in de boekhandels zien liggen. Gaat u er dan maar eens in bladeren om te zien of het u met zijn goed genomen en uitgezochte foto's en prettig geschreven tekst niet de aanschaf waard lijkt. Er staan natuurlijk zaken in die inwoners van de provincie al lang weten - waarom u er overigens best gasten van elders een plezier mee zou kunnen doen. Maar ik wed dat ook inwoners verrast zullen worden door bijzonderheden die Reeskamp, vaak terloops, te berde brengt tussen korte beschrijvingen van natuurlijke en menselijke historie, plaatsen en gebouwen, economie en recreatiemogelijkheden.

Ik had me bijvoorbeeld vaak afgevraagd waarom een Leersums café opgesierd is met de naam King William, maar nu weet ik het. En wist u dat er behalve Austerlitz in de Bataafs-Franse tijd hier nog een dorp als stad geprojecteerd is? En dat er op de Donderberg een heel bijzonder grafmonument moet staan? Had u gedacht dat de heuvels onder de Kaapse Bossen eens zó kaal waren dat ze hun eigenaar aan de Kaapkolonie deden denken? Of kunt u soms verklaren waarom het kasteel van Maarsbergen niet de rang van ridderhofstad heeft?

Zo maar een greep uit veel voorbeelden. Alleen nog even dit: hecht niet aan elke letter geloof. De 18e-eeuwers hebben de Broeder- en Zusterpleinen in Zeist niet zo open-naar-de-wereld bedoeld als ze nu lijken, bijvoorbeeld, en het Broederhuis is op 28 oktober in plaats van 27 augustus 1967 in de as gelegd. Maar ondanks zulke foutjes blijft het een allerplezierigst boekje.

L.v.T.

Drie wijzerplaten

Naar aanleiding van het artikel „Boerenwijsheid in Soest" van de heer E. Heupers, in het maandblad van juli 1971, waarin wordt medegedeeld dat er vroeger slechts drie wijzerplaten op de toren van Soest waren, merk ik op dat de Cuneratoren te Rhenen vroeger eveneens slechts drie wijzerplaten had. In september 1897 werd de toren door de bliksem getroffen. Bij de daarop volgende restauratie bracht architect P. J. H. Cuypers vier wijzerplaten aan.

Ik herinner mij dat wijlen mijn vader mij vóór 1897 vertelde, dat er maar drie wijzerplaten aan de toren waren, omdat de bewoners van de Mars, aan de zuidzijde van de Rijn, niet aan het onderhoud van het uurwerk wilden bijdragen.

C. J. van Holst van Ingen

Vondsten in Wijkse kerk

Bij onderzoekingen door de Rijksdienst voor oudheidkundig bodemonderzoek in de hervormde kerk te Wijk bij Duurstede is een tufstenen fundament gevonden dat volgens de onderzoekers kan wijzen op een vierde bouwfase.

Tot nu toe werd aangenomen dat de huidige, driebeukige pijlerkerk de derde bouwfase vormde, omdat slechts van twee voorafgaande fasen de bakstenen fundamenten waren blootgelegd.

Vrij dicht onder de oppervlakte zijn nu bij het graafwerk gemetselde grafkelders gevonden. De oudste dateert uit de vijftiende of zestiende eeuw, de andere drie waarschijnlijk uit de zeventiende eeuw. Binnenkort worden de kelders geopend.

Tekening Jan de Beyer staat opnieuw model voor restauratie

De tekening die Jan de Beyer in 1746 heeft gemaakt van de Lichte Gaard, blijkt eens te meer goud waard te zijn. Na de uitermate geslaagde restauratie van de huizen Lichte Gaard 4 tot 7, die na 1966 haar beslag heeft gekregen, dient deze tekening opnieuw als voorbeeld voor twee herstelplannen. Aan de beurt is het pand Lichte Gaard 3, waarvoor zeer binnenkort een voorstel aan de raad te verwachten is. Architect voor deze restauratie, die zeker enkele tonnen gaat kosten, is J. C. Meulenbelt. Voor het hoekpand Lichte Gaard 1 bestaat eveneens een plan, alweer naar de tekening van Jan de Beyer. Het is te hopen dat ook voor dit huis een oplossing zal worden gevonden, waardoor één van de meest gefotografeerde hoekjes van oud-Utrecht zich volledig gaaf aan de voorbijganger zal kunnen tonen.

Was in 1966 met de restauratie van vier monumentale voorgevels de Lichte Gaard al bijkans omgetoverd tot een „oude gravure", de achterzijde van de huizen liet nog heel wat te wensen over. In 1970 zijn ook de achtergevels hersteld. Wie de Flora's hof betreedt via de poort in de Servetstraat, kan aanschouwen met hoeveel zorg deze gedeelten, waarvoor geen oude prent als voorbeeld kon dienen, zijn aangepast aan de rest van de huizen.

Van nummer 4 zijn de ramen opnieuw verdeeld en zijn een dakkapel en een erker herbouwd. Op nummer 5 werd eveneens een dakkapel herbouwd; het huis kreeg een nieuwe ruitverdeling en een toegang tot een plat dak. Van nummer 6 werden de kozijnen, de ramen en een kelderlicht vernieuwd. Een ontsierend balkon van nummer 7 werd afgebroken, zomede een afdakje. Voor de veiligheid werd een nieuwe leuning met uitgezaagde balusters geplaatst.

Het werk is met grote liefde uitgevoerd door Stuyvenberg en Pos, de firma die zich heeft ontpopt als de „kampioen" van de Lichte Gaard. Uit erkentelijkheid dat zij zich voor dit stadsdeel zo het vuur uit de sloffen heeft gelopen, bedacht het Monumentenfonds deze firma met een medaille.

Wat nu de nieuwe restauratie betreft: Lichte Gaard 3, een huis dat dateert van 1731, bezit een heel armetierig lijstgeveltje, dat bepaald detoneert tussen de fraai gerestaureerde huizen op de nummers 2, 4, 5, 6 en 7. Het uitgangspunt voor het herstel is het huis zijn vroegere halsgevel met rijk bewerkte klauwstukken (Amsterdams type) terug te geven. Het huis was oorspronkelijk één kamer diep; later is het aan de tuinkant uitgebreid. Het is nu hard aan herstel toe.

Ook het huis Lichte Gaard 1 moet het nog stellen met twee lijstgeveltjes: één aan de kant van de Lichte Gaard, één aan de zijde van de Servetstraat. Hier zou, op een houten onderpui, een pilastergevel met klauwstukken moeten komen.

Ter verduidelijking: een halsgevel bestaat uit metselwerk in één vlak, waarin de vensteropeningen zijn uitgespaard. Een pilastergevel vertoont horizontale en vertikale geledingen.

Een extra probleem voor de restauratie is dat de tekening van Jan de Beyer bredere gevels suggereert dan in werkelijkheid aanwezig zijn. Waarschijnlijk paste dit beter in zijn artistieke conceptie. Voor de architect betekent het dat hij moet woekeren met de te geringe ruimte; dat hij zijn bouwtekening a.h.w. pasklaar moet maken. Een vergelijking van de voorlopige bouwtekeningen (die tot op heden niet vrijgegeven zijn voor publikatie, omdat er over de detaillering nog moet worden gepraat) met de tekening van De Beyer laat het verschil duidelijk zien.

De Lichte Gaard is niet het enige project van belang als wij het over restauraties in de stad Utrecht hebben. Bijzonder geslaagd is ook het huis Kromme Nieuwegracht 18, na de restauratie van o.m. de ramen (met achttiende-eeuwse ruitindeling), de deuren en de stoep. Het huis is oorspronkelijk waarschijnlijk middeleeuws; bij de restauratie is vooral uitgegaan van de situatie uit de achttiende eeuw.

Oudegracht 57 - niet ver van de Augustinuskerk - nadert na uitvoerig herstelwerk inmiddels zijn voltooiing. In 1966 was de kap al vernieuwd, in 1970 volgden de gevels, de gang en een achterkamer en nu dan de overige vertrekken. Het werk heeft drie ton gekost, maar het resultaat is er dan ook naar. Op de plaats waar, in een begin van deze eeuw uitgebrande achterkamer, de restanten van enig stucwerk werden aangetroffen, werd bijvoorbeeld een schouw volledig hersteld. Ook de nog aanwezige Rococo-ornamenten werden gerestaureerd.

Vermelding verdient tevens de vorig jaar begonnen restauratie van 't Hoogt, waarover wij mettertijd een uitvoeriger beschouwing hopen te geven. Het gaat om zes huizen, waarin volgens een in 1967 geboren idee een cultureel centrum zal komen, met ruimten voor theater, film, tentoon-

stellingen, een restaurantje, een koffiehuisje en een galerie. Architect A. Oosting, die de restauratiewerkzaamheden leidt, hoopt in de tweede helft van 1972 het project gereed te hebben.
Vorig jaar mei verwoestte een brand de in oorsprong middeleeuwse panden Lijnmarkt 41 en 43. Van nummer 43 bleef de gevel gespaard. De restauratie daarvan is daarom het eerst aangepakt. Het zadeldak zit er alweer op; gewerkt wordt nog aan de nieuwe kozijnen in een achttiende-eeuwse vormgeving. Voor het herstel van nummer 41 zijn de voorbereidingen getroffen.

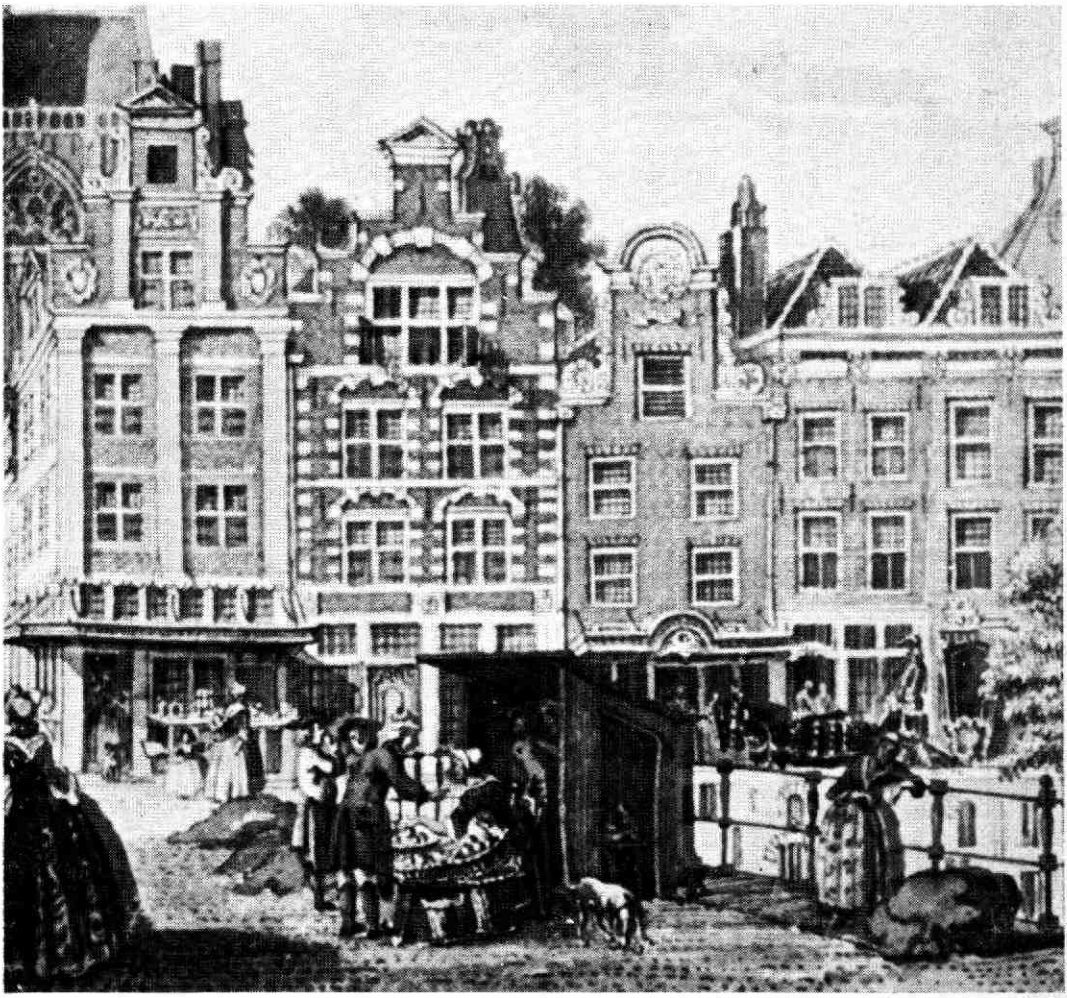

Detail van de tekening van Jan de Beyer, waarop de huizen aan de Lichte Gaard. Links de pilastergevel van nummer 1; duidelijk zijn de kolommen en de horizontale geledingen te zien waarvan de reconstructie in de plannen is opgenomen. Eerder is echter de restauratie te verwachten van de halsgevel op nummer 3. Voor de toekomstige situatie moet men zich de huizen iets smaller voorstellen dan De Beyer ze getekend heeft.

Het Maliehuis (Maliesingel 28a) is gereed gekomen. Het gebouw herbergt een showroom van de firma Pastoe, waarvoor het interieur is aangepast. Er was trouwens binnen niet veel oorspronkelijks meer over. De buitenkant van het Maliehuis is in zijn oude staat teruggebracht, waarbij kan worden aangetekend dat het pleisterwerk is „gekamd", d.w.z. zodanig is bewerkt dat het er als natuursteen uitziet. Deze vrij zeldzame bewerking heeft ook de gerestaureerde voorgevel van het pand Nieuwegracht 21 ondergaan.
Voordat het zaakje helemaal instortte, heeft het Utrechts Monumentenfonds, vooruitlopende op een algehele restauratie, de bouwvallige achtergevel laten herstellen van het huis Oude Kamp 5.
Van het stadhuis wordt momenteel de negentiende-eeuwse, natuurstenen gevelbekleding gerepareerd. De attiek (houten gevelbekroning) wordt geheel vernieuwd. Een karwei, dat tonnen kost. Het stukje stadsmuur op het bolwerk dichtbij de schouwburg, dat aan baldadigheid van de jeugd en aan ingroeiing van planten ten onder dreigde te gaan, is weer heel en zelfs verbreed, doordat de aanzet van een boog is aangevuld. Het pad langs de muur is enigszins verlegd, om te voorkomen dat men al te gemakkelijk dit restantje van de burcht Utrecht kan bereiken.
Tenslotte: één opmerkelijk feitje van de weinig spectaculaire, maar gestage restauratie van de Utrechtse werfmuren - gemiddeld wordt er ieder jaar 75 meter muur gerestaureerd.

K.

Utrecht als een hoofdpunt in Holland

Aldus wordt Utrecht in 1798 genoemd door F. X. von Zach (in Alg. Geogr. Ephemeriden I, 637) en dit omdat Utrecht op dat tijdstip de enige plaats was in Nederland, waarvan de geografische lengte „genoegzaam naauwkeurig" bekend was.
Aan dit soort bepalingen werd in die tijd algemeen in Europa gewerkt en degene die de daartoe benodigde experimenten voor Utrecht verricht had, was J. M. C. baron van Utenhove van Heemstede (1773-1836), een bekend astronoom, die uitermate nauwkeurig werkte (de bijbehorende berekeningen waren uitgevoerd door de Jezuïet pater Franciscus de Paula Triesnecker, sterrenkundige aan het keizerlijke hof te Wenen. Hij heeft later eveneens de lengte van Amsterdam berekend uit de waarnemingen van de heer Keyser aldaar).
Bovenstaand feit kan men nog vermeld vinden in de Algemeene Konst- en Letterbode 1839, II, 99, in de biografie die prof. G. Moll destijds geschreven had over Van Utenhove.
Toen Van Utenhove zijn waarnemingen deed, was volgens Moll de Utrechtse Sterrenwacht, op de Smeetoren, in zeer slechte conditie en het aanwezige instrumentarium uiterst pover. Alleen door met de grootste zorgvuldigheid te werken heeft Van Utenhove zijn waarnemingen kunnen doen en bij de latere bepalingen uit de trigonometrische metingen van generaal C. R. Th. Krayenhoff (1758-1840) werden ze volkomen bevestigd.

Van Utenhove is en was in ons land slechts weinig bekend, maar zijn werk werd door buitenlandse astronomen zeer gewaardeerd.
Hij heeft te Utrecht gestudeerd, aanvankelijk rechten, maar dat voldeed hem niet; daarna oude talen benevens wis- en sterrenkunde. In 1797 heeft hij de leiding van de Utrechtse Sterrenwacht overgenomen van prof. Hennert, tot de komst van prof. G. Moll in 1812.
Van Utenhove heeft ook een zonnewijzer aangebracht aan een herberg bij de oude brug te Jutphaas en hij is de eerste in Nederland geweest, die bij de zonnewijzer een tijdvereffeningslus geconstrueerd heeft. Met behulp hiervan kan men om 12 uur de datum aflezen. Voorwaar toen een zeer moderne berekening!
Dit pand met zonnewijzer is tussen 1876 en 1886 helaas afgebroken, maar de tijdvereffeningslus is nog aanwezig, nl. van dat huis overgebracht naar Van Utenhove's vriend mr. H. G. Römer, door deze later overgedragen aan de Utrechtse Sterrenwacht en thans in het Universiteitsmuseum alhier opgesteld.

Dr. J. G. van Cittert-Eymers

Amelisweerd en het gelijk

In de discussies over het landgoed Amelisweerd, dat werd bedreigd door de aanleg van een autoweg, waren geleidelijk de elementen gerijpt van de klassieke tragedie: allen hadden gelijk, maar niet iedereen kon het krijgen. Waterstaat wenste een nieuwe, technisch goede weg, waarin trouwens al enkele slordige miljoenen waren gestoken. De gemeente Utrecht wilde haar laatste uitbreidingsgebied, Lunetten, niet zien afbrokkelen. Sportliefhebbers duchtten het verdwijnen van enkele broodnodige velden. Biologen vochten voor het behoud van een gebied met uiterst zeldzame vegetatievormen. Allemaal respectabele, maar schijnbaar strijdige wensen.
De knoop lijkt nu spoedig te worden doorgehakt. De kleinst mogelijke meerderheid van B. en W. (burgemeester en drie wethouders) vindt na ampele overweging de bezwaren van minder huizen, tijd- en geldverlies, alsmede de verplaatsing van sportvelden minder groot dan van de aantasting van het natuurgebied. De jongste belofte van de huidige minister van verkeer en waterstaat om een stevig deel van de kosten voor zijn rekening te nemen, heeft hen bij hun meningsvorming natuurlijk wel geholpen. In een voorstel aan de raad geeft het college nu in overweging de geprojecteerde rijksweg 27 in westelijke richting te verschuiven, daarmee tegemoet komend aan de wensen van de Werkgroep Amelisweerd. Zeer positief te achten is de waardering van het college voor de werkgroep, die toch een heleboel „last" heeft veroorzaakt, juist door de degelijkheid van haar studies waar niemand omheen kon. In het verleden werden vraagstukken als dit te eenzijdig benaderd, zo geven B. en W. ruiterlijk toe. In hun uitlatingen treft een stuk erkenning van buitenambtelijke activiteiten, dat ons ook opviel in de voorstellen inzake de reconstructie van de Mariahoek en omgeving. Daaruit bleek dat aandachtig was geluisterd naar de, eveneens zeer doordachte ideeën van de Werkgroep herstel leefbaarheid oude stadswijken.
Hoe stelt Oud Utrecht zich nu op ten opzichte van de weg door Amelisweerd? Gegeven haar doelstelling is het antwoord duidelijk: alléén al de historische aspecten van Amelisweerd leiden tot de conclusie dat iedere aantasting van dit oude en unieke natuurgebied af te keuren is. Als andere vraagstukken gelijk huisvesting en sportvoorzieningen niet zo zwaar wogen, zou je kun-

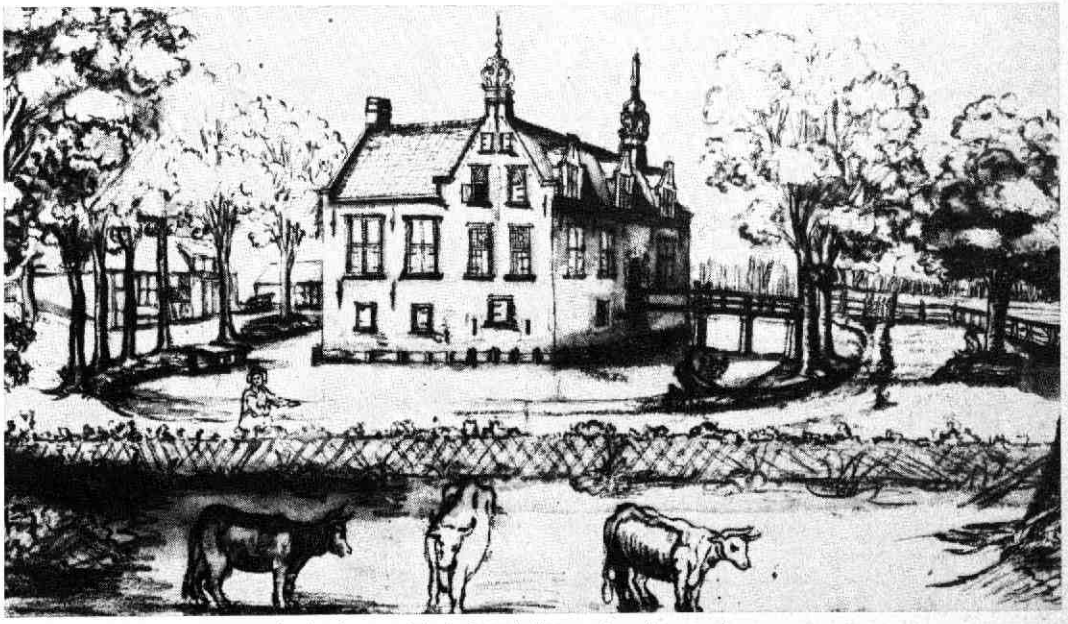

De voormalige, in 1707 afgebroken ridderhofstad Nieuw-Amelisweerd.

nen zeggen, dat suggesties in de richting van zulke ingrijpende veranderingen van kortzichtigheid getuigen.
In dit verband zij overigens nog eens gewaarschuwd tegen het uitdrukken van de prijs van een landschap, uitsluitend in historische of landschappelijke waarden: het zijn achtenswaardige, lieve vaagheden, waarmee niet overal zaken zijn te doen. Amelisweerd - en zovele andere landschappen - vertegenwoordigen wel degelijk ook een economische waarde, die pas goed zal blijken wanneer (ongetwijfeld in toenemende mate) de planologen exact gaan uitrekenen wat het kost om zo'n landschap te stichten, kweken en in stand te houden. Er zullen cijfers te voorschijn komen, waarbij de prijs van een paar sportvelden in het niet zinkt.
Toch zullen die recreatiebossen en -parken (en ook sportvelden) er moeten komen, daarover bestaan geen twijfels meer. Minder goede landbouw- en weidegronden zullen eraan moeten geloven en misschien - er gaan plannen in die richting - zal Holland in plaats van weideland in de toekomst weer een echt holtland (houtland) worden. Ons nageslacht zal ons dan met hete tranen verwijten landgoederen als Amelisweerd te hebben omgehakt of bedorven.

Doctoraal verslag

Over de historie van Amelisweerd staan interessante gegevens in het doctoraal verslag van R. W. Tienstra en mevrouw G. de Groot-Veenbaas (toen nog mej. Veenbaas): De vegetatie van Oud- en Nieuw-Amelisweerd en het Vogelenbosch, waaruit wij enkele wetenswaardigheden mogen putten. De bossen van Amelisweerd en het Vogelenbosch, zo lezen wij, zijn oorspronkelijk rivierbossen, gelegen op het kleigebied van de Kromme Rijn, eertijds de hoofdstroom van de Rijn. Zij zijn steeds beheerd door de eigenaars van de landgoederen, wat wil zeggen dat zij niet geheel langs natuurlijke weg tot stand zijn gekomen. Vast staat dat diverse eigenaren een grote liefde voor de natuur hebben gekoesterd en met zorg struiken en bomen hebben aangeplant. Aan hen danken wij de prachtige stinsenflora en de volle beuken en eiken.
Amelisweerd ontleent zijn naam vermoedelijk aan een ridder, Amelis, die werd beleend met een waard, waarna hij zich Amilius uten Weerde of ook wel Amelis van Werden noemde. Hij wordt vermeld in een akte van 1227, waarbij bisschop Otto bezittingen van de graaf van Goye afneemt en aan het kapittel van St. Marie geeft. Een waard is een eiland of een stuk land dat bij hoog water onderloopt. Niet zo vreemd als we weten dat de Kromme Rijn toentertijd wel zestig meter breed geweest moet zijn.
In de tijd van Amelis vormt het landgoed nog één geheel. Later wordt het in drie stukken verdeeld: het in tweeën in leen uitgegeven Oud-Amelisweerd en Nieuw-Amelisweerd. De heerlijkheid van Amelis bestaat uit vier hoeven met „gerecht, tins, tiend en visserij". Of er bos is, weten wij niet. In 1583 worden de twee delen van Oud-Amelisweerd weer samengevoegd.
Het rampjaar 1672 wordt ook voor Oud-Amelisweerd een catastrofe: de Fransen plunderen en brandschatten het landgoed. Wat overblijft zijn een speelhuis aan de Rijn, de fundamenten van een slot en een huis van weinig aanzien.
Pas in 1770 trekt baron Taets van Amerongen zich het lot van Oud-Amelisweerd aan. Hij laat een park aanleggen volgens de laatste Engelse mode: een hoog opgaand bos met slingerende paden die uitzicht bieden over de eromheen en ertussen gelegen weilanden. Ook slaat hij een brug over de Rijn en laat hij het landgoed herbouwen. Dit huis staat er nu nog. Met veel goede smaak spaart Taets van Amerongen enkele restanten van de oude situatie, zoals de lange, rechte lanen die (typisch laat-zeventiende-eeuws) uitzicht geven op een opvallend punt, in dit geval de Domtoren.

Lodewijk Napoleon

In 1808 koopt koning Lodewijk Napoleon zowel Oud- als Nieuw-Amelisweerd. Hij geeft zijn tuinarchitect Dufour opdracht de aanleg te verfraaien en te moderniseren. Dufour maakt zeker achttien ontwerpen, met een begroting van een half miljoen gulden, maar het spoedige vertrek van de koning is er de oorzaak van dat de plannen niet doorgaan. De landgoederen worden weer verkocht.
In 1951 koopt de gemeente Utrecht Oud-Amelisweerd van mr. Bosch van Oud-Amelisweerd. Zij hakt veel van de dichtgegroeide paden van baron Taets van Amerongen weer open en maakt ze begaanbaar.

Nieuw-Amelisweerd wordt in 1380 beleend aan Eerst van Groenewoude, *„mit den Gerechte Hooch ende leege mit de visscherije in den Rijn en uyt den Rijn, wild ende tamme, bosch ende heyde, water ende weyde, met alle sijn toebehoren"*. Blijkbaar is er dan al bos op Nieuw-Amelisweerd, maar het is niet meer na te gaan waar dat ligt.
In 1562 staat geschreven in het codicil van juffrouw Agnes van Leeuwenberg: *„Mijn huys tot Heer-Amelisweerd off Groenewoude, mit het Gerecht hoigh ende leghe nae uytweys zeghel ende briefve mitten thient van Melisweert mit oich die boogaard ende mit noch zoevele weg landts strekkende van 't wedde aff totte osseweye toe, ende . . . - daertoe behoiren den thiendt van Groenewoude ende 't weylandt van 't wedde aff totte osseweye toe, mitsgaders oich den bogaert ende alle weghen"*. Er wordt nergens gesproken over bos, alleen over een boomgaard en weiden.

In 1707 wordt het Middeleeuwse kasteel van Nieuw-Amelisweerd afgebroken en komt het huis

dat wij nu kennen, ervoor in de plaats. Blijkens een tekening van 1672 ligt er in die tijd geen bos vlakbij het huis.
Gravin van Efferen, die in 1768 Nieuw-Amelisweerd van haar man erft, hertrouwt in 1771 met Henri Maximilien de St. Simon, markies de Sandricourt. Hoewel door dit huwelijk Nieuw-Amelisweerd overgaat op een neef van haar eerste man, mogen zij er blijven wonen. De markies ontpopt zich als een echte botanicus, die veel bijzondere planten kweekt. Hij heeft bijvoorbeeld een bollentuin in Haarlem, waar hij 2.000 soorten hyacinten laat groeien.
Ook op Nieuw-Amelisweerd leeft hij zich uit; hij legt het „sterrebos" aan, voor het huis ten westen van de Kromme Rijn, geheel in Franse stijl. Daartoe maakt hij brede paden vrij in het bos, die op één punt voor het huis samenkomen als de stralen van een ster. Het middelste pad biedt uitzicht op het huis.

Markiezenbos

Tegenwoordig zijn twee van die paden nog aanwezig; een derde is te volgen in het essenhakhout. Het bos wordt nog wel het Markiezenbos genoemd. Wij vinden er plantensoorten, zoals wilde hyacinten, Italiaanse aronskelken en wilde bostulpen, die de markies oorspronkelijk moet hebben aangeplant, evenals bijzondere bomen zoals de mammoetboom en wellicht de tulpenboom die onlangs gekapt is. Enkele bossen hier dateren nog uit de tijd van de markies, al zullen de meeste bomen niet zo oud zijn, omdat er regelmatig is gekapt en aangeplant.
De vierkante vijver uit de dagen van de markies heeft in 1840 plaats gemaakt voor grasland, waar nu de zeldzame zwarte rapunzel groeit. Vooral ook om dit bijzondere grasveld maken de biologen zich zorgen.

Het grote eiken-elzenbos dat dicht tegen Oud-Amelisweerd aan ligt, is, vergeleken bij de rest van het landgoed, vrij jong. Het werd in 1870 aangeplant, nadat de klei van het oorspronkelijke bouwland was afgevoerd naar de steenfabrieken. In de oorlog hebben de bossen van Oud- en Nieuw-Amelisweerd ernstig geleden. Er zijn veel bomen gekapt om als brandstof te dienen. Het bos bood bescherming aan troepen en voorraden en werd daardoor het doelwit voor V 1's. Bovendien sloten de Duitsers in 1945 de Kromme Rijn af, als gevolg waarvan het bos blank kwam te staan en veel bomen verdronken, waaronder hele kersenboomgaarden.
Veel oude iepen werden getroffen door de iepziekte. Van de rijen langs de Koningsweg is nu weinig meer over.
In 1964 koopt de gemeente Utrecht ook Nieuw-Amelisweerd, van de familie Bosch van Drakestein. Het park is toegankelijk voor het publiek, maar er zijn betrekkelijk weinig wandelpaden gemaakt om de natuurlijke begroeiing zoveel mogelijk intact te houden.
En dan komt er ineens zo'n plan om - als een vloek in de kerk - een betonnen streep dwars door dit gebied te trekken. Alleen al voor de bijzondere mossoorten die in het aanvankelijk getraceerde terrein groeien, zou een dergelijke aantasting funest zijn door de schadelijke invloed van de uitlaatgassen die het bos in drijven. Veel erger lijkt echter dat de eenheid van het gebied zou verdwijnen, waardoor de natuurwetenschappelijke en recreatieve waarde sterk zou afnemen. Het stukje bos ten westen van de weg zou verloren zijn, de wandeling langs de Kromme Rijn zou haar aantrekkelijkheid verliezen door het rumoer van het verkeer.
Noemen wij ten slotte de betekenis van de landgoederen als „longen" voor de stad Utrecht. Bomen en struiken, vooral oude beplanting, hebben een enorme luchtzuiverende werking. Eerder dan stukken van het bos af te snijden en te bederven, is ervoor te pleiten de begroeiing uit te breiden en door te trekken tot in het hart van de stad Utrecht. Aldus enkele conclusies uit het verslag, die nu gelukkig ook van hogerhand erkenning lijken te vinden.

K.

Bronnen:

— *R. W. Tienstra en G. Veenbaas: De vegetatie van Oud- en Nieuw-Amelisweerd en het Vogelenbosch. Instituut voor systematische plantkunde van de rijks-universiteit te Utrecht, april 1970.*
— *Johanna A. Maris: Amilius de Werde. Maandblad Oud Utrecht, 1953, 9, p. 88.*
— *J. R. Clifford Kock van Breugel: Kastelenboek provincie Utrecht, 1966, p. 6-12.*
— *I. Tirion: Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden, 12de deel, p. 368-371.*
— *J. E. Bégram van Eeten: Het landgoed Oud-Amelisweerd bij Utrecht. Maandblad Oud Utrecht, 1953, 8, p. 77-80.*
— *G. H. J. C. Eschauzier: Nieuw- en Oud-Amelisweerd. De Wapenheraut, 1906, p. 105-109.*
— *Mededelingen jhr. drs. M. A. M. G. Bosch van Drakestein.*

Restauratie Oudegracht 57

Naar aanleiding van het restauratiebericht over Oudegracht 57 merkt ons lid, de heer W. L. van Nieuwenhuijzen op, dat de brand in de achterkamer niet dateert van het begin dezer eeuw, maar van nog geen tien jaar geleden. De restauratiekosten waren geen drie maar zelfs meer dan drie en een halve ton, waarvan de eigenaar een derde heeft betaald.

Waarschuwingstekens

Er bestaat zowel hier te lande als in Duitsland en vermoedelijk ook elders een stelsel van tekens, waarmee bedelaars, landlopers en min of meer dubieuze kooplui langs de deur elkaar waarschuwen voor wat ze te verwachten hebben van de verschillende bewoners van huizen.
Behalve deze min of meer „moderne" **waarschuwingstekens** zijn er ook van oudsher bekend, waarvan de (weer)haak het meest klassieke voorbeeld is. Deze haakfiguur komt onder verschillende benamingen en even zoveel vormen voor. De normale vorm is voorzien van één haak, in tegenstelling tot de weerhaak met twee omgebogen uiteinden, één naar rechts en één naar links, met of zonder dwarsstreepje; ook wel wolfsangel of wolfshaak genoemd.
Als wapenfiguur komt de (weer)haak veelvuldig voor als huismerk, waarmee de haak als **waarschuwingsteken** geenszins in verband staat.
Oudtijds was behalve jachtgerei de wolfshaak of wolfsklem een **veemteken**, door zijn vorm gemakkelijk met een bijl in een boom te hakken, ter afschrikking van rondtrekkende en stropende huurbenden. De voorbijganger wist dan dat hij moest oppassen, aangezien hij zich in het „veemrechtsgebied" bevond. Twee schuingekruiste wolfshaken worden in de wapenkunde eveneens verschillende malen als huismerk aangetroffen en dan wel wolfskruis genoemd.
De wolfshaak draagt ook wel de naam stormhaak, een werktuig dat in de middeleeuwen werd gebruikt bij de bestorming van muren, waaraan touwladders of stormladders werden bevestigd.
Voor gebruik op de jacht sloeg men de haak in een boom. De bovenste punt werd in de boom geslagen, de loodrechte stang lag plat tegen de stam en de onderste punt stak naar voren, waarop men een stuk vlees stak. Wanneer nu de wolf naar het vlees sprong, was de kans groot, dat hij met zijn kaak in de wolfsangel of wolfshaak bleef hangen. Het teken werd dus een **waarschuwingsteken,** zowel voor wolven als voor het veemgericht. Kwaadwillende lieden waarschuwden elkaar soms door dit teken in bomen aan te brengen.
Behalve de hoekige vorm wordt ook de afgeronde vorm aangetroffen. Oorspronkelijk is het teken een rune. In de Angelsaksische runenrij wordt de haak teruggevonden met de naam van „eh" of „eoh", wat paard betekent, en de letterwaarde „e". Bij de oudste Noorse runen kwam deze niet voor, wel in de latere zg. „lange" runenrij, waar hij eveneens de letterwaarde „e" had, enz.
Daarbij wordt de figuur ook omgekeerd aangetroffen, omdat de runen zowel van links naar rechts als andersom geschreven werden. Deze runentekens, en dus ook de haak, hadden oorspronkelijk een diepgaande, zinnebeeldige betekenis, maar deze is geheel verloren gegaan. Het teken zelf bleef en er werden waarschijnlijk verschillende andere betekenissen aan gehecht.
De wolfshaak zien wij in de middeleeuwen en nog lang daarna optreden als huismerk. Iedere familie had haar eigen merk, dat van vader op zoon geerfd werd met dien verstande, dat ter onderscheiding van de verschillende leden kleine veranderingen en toevoegingen in het merk werden aangebracht. In oude kerken treft men nog talloze huismerken aan, die tot in de achttiende eeuw en soms zelfs nog later werden gebruikt. Evenzo vinden wij die merken vaak gesneden in kerkbanken, bijv. in Edam in de oude banken der weeskinderen, in oude kerkdeuren te Monnikendam, in de koorpanelen van de Oude Kerk te Amsterdam, enz. Zoals men nu zijn naam te pas en te onpas overal in krast, deed men dit vroeger met zijn huismerk. De wolfs- of stormhaak komt niet alleen in wapens voor, maar ook in allerlei officiële akten in de plaats van, later ook naast, de handtekeningen. Zelfs in stedelijke wapens. Het wapen van Purmerend vertoont er drie.
Dit wat betreft de haak in het algemeen als **waarschuwingsteken.** Daarnaast bestaan er tegenwoordig soortgelijke waarschuwingstekens onder de zwervers, waarover weinig of niets in gedrukte bronnen wordt aangetroffen. Het enige wat daarover in Nederland bekend was, is een opmerking van weinig belang in het boek van wijlen mevrouw Huizenga-Onnekes: Menschelijk leven in het Groninger land (1939), op blz. 110.
Uit Duitsland daarentegen ontving ik door bemiddeling van dr. Herbert Spruth in West-Berlijn de hierbij gaande „Gaunerzinken" en een kort krante-artikel uit de Saarbrücker Wendeszeitung van 26/27 februari 1966, waaraan ik het volgende ontleen.

Gaunerzeichen

Het artikel begint met de opmerking, dat de aan wanden, muren en deuren aangebrachte „Gaunerzeichen" een aanzienlijke ouderdom hebben. Dit kan waar zijn wat het gebruik van verschillende tekens betreft, maar kan mijns inziens bezwaarlijk gezegd worden van de met krijt aangebrachte te-

kens, waarbij bijvoorbeeld een vierkantje met een cirkeltje in het midden een huis en een **wasmachine** zouden verbeelden. Dit is toch tekenschrift, dat pas in de laatste decennia kan zijn ontstaan, inderdaad in navolging van de oude tekens. Ook hier ziet men een ontwikkelingsgeschiedenis. Hoogstens is te zeggen, dat deze nieuwe tekens in zijdelings verband staan tot de oude, maar op zichzelf een geheel **nieuw** stelsel van tekens vormen, aangepast aan de moderne tijd.

Mogelijk kunnen we hier teruggaan tot de eerste, niet officieel aangebrachte wegaanduidingen in de middeleeuwen, die evenzeer tekens waren in de huidige zin, te vergelijken met de wolfshaak. Maar al spoedig ontstonden symbolen die slechts zwervers bekend waren, alleen verstaanbaar voor ongure lieden, die argeloze reizigers in het verderf wilden storten. De eerste bekende, slechts voor misdadige doeleinden uitgedachte tekens zijn de brandstichtertekens uit de eerste helft van de zestiende eeuw, waaruit zich de nog enige generaties terug gebruikelijke bedelaarstekens ontwikkelden. Met deze tekens wil men het door het landlopersgilde nog heden ten dage gebruikte stelsel van tekens vergelijken. De tekens kondigden de bij het bedelen opgedane ervaringen in de verschillende huizen aan. Soms ook gaven deze bedelaars merktekens aan hun werkterrein als herinneringsteken. Zo beduidde een eenvoudige cirkel het huis waarvan de bewoner doorgaans wel iets gaf; twee ringen kenmerkten bijzonder vrijgevige plaatsen. Zag men daarentegen op deur of wand een schuin kruis, dan was het doelloos. Het is onmogelijk hier alle bijzonderheden naar voren te brengen, die zich uitstrekten van de waarschuwing voor bijtende honden tot het kenteken van herbergen waar gratis een goed glas te verwachten was.

Een geheel nieuw gebied tot het aanwenden van geheimzinnige tekens is onlangs ontdekt. Immers, ook rondtrekkende handelaars zijn tot het gilde van de merkenbroeders toegetreden. In Duitsland staan op huisdeuren, trappen, gangen en hallen en op dorpspleinen soms merktekens. Het zijn de merktekens van niet-serieuze handelaars en vertegenwoordigers, die slechts de ingewijden in deze materie duidelijk zijn.

Een gewoon kort dwarsliggend streepje - een minteken - zegt de verkoper dat hier elke moeite tevergeefs zal zijn. Een rechthoek of vierkant met

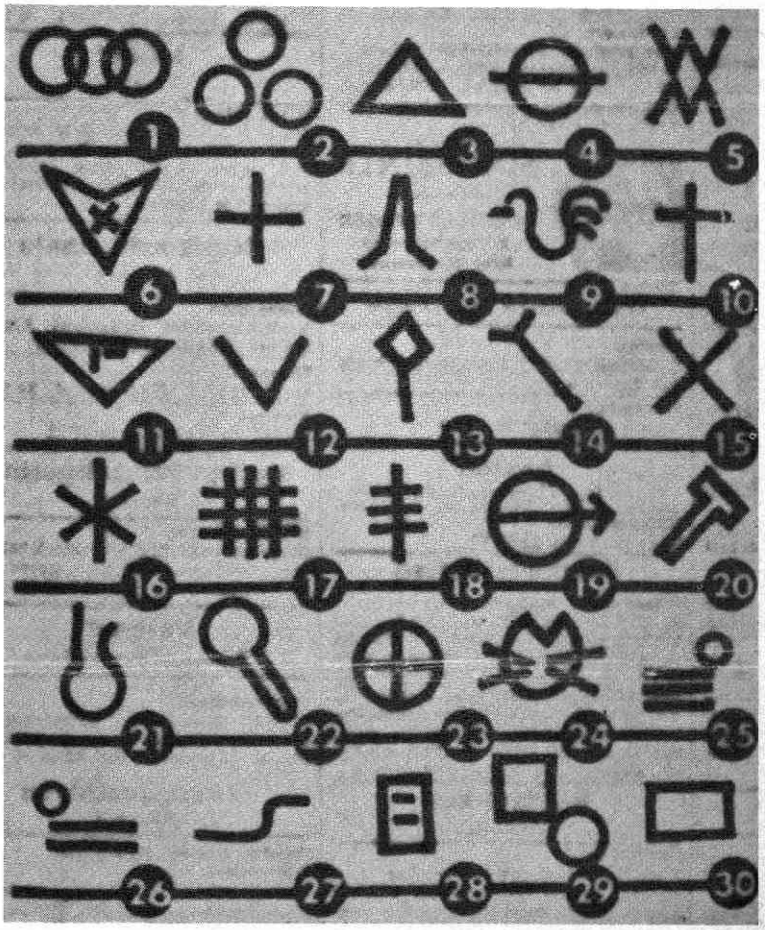

Bekendheid van deze tekens kan zijn nut hebben. Achtereenvolgens is de betekenis:
1. men geeft geld, 2. men geeft geld, 3. niets te verdienen, 4. geen geld, 5. bijtende hond, 6. ongevaarlijke hond, 7. bescheiden, vroom doen, 8. bescheiden, vroom doen, 9. katholiek voordoen, 10. protestants voordoen, 11. oude lieden, 12. ziek en hulpbehoevend voordoen, 13. men wordt woedend, 14. als kreupele optreden, 15. men wordt eruit gesmeten, 16. politiepost, 17. gevangenis dreigt, 18. politieman in huis, 19. gevaar, 20. men moet werken, 21. men moet werken, 22. men geeft eten, 23. men geeft eten, 24. slechts vrouwen in huis, 25. men geeft iets op de derde verdieping rechts, 26. men geeft iets op de tweede verdieping links, 27. slaapgelegenheid, 28. men moet papieren tonen, 29. men kan iets verkopen, 30. gevaar.

ingetekende cirkel - met enige fantasie als vooraanzicht van een trommelwasmachine te herkennen - betekent dat achter die deur nog zo'n apparaat te verkopen moet zijn. Vertikale strepen door het minteken geven het aantal vergeefse aanbiedingen aan.
De merktekens met krijt op deuren enz. van de twintigste eeuw zijn doorgaans internationaal, aldus de schrijver van het Duitse artikel, Ernst Lokay.

Verkeersborden
Tot slot wil ik wijzen op een derde categorie, evenals de voorgaande een modern stelsel van merktekens, namelijk de moderne verkeersborden. Deze zijn, in tegenstelling tot de voorgaande, uitermate nuttig. Het hedendaagse verkeer kan er niet meer buiten. Het is een stelsel op zichzelf, gegroeid uit en door de praktijk. Dat is ook met de andere merken het geval, doch dan in negatieve zin, uitgezonderd de werkelijke huismerken.
Andere categorieën van tekens zijn nog de meestertekens, de grafmerken, de analfabetentekens, koopmans- of handelsmerken, notaristekens, poortersmerken en de vissersmerken, waarover een en ander te vinden is in mijn **Het raadsel der huismerken.** In feite zijn dit geen van alle waarschuwingstekens, tenzij men daaronder de koopmans- of handelsmerken wil rangschikken ten bewijze van goede, gewaarmerkte waar.
Dan zijn er van oudsher nog tekens voor de vier elementen: vuur, lucht, water en aarde. Evenzo de astronomische tekens voor de zon, de maan en de planeten. Zij spelen een grote rol in de astrologie. Zij zijn voor het grootste deel samengesteld uit het kruis (het zinnebeeld van de elementen), de zon die de activiteit en de maan die de passiviteit aanduidt.

Eveneens kent men tekens voor de vier jaargetijden lente, zomer, herfst en winter; ook voor de morgen (opgaande zon) en de avond (ondergaande zon), voor dag en nacht (licht en duisternis). De Romeinen noemden de dagen van de week naar de planeten met hun verschillende tekens. Het is voor de samenstelling van een horoscoop van groot belang in welke verhouding planeten en beelden uit de dierenriem tot elkaar staan. Om die standen kort aan te geven, werd al vroeg een stelsel van astrologische tekens ontworpen. Hoe noodzakelijk afkortingstekens zijn, zien wij eveneens in de wiskunde. Bij de eenvoudigste berekeningen bedienen wij ons van tekens. Ook in de plantkunde kennen wij een stelsel van tekens, aanduidende verschillende kenmerken of bepaalde begrippen, bijvoorbeeld voor boom, struik, één- en tweejarig, mannelijke en vrouwelijke bloesem, tweeslachtige bloeiwijze, schadelijk, verdacht, giftig, zeer giftig, levensgevaarlijk, enz. Een volgende groep van tekens zijn de scheikundige tekens: een systeem aan de ouden ontleend.
En als laatste stelsel van tekens kunnen hier genoemd worden de correctietekens in de drukkerij, een stelsel van louter **waarschuwingstekens** voor de zetter die aangeven dat er zetfouten zijn gemaakt. Ook zij zijn internationaal om over de gehele linie het zet- en drukfoutenduiveltje aan banden te leggen. *H. W. M. J. Kits Nieuwenkamp*

Honderd jaar stenen

In het maandblad Klei en keramiek van de Vereniging klei industrie en van de Nederlandse keramische vereniging, augustus 1971, reageert de heer W. J. A. Arntz in zijn rubriek Latericia op het veertien jaar geleden verschenen(!) boek van J. J. Hooft van Huysduynen en W. P. Thysen: De Gelderse Steenindustrie en het geslacht Arntz. Hij merkt o.m. op dat de steenfabriek de Lunenburgerwaard te Wijk bij Duurstede in 1870 is gesticht in plaats van 1873, zoals het boek vermeldde. Daar is ons toch even een interessante honderdjarige aan de aandacht ontsnapt!

Het jaarverslag van de gemeente Wijk bij Duurstede over 1870 spreekt inderdaad over „een steenoven, pas in oprichting". Het verslag over 1871 geeft de personeelsbezetting: 30 mannen (van 9-12 cent per uur), 5 vrouwen (van 10 cent per uur) en 18 minderjarigen (van 6 cent per uur). In 1876 behoorde de steenoven met toen 61 à 66 personeelsleden tot de grotere bedrijven.
De stichter was geen vakman, maar de Friese grootgrondbezitter jhr. G. R. G. van Swinderen, geboren in 1804 te Groningen. Hij was gehuwd met een barones Rengers, dochter van een barones Van Lynden van Lunenburg. Tot dit huis behoorde een uiterwaard in Wijk bij Duurstede, de Lunenburgerwaard. Het is mogelijk dat de stichting van de steenfabriek samenhing met een bochtafsnijding van de Rijn in 1869, waarbij veel klei beschikbaar kwam. Van Swinderen nam overigens dit initiatief op 66-jarige leeftijd.
Zijn zoon, jhr. mr. J. H. F. K. van Swinderen, burgemeester van Gaasterland, verkocht in 1887 en 1889 de steenfabriek aan de firma Bonté en Bekker. Tegenover de Lunenburgerwaard werd in 1883 de Roodvoet opgericht, door de zeventiende-eeuwse Gelderse steenfabrikantenfamilie Arntz, zo schrijft ons de huidige heer Arntz. Tot de recente nieuwe bochtafsnijding voor enkele jaren is de Roodvoet Utrechts gebleven. Naderhand kocht de familie Arntz in 1901 de steenfabriek Lunenburgerwaard van Bonté en Bekker. Beide fabrieken zijn later ingebracht in een NV. Ten slotte werd als dochtermaatschappij in 1921 de derde Wijkse steenfabriek, de Bosscherwaarden opgericht. De drie fabrieken zijn nog steeds in handen van de familie Arntz. *K.*

Het gebouw de „Utrecht"

Tot de publicistisch wat verwaarloosde gedeelten van Utrecht behoort het stukje Leidseweg tussen Catharijnesingel en Stationsplein. Er is dan ook weinig stedeschoon te zien. Zelfs het ongemak dat er altijd wel een ploeg gemeentewerklieden bezig is het trottoir open te breken, vermag de pennen niet te bewegen.

De Leidseweg, waar nu de gehakt- en nasiballen even welig tieren als de bloembollen in Lisse, was eertijds een deftige straat. Er stond een rij kloeke herenhuizen, bewoond door vooraanstaande burgers.

Langs de weg stroomde de Leidse Rijn, de oevers waren beplant met weelderig geboomte. Over het jaagpad trok soms een schippersvrouw (of als de schipper in goede doen was, een paard) een schuit met turf voort. Een vader die een roeiboot had gehuurd bij de uitspanning aan het Leidseveer, roeide met vrouw en kinderen naar de singels. Hier en daar stoffeerde een hengelaar het tafereel. Rust! Het is nu wel een beetje anders.

Bijna zeventig jaar staat aan dit Leidseveer het gebouw van de „Utrecht", even wereldvreemd in zijn huidige omgeving als toen het werd gebouwd tussen de patriciërshuizen. Het zal binnen enkele jaren moeten worden gesloopt voor het project Hoog Catharijne.

Voordat het huidige gebouw werd neergezet, zetelde de maatschappij Utrecht al in een groot pand op die plek. Het bedrijf groeide echter uit zijn jasje, zodat de Rotterdamse architect D. Verheul Dzn. opdracht kreeg een nieuw gebouw te ontwerpen. Het werd een gebouw in de Jugendstil of art nouveau, dat in januari 1902 werd voltooid. De bouwkosten bedroegen 216.000 gulden. De voorgevel, die (uiteraard) het meest opvalt, munt uit door rustige doch sprekende lijnen. Deze gevel is, behalve de hardstenen sokkel, geheel uit Udelfanger zandsteen opgetrokken. Het fries bovenaan de gevel is van mozaïek de Briare. De hardstenen leeuwtjes ter weerszijden van de hoofdingang, die de wapenschilden van stad en provincie Utrecht omklemmen, zijn zeer kunstig uitgevoerd door de beeldhouwer J. Diekman.

Het vele kunstsmeedwerk zowel in als buiten het gebouw is een bezienswaardigheid op zichzelf. Het houtwerk in de hoofdingang, de vestibule en de traphal is vervaardigd van blank Java-teakhout. Nu wij toch binnen zijn, even een blik op de fraaie marmeren twee-armige hoofdtrap. Deze leidt naar de rond lopende galerij, waaraan de directiekamers grenzen en de welhaast legendarisch geworden bibliotheek.

De betimmeringen in dit vertrek bestaan in hoofdzaak uit hoge lambrizeringen, langs drie wanden, en een grote boekenkastbetimmering langs de vierde wand. De forse schoorsteenmantels zijn van Rouge de Vérone- en Napoléonmarmer en op uiterst fraaie wijze bewerkt en versierd. Door het bombardement van 13 oktober 1944 heeft het gebouw overigens flinke schade opgelopen. Zo werden o.a. de muurschilderingen van Co Breman onherstelbaar vernield.

Over smaak valt niet te twisten. Velen zijn enthousiast geweest over dit gebouw, anderen konden er geen bewondering voor opbrengen. De bibliotheek dwong echter ieders bewondering af. Ik hoor dan ook vaak de vraag: is het niet mogelijk

deze bibliotheek in haar geheel over te brengen naar een ander gebouw? Ik kan daarover geen zinnig woord zeggen; meer ter zake kundigen zouden zich daarmee maar eens bezig moeten houden. Wie weet wat zij nog kunnen bereiken.
Hoe het ook zij, met dit gebouw zal er weer een karakteristiek stukje (weliswaar late) historie van de stad Utrecht verdwijnen. En dat stemt mij toch een beetje droef.

E. D. Veen

Utrecht en zijn bisschoppen

(expositie bij officiële opening archieven)

Staatssecretaris H. J. L. Vonhoff van cultuur, recreatie en maatschappelijk werk zal maandagmiddag 15 november a.s., om half vijf, het archiefcomplex aan de Alexander Numankade - waarin het Rijksarchief in de provincie en de archiefdienst van de stad Utrecht zijn ondergebracht - officieel openen. Ter gelegenheid van de ingebruikstelling wordt in dit gebouwencomplex een tentoonstelling ingericht: „Utrecht en zijn bisschoppen, tot 1525".
Het wordt een gezamenlijke presentatie van rijk en gemeente, bestaande uit stukken uit eigen bezit en uit dat van enkele musea, die de positie van Utrecht en zijn bisschoppen, geestelijk zowel als wereldlijk, zullen toelichten.
Nadere mededelingen omtrent de opening en de duur volgen in de kranten. Op een, eveneens nader te bepalen dag zullen leden van Oud-Utrecht een excursie naar deze expositie kunnen maken.

BOEKBESPREKING

Ir. J. W. Sluiter en H. Nieweg, Stoppen op doorreis. (E. J. Brill, Leiden, 1971). 160 blz., m. afb. (f32,—).

Ofschoon het niet specifiek Utrechts is, vermelden wij het fotoboek Stoppen op doorreis graag in deze rubriek, omdat het zo boordevol prachtige, historische opnamen staat van oude locomotieven, treinen, trammetjes en stations. Tenslotte wonen wij in de stad van het Spoorwegmuseum, die ook vandaag nog het centrum is van spoorwegactiviteiten.
Het boek is samengesteld ter gelegenheid van het veertigjarig bestaan van de Nederlandsche Vereeniging van Belangstellenden in het Spoor- en tramwegwezen. Voor de leden van deze vereniging is ook in de eerste plaats de tekst bedoeld, die deskundig, maar soms wat houterig van stijl is.
Dit neemt niet weg dat wij er menig saillant detail uit kunnen lichten, ook over de oude paardentram in Utrecht. Op blz. 30 en 31 bijv. lezen wij bij een paar merkwaardige foto's van paardentrams op het Domplein en op weg naar Zeist, dat de twee smalspoorlijnen van de Utrechtsche Tram-Maatschappij onder de Domtoren door liepen. De bestemmingen van de trams waren resp. het Ledig Erf en de Hoogelanden. De bel zat op de remkruk, zodat bij een noodremming het bijpassende alarmsignaal gegarandeerd was.
Ook van de latere elektrische trams in het stadsbeeld van Utrecht (Stationsplein, Rijnlaan en Servetstraat) zijn enkele foto's opgenomen.
De romantische en dikwijls fraaie opnamen zijn bijzonder geschikt om een nostalgisch verlangen los te weken, waarbij wij evenwel mogen bedenken dat de jumbo's, bello's en „fluitketels" als krachtige bijdragers tot de luchtverontreiniging in deze tijd toch echt wel te veel zouden zijn.

K.

Een paal te Oud-Zuilen

In de voormalige gemeente Zuilen, aan de rechteroever van de Vecht, staat ten noorden van het Zandpad en vrijwel ten zuiden van het oude buitengoed terzijde van mijlpaal 5 *) een onopvallende, stenen paal. Dit laatste, plaats aanduidende voorwerp is van het vooral in de achttiende eeuw algemeen voorkomende model: achthoekig en bovenaan met een halfbol als kop. Niet veel meer rijst het stuk boven het maaiveld uit dan 1 meter. Het is van het type dat men bijv. ziet staan terzijde op de kruin van de Lekdijk Bovendams.
De vermelding van zo'n object zou de moeite niet waard zijn, ware het niet, dat op deze paal een, zeker voor het grote gros van de voorbijgangers, volstrekt onbegrijpelijke inscriptie voorkomt. Op de naar de rijweg toegewende vlakken staat een viertal hoofdletters, te weten bovenaan en op gelijke hoogte:

O W V

en onder deze drie in het midden een aanmerkelijk groter uitgevoerde letter:

S.

Met meer of minder fantasie uitgerust, zou men een poging kunnen wagen tot verklaring van bovenstaande lettertekens. Gedacht kan bijvoorbeeld worden, dat de „S." slaat op het dorp „Suilen" in de vroegere schrijfwijze . . .
Maar ter wille van een afdoende verklaring lijkt het mij juister in dit geval een beroep te doen op de historici die ter plaatse speciaal bekend zijn.

Mr. J. Belonje

*) *Zie voor de situatie het blad „Maarssen", No. 426 van de „Chromo-Topografische Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden", schaal 1 : 25.000, edit. 1914. Dit buitengoed of boerderij heet Oostwaard, welke naam vermeld staat op een oude gevelsteen in de voorgevel.*

entoonstelling "Utrecht n zijn bisschoppen"

15 november a.s. zal staatssecretaris Von- f de expositie „Utrecht en zijn bisschoppen" nen als een eerste gemeenschappelijke pre- atie van Rijks- en gemeente-archieven te cht in het gebouwencomplex Alexander Nu- kade 199-201. In een uitgelezen aantal oor- en, handschriften, boeken, prenten en voor- en wordt een beeld gegeven hoe de bis- ppen tegelijk geestelijke vorsten en wereld- heren, hun plaats hadden in de Middeleeuwse Nederlanden en wel in het bijzonder tegenover het Nedersticht en de stad Utrecht vanaf 690 tot 1528 toe. De openingstijden zijn op werkdagen van 10 tot 16 uur; op zondag is de expositie geopend van 13 tot 16 uur.

De tentoonstelling duurt van 16 november t/m 17 december.

Op dinsdag 23 november om 20.00 uur zal voor de leden van Oud-Utrecht een speciale rondleiding gehouden worden.

edenkboek 150 jaar ıergeneeskundig onderwijs

8 december a.s. zal het feit herdacht worden, 150 jaar geleden 's Rijks veeartsenijschool te echt werd opgericht, die in 1918 werd omgezet een Veeartsenijkundige Hoogeschool en in 1925 ›ging in de Rijksuniversiteit als faculteit der ergeneeskunde. Gedurende deze lange periode eeft deze onderwijsinstelling onschatbare ver- iensten gehad allereerst voor het boerenbedrijf, ıaar zeker niet minder voor de volksgezondheid, e verbetering van de voeding, de stijging van e welvaart en de sociale omstandigheden.

Jtrecht was en is geen agrarische plaats maar esondanks hebben de vee-artsenijschool, de oogleraren en de studenten altijd een grote rol ıgenomen in het stedelijk leven. De gebouwen an de Biltstraat, de voor vele dierenliefhebbers ertrouwde kliniek van de kleine huisdieren aan e Alexander Numankade, waren en zijn bekend bij iedere Utrechter. Ook het onderzoek en de toepassing van de verworven diergeneeskundige kennis geven een boeiende ontwikkeling te zien vanaf het eerste prille begin tot aan de imposante nieuwbouw in de Uithof. Een belangrijke en fleurige rol in de stad namen ook de studenten in, vanuit hun vroegere eigen sociëteit Absyrtus, die eerst in Achter St. Pieter, later aan het Lucasbolwerk gevestigd was.

Het gedenkboek, dat in 2 rijk geïllustreerde delen het leven van de stad Utrecht en van de Nederlandse samenleving geeft als de vrucht van jarenlange arbeid, voor de betrekkelijk geringe prijs van *f* 39,50, verdient de aandacht van allen die belang koesteren voor deze gewaardeerde Utrechtse instelling en haar sociaal-economische betekenis.

(Zie ook het artikel van mr. J. van Binsbergen).

'er nagedachtenis aan J. H. E. Reeskamp

ortgeleden is plotseling overleden J. H. E. Rees- amp, schrijver op allerlei gebied, een Utrechter ı hart en nieren, die pal stond voor de stad en ɜ provincie die hij door en door kende en waar op pakkende wijze over wist te schrijven. Een waardeerd en actief lid van „Oud-Utrecht". Nog jaar stond in dit tijdschrift een artikel van zijn nd over de trams in en om Utrecht. Deze bij- ıge is typerend voor zijn veelzijdigheid. Niet ɜen was hij goed thuis in heden en verleden · de Domstad en het Sticht Utrecht, maar ook hij een zelfs internationaal befaamd spoor- - en tramdeskundige, mede-oprichter van de plaatselijke Nederlands-Arabische kring, geïnteresseerd en actief in het politieke leven en een geestdriftig voorvechter in de goede maar moeilijke strijd om Utrecht mooi te houden. Meer dan dat: hij was een warm en beminnelijk mens, die velen wist te inspireren. Zijn voorbijgaan laat een leegte achter, die moeilijk op te vullen is. En toch niet helemaal een leegte: hij heeft ons veel achtergelaten door zijn geschriften, waardoor hij voor de leden van Oud-Utrecht kostelijke uren bezorgde en in de toekomst nog bezorgen zal. Voor zijn betekenis blijft de vereniging hem, die altijd een waardevol lid en medewerker was, diep dankbaar.

J.S.

Utrecht, anderhalve eeuw bakermat van het diergeneeskundig onderwijs

Elkeen die geen vreemdeling is in het Stichts Jeruzalem, zal u desgevraagd met onfeilbare zekerheid de weg kunnen wijzen naar de Alexander Numankade, de „boulevard" langs de Biltse Grift, die nu nog de terreinen van de diergeneeskundige faculteit van de rijksuniversiteit Utrecht doorsnijdt. Voor hoelang dat nog het geval zal zijn, zal de toekomst uitwijzen, omdat ginds, in „De Uithof", steeds meer gebouwen van deze faculteit verrijzen.
Het is geen toeval dat de zojuist genoemde kade de naam van Alexander Numan draagt. Een naam overigens die u tevergeefs in de Winkler Prins-encyclopedie zult zoeken. Toch verdient zijn naam meer aandacht dan alleen de vernoeming in een Utrechtse straat, blijkens een puntdicht van zekere rijmelaar A. Simons, dat wij vonden in het boek **Mozaïek van het paard** van de hand van G. Langeler:

„'t Gaat vast, dat Camper's geest is Numan ingevaren,
Hij hoort 't hinniken, het loeyen en het blaren,
Wat deert het arme dier. Maar die dat weet bij 't beest,
Is vaak voor d' edle mens, de kundigste arts geweest".

Mèt onze oprechte verontschuldiging aan de welwillende lezer voor dit afgrijselijk kreupelrijm, mogen wij hem de voetnoot niet onthouden, waaruit wij het volgende leren:
Alexander Numan (1780-1852), geboren te Baflo, leerling van (Petrus) Camper (1722-1789, Nederlands geneeskundige en antropoloog, hoogleraar te Groningen); in 1804 tot arts bevorderd, vestigde zich te Hogezand. Onder invloed van Camper was bij hem interesse voor de veeartsenijkunde ontstaan.

Schapenhouderij
Bij de oprichting van 's Rijks veeartsenijschool te Utrecht in 1821 werd Numan docent met de titel van hoogleraar; hij was van 1826-1851 directeur.
In het bijzonder de schapenhouderij had zijn voorliefde. Bij het eeuwfeest van het veeartsenijkundig onderwijs in Nederland in 1921 werd een penning geslagen, waarop aan de voorzijde de beeltenis van Numan, aan de keerzijde het hoofdgebouw en daaronder de woorden: „Animalium hominumque saluti" (Dier en mens tot heil).

Het eeuwfeest van het veeartsenijkundig onderwijs in Nederland werd op 8 en 9 december 1921 op luisterrijke wijze in de oude Bisschopsstad herdacht. Op de avond van de achtste december van dat jaar werden de feestgenoten door de bestuurderen van Utrecht ten stadhuize ontvangen en de daarop volgende dag vond de eigenlijke herdenkingsplechtigheid plaats in de Pieterskerk.
De toenmalige burgemeester, dr. J. P. Fockema Andreae, sprak de feestrede uit, waarbij hij de gevoelens van het gemeentebestuur in het kort samenvatte. Hij gewaagde ervan, dat met erkentelijkheid voor het vele dat is bereikt en met trots, de voormannen der veeartsenijkundige wetenschappen in Nederland terug konden zien op de eeuw die achter hen lag en dat zij op grond van de gelukkige omstandigheid dat belangrijke voorwaarden voor verdere krachtige ontplooiing aanwezig waren, vol hoop de toekomst tegemoet konden gaan.
Voor de gemeenschap, in het bijzonder voor die van de stad Utrecht, was er reden om in een tijd zoals men die toen beleefde, dubbel dankbaar te zijn voor de aanwezigheid in haar midden van een hoogstaande, bloeiende instelling als de Veeartsenijkundige Hogeschool.
Want zó heette, sedert 16 maart 1918, de instelling die wij hierboven nog als 's Rijks veeartsenijschool hebben aangeduid.
Op die datum immers, nu alweer ruim 53 jaren geleden, vond in de remonstrantse kerk van Utrecht de plechtige inauguratie van de Veeartsenijkundige Hogeschool plaats, die daarmede, wederom naar het woord van wijlen burgemeester Fockema Andreae, „in de wetenschappelijke adelstand werd verheven", in aanwezigheid van prins Hendrik, die als vertegenwoordiger van koningin Wilhelmina aan deze plechtigheid luister bijzette.

Gedenkboek
Aan het eeuwfeest heeft de Senaat van de Hogeschool destijds een gedenkboek gewijd: *Een eeuw veeartsenijkundig onderwijs (1821-1921).**
Hoezeer ons ook de lust bekruipt wat dieper op de inhoud daarvan in te gaan, nu wij wederom een halve eeuw méér aan die wetenschappelijke levensgeschiedenis zien toegevoegd, wij moeten ons wat de geschiedenis van deze Utrechtse on-

*) *Op 8 december wordt het eerste exemplaar van een nieuw gedenkboek de Koningin aangeboden.*

Voorzijde Rijksveeartsenijschool, kort na de stichting. (Illustratie uit het boek Een eeuw veeartsenijkundig onderwijs, 1821-1921.)

derwijsinstelling met landelijke, ja zelfs ver buiten de landsgrenzen strekkende aspecten betreft, beperken tot het burgemeesterlijke overzicht van toen.
Bijna een eeuw lang mocht Utrecht de veeartsenijschool binnen zijn grondgebied herbergen. Klein begonnen, is zij geleidelijk - en wel in klimmende mate - tot ontwikkeling gekomen. Dat door haar verheffing tot hogeschool in 1918 ook uiterlijk haar aanzien zeer werd verhoogd, stemde tot vreugde. Doch niet minder verheugd was het stadsbestuur erover, dat niemand er in ernst bij die gelegenheid aan had gedacht om de nieuwe hogeschool elders te plaatsen, en dat dus juist hebben gezien degenen, die reeds voor honderdvijftig jaren Utrecht de meest aangewezen stad oordeelden voor de vestiging van de veeartsenijschool.
Dit was destijds, zo vervolgde burgemeester Fockema Andreae, bij de vele vertogen die men tot opeenvolgende regeringen richtte om tot een regeling van het veeartsenijkundig onderwijs te komen, een belangrijk punt. Men dacht aan Leiden, aan Zutfen, aan Haarlem, aan andere plaatsen, en ook aan Utrecht.
Het onderwerp trok in het laatst der achttiende eeuw zeer de aandacht, o.a. van de Amsterdamse Maatschappij ter bevordering van de landbouw, die in 1796 een prijsvraag uitschreef voor een plan, „naar hetwelk een Vee-Artsenijkundige school in Nederland zoude kunnen worden tot stand gebracht" en daarbij o.m. verlangde de aanwijzing van de plaats waar die school, met het meeste nut, zou dienen te worden opgericht.
Deze uitgave lokte al spoedig een verhandeling „buiten mededinging" uit van de door zijn vele merkwaardige vlugschriften bekende dr. Joannes le Francq van Berkheij, die in het bijzonder zijn vaderstad Leiden als plaats van vestiging aanbeval, o.a. omdat daar, zoals hij het dichterlijk uitdrukte, „de Troon der Veehandelplaats van ons Gemeenebest" was. In een naschrift, van 1804, brak hij nog een lans voor zijn toenmalige woonplaats Haarlem, o.m. uit overweging dat die „Oud Vaderlandse Stad", door de veefokkerij en het vetweiden van vee, het mesten van kalveren, en veehandel der Kennemers en Noordhollanders vermaard was.

Voorkeur aan Utrecht

Een ander voorstel kwam van de man aan wie in 1799 voor zijn beantwoording van de prijsvraag de uitgeloofde gouden medaille werd toegekend, dr. Bennet uit Leiden, die - oordelende tussen Utrecht en zijn woonstad Leiden - zich verplicht rekende de voorkeur aan Utrecht te geven, omdat Utrecht z.i. alle hoofdvereisten die tot vestiging der verlangde stichting gevorderd konden worden, in zich verenigde.

Hij noemde er een zevental:
Vooreerst: een alleszins voordelige ligging; immers, kon Utrecht niet terecht voor het middelpunt der Republiek gehouden worden?
Ten tweede: „de aanzienlijke en veelbezochte Hooge Schoole".
Dan: een vrij belangrijk cavallerie-garnizoen.
Vervolgens: de mogelijkheid om er grote ruimten en geschikte gebouwen tot een matige prijs te bekomen.
In de vijfde plaats: „de zekerheid dat, schoon de tegenwoordige tijdsomstandigheden - het stuk dateert van 1798 - de prijzen zoowel der landerijen als van alle bouwmaterialen overal zoo aanmerkelijk hadden doen stijgen, toch niet alleen de eerste aanleg en opbouw, maar ook het onderhoud en de verdere benoodigde onkosten tot instandhouding, verbetering en uitbreiding der stichting te Utrecht een aanmerkelijk minder aanzienlijk fonds zou vorderen dan in Leiden of in zoodanige andere plaatsen van Holland".
Eindelijk: de aanzienlijke vee- en paardenmarkten.
En tenslotte: de nabijheid van hoge hei- en zandgronden, die een voortreffelijke gelegenheid zouden bieden tot het nemen van belangrijke proeven, de landbouw en veeteelt beide betreffende.
Op al deze gronden meende dr. Bennet „dat de stad Utrecht tot de oprichting eener Veeartsenijschoole, boven alle andere steden van ons vaderland, in eene bijzondere aanmerking verdiende te komen."
Waarschijnlijk, aldus concludeerde de burgemeester in zijn feestrede (die wij vermeld vonden in zijn **Verzamelde Redevoeringen,** een uitgave hem door de Utrechtse burgerij aangeboden ter gelegenheid van zijn aftreden als burgemeester van Utrecht op 30 november 1933, waarna hij zoals men weet ging optreden als commissaris van de Koningin in de provincie Groningen), waarschijnlijk liet deze warme aanbeveling niet na indruk te maken op de autoriteiten van toen.
In elk geval, in het najaar van 1819 werd tot de oprichting van de veeartsenijschool te Utrecht besloten en tot aankoop van de daartoe geschikte gebouwen en terreinen aan de Biltstraat overgegaan. En hiermede zijn wij teruggekomen bij ons punt van uitgang, de Alexander Numankade en haar nabije omgeving, waar nu nog steeds - zij het ook nu niet meer voor lange duur - de harten polsslag van het diergeneeskundig onderwijs in Nederland klopt.
Reeds wenkt op de wat meer excentrisch gelegen Uithof het toekomstperspectief van een totale concentratie van de vele instellingen, die de faculteit der diergeneeskunde thans rijk is.
Het kan slechts tot blijdschap stemmen dat, hoezeer ook de gemeente De Bilt en Bunnik daar ter plaatse een deel van de gastvrouwelijke taak hebben overgenomen en nog zullen overnemen, toch de gemeente Utrecht als plaats van vestiging behouden blijft. Moge deze nuttige onderwijsinstelling nog tot in lengte van jaren groeien en bloeien en aldus met recht vermelding in de annalen van Oud-Utrecht waardig blijven.

Mr. J. van Binsbergen

In memoriam A. J. S. van Lier

Op 16 oktober 1971 ontviel onze vereniging ons lid, dr. A. J. S. van Lier, op 96-jarige leeftijd. Als één van de eerste leden komt hij voor onder de 93 leden, die de prille vereniging in 1924 telde. Reeds toen nam hij sinds tientallen jaren een vooraanstaande plaats in door zijn grote kennis van de stad, zijn liefde voor de Utrechtse gemeenschap, Bijna 50 jaar later, nu de vereniging vergroot is tot 1250 leden en de activiteiten en publicaties eveneens zijn uitgebreid, nam hij deze plaats als een actief lid nog steeds in door zijn onverminderde geestkracht en zijn nog steeds frisse geestdrift. Nog kortgeleden schreef hij in Jaarboekje en Maandblad; een interview, dat door zijn heldere geheugen en zijn voortdurend mee-beleven van alle stedelijke gebeurtenissen van grote waarde zou zijn geweest voor alle leden, was afgesproken maar zal helaas niet gepubliceerd kunnen worden. In de jaren tussen 1924 - 1971 en zelfs lang daarvoor was hij een waardevol lid niet alleen van de Utrechtse gemeenschap, waar hij vele functies bekleedde, maar ook en op de eerste plaats een inspirerend lid van onze vereniging. Met diepe dankbaarheid mogen wij hem dan ook als een karakteristieke en onvergetelijke figuur op deze plaats gedenken. J.S.

Zes panden van Willem Arntsz Stichting zijn gerestaureerd

Pas nadat in 1662 was besloten de toenmalige Nicolaassteeg te verbreden, moet de situatie rond de Klaaskerk zoals we haar nu kennen, zijn ontstaan. Een verbrede Nicolaassteeg, uitlopend in de tegenwoordige Agnietenstraat, waar het reeds in de vijftiende eeuw, uit de nalatenschap van Willem Arntsz gestichte **„Ellendighe Gasthuys voir die dulle lude"** stond tegenover de Agnietenkapel, die tegen die tijd werd ingericht tot Stads-Ambachtkinderhuis. Het Karmelietenklooster, was in 1383 al verdwenen, zodat reeds op dat tijdstip de Klaaskerk aan de noordzijde meer was komen vrij te staan.
De „vorige" Gronsveltkameren stonden nog rustig tegenover de huisjes van de Fundatie van Pallaes en in een gedeelte van het Nicolaasklooster was sinds het begin van de zeventiende eeuw een werkhuis ondergebracht. Zo ongeveer moet een driehonderd jaar geleden de omgeving van het tegenwoordige Nicolaaskerkhof er hebben uitgezien. Waarschijnlijk als direct gevolg van de verbreding van de Nicolaassteeg is nog in de zeventiende eeuw aan de zuidkant van de straat een rij woonhuizen gebouwd, die kennelijk als één ontwerp hun uitvoering hebben gekregen. De panden Nicolaaskerkhof 1 en 2 stonden er toen al. In de afgelopen jaren is een gedeelte van deze bebouwing, het eigendom van de Willem Arntsz Stichting, gerestaureerd.

Geen sinecure

Steeds opnieuw blijkt dat het reconstrueren van historische bebouwing geen eenvoudige zaak is. Voordat er ook maar één streep ontwerpen aan te pas komt, is het noodzakelijk alle gegevens uit het nog bestaande werk bijeen te brengen en te ordenen. Bij nauwkeurige inventarisatie, zowel aan de buitenkant als in het inwendige, konden verschillende aanwijzingen worden gevonden die voor het uiterlijk van de reeks te herbouwen huizen aan de Nicolaasstraat bepalend voor de vorm zouden worden.
Het bleek namelijk dat de panden regelmatig twee aan twee langs de straat waren gesitueerd. Dit kon worden afgeleid uit het feit dat van twee huizen telkens de kelders aan elkaar grensden. Deze bijzonderheid was het uitgangspunt voor de ontwikkeling van het gehele plan. Ook waren verschillende spiltrappen uit de bouwtijd nog aanwezig en samen met de eerder gevonden aanwijzingen konden met enige stelligheid de hoofdlijnen van de oude indelingen worden gereconstrueerd.
Na het gedeeltelijk afbikken van het pleisterwerk tekenden zich de plaatsen van de raam- en deurkozijnen in het hier en daar nog overgebleven oude metselwerk af en ondersteunden op deze wijze het teruggevonden stramien van de oude plattegronden. De plaatsen van de gevelankers en de daarmee in overeenstemming zijnde restanten van de oude balklagen gaven de hoogte aan van de verdieping en de zoldervloer.
Uit een oogpunt van doelmatig gebruik is niet „teruggerestaureerd" naar de zeventiende eeuwse toestand, die ongetwijfeld kruiskozijnen zou hebben laten zien. Gekozen werd voor een achttiende-eeuwse vormgeving. Dat wil zeggen: schuiframen met een kleine ruitverdeling en deuren met passend lijstwerk. De zolderverdiepingen werden bij deze gelegenheid voorzien van dakkapellen in een eveneens aangepaste vorm.
Het dubbele pand Nicolaaskerkhof 1-2, als monument beter bewaard, toonde zeventiende-eeuws bouwen in een vroeger stadium. Door de toepassing van zandsteen in de bogen boven de vensters van de verdieping en de fraaie ingangspoort van het vroegere Werkhuis van mr. Evert van de Poll was het geheel reeds vóór de restauratie een markant punt aan het Nicolaaskerkhof. Het uiterlijk heeft dan ook gedurende het werk geen buitengewoon grote veranderingen ondergaan. In het dakvlak werden dakkapellen geplaatst en de oude pannen werden opnieuw gebruikt. De natuurstenen aanzet- en sluitblokken in de bogen werden waar nodig vernieuwd of aangevuld. De nieuwe kruiskozijnen kregen houten roeden en luiken met handgesmede gehengen en grendels. De voordeur werd als z.g. strokendeur uitgevoerd; op dit ogenblik wordt de laatste hand gelegd aan de monumentale poort, waarin weer deuren zijn gehangen.

Fijne detaillering

Het geheel is door de detaillering van de verschillende onderdelen van een fijne schaal. Het aan de binnenplaats grenzende achterhuis bleek bij nader onderzoek niet meer te herstellen en moest worden afgebroken om in de oude vorm te worden herbouwd. Het huis kreeg bij deze gelegenheid opnieuw een zadeldak.
Eveneens is het bij de restauratie noodzakelijk gebleken dat, òf tengevolge van niet vermoede slechte constructies òf door het vinden van nieuwe aanwijzingen, de plannen werden gewijzigd dan wel omgebogen. Zo kwam achter de kroonlijst van de gevel langs het Nicolaaskerkhof een gemet-

Gevel aan het Nicolaaskerkhof vóór de restauratie (Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg)

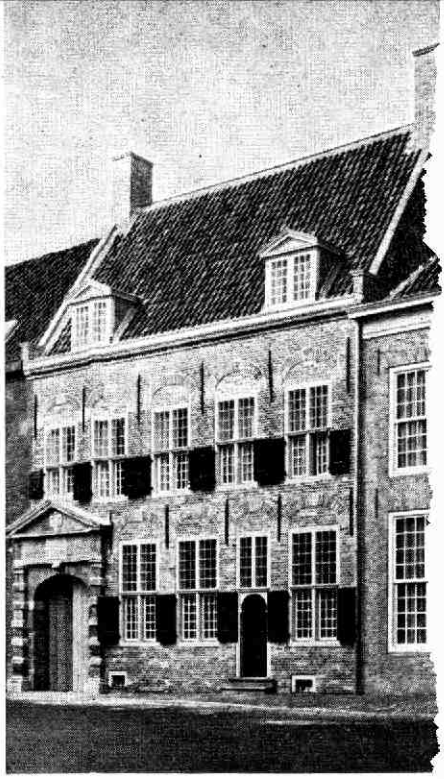

Gevels aan het Nicolaaskerkhof na de re (Foto H. N. Bol)

selde gootconstructie te voorschijn. Dit onderdeel kon opnieuw worden bekeken en de gevonden oude vorm werd gereconstrueerd. Ook bleek tijdens de werkzaamheden en het verder „uitpellen" van het gebouw dat de oude spiltrap op een andere plaats had gestaan dan was vermoed. Opnieuw werden de plannen aan dit gegeven aangepast.

De huizen langs de Nicolaasstraat bezaten in het inwendige, buiten de reeds genoemde elementen, nagenoeg geen oude onderdelen meer, zodat het interieur op een moderne manier aan de gewenste bestemming werd aangepast. Bij het pand aan het Nicolaaskerkhof was dit anders; dit huis bezat nog oude balklagen met sleutelstukken en de historische kap. Hier werd ook het interieur binnen het restauratiewerk gebracht en als zodanig gedetailleerd en afgewerkt, met een eiken spiltrap, diverse betimmeringen en marmeren vloeren.

Moderne bestemming

De Willem Arntsz Stichting, die in de loop van de tijd door de uitbreiding van haar zorgen en het daardoor ontstane ruimtegebrek steeds naar meer onderkomen moest uitzien of haar behuizing moest vernieuwen, heeft als eigenaresse van de betreffende panden op een bijzondere manier aan het geheel een nieuwe bestemming weten te geven. Passend in de moderne aanpak van de behande-

ling van psychiatrische patiënten, is bin historische kader van de hoekbebouwing N straat - Nicolaaskerkhof een zg. sluisinter dergebracht. Het blijkt dat de overgang ziekenhuis naar de gewone samenleving patiënten niet zelden zeer groot en probl is. Het sluisinternaat kan aan deze moei' tegemoet komen door te fungeren als naar de maatschappij. Vóór het eigenlijk uit de Willem Arntsz Stichting kunnen d ten enige tijd in groepsverband in de afzc huizen samenwonen. De zelfstandigheid i ze manier veel groter en van verpleging zin is geen sprake meer. Wel is er van van de Stichting een begeleiding. Elk hu een woonkamer, twee slaapkamers voor c sonen, een vertrek voor de verzorgster en ledig ingerichte keuken, waar de bewone toekomst van door de Stichting te vers huishoudgeld zelf hun maaltijden gaan ve De Willem Arntsz Stichting heeft met de onze mening zeer geslaagde restauratie oude stuk Utrecht, in de kosten waarvan de provincie en de gemeente bijdragen, pleging en het historisch aanzien van de s dienst bewezen, proficiat!

C. v. d.

(Overgenomen uit De Timmerwerf, juni 197 soneelsorgaan Dienst openbare werken Utr

Prentenarchief te weinig bekend

Hoewel er tienduizenden, dikwijls hoogst interessante en fraaie tekeningen, prenten en foto's aanwezig zijn in de prentenverzamelingen van het gemeentelijk archief, telt de lijst van bezoekers niet meer dat circa honderd namen per jaar. Het zijn dikwijls nog dezelfde ook. Omdat wij menen - niet het minst wegens het vele plezier dat wij zelf voor de illustratie van maandblad en jaarboek van deze verzameling hebben - dat een wat frequenter bezoek meer recht zou doen aan deze werkelijk belangrijke collectie, vermelden wij op deze plaats enige gegevens en tips, die een stille hoek van het Utrechtse archief wellicht kunnen helpen verlevendigen.

De prentenverzamelingen bestaan uit drie onderdelen: een topografische atlas, een historische atlas en een ikonografische atlas, waarvan de eerste de grootste bekendheid geniet en ook qua omvang het meest imponeert.

Beginnen wij met de kleinste, dan zien wij dat de historische atlas afbeeldingen omvat die op jaar en datum zijn gerangschikt. De geschiedschrijving in plaatwerk begint ergens in de twaalfde eeuw, toen de stadsrechten werden verleend. Er zijn in de loop der jaren nogal wat foto's uit de Tweede Wereldoorlog uit deze verzameling gebruikt. De kroniek van Oud-Utrecht maakt regelmatig van deze atlas gebruik.

De ikonografische atlas bestaat uit prenten en foto's van personen. Om dit archief van belangrijke Utrechters bij te houden, werkt het gemeentelijk archief o.m. samen met een persfotobureau. Beide verzamelingen verkeren eigenlijk enigszins in de schaduw van de grote, topografische atlas, ofschoon ook in deze meer bescheiden verzamelingen heel belangwekende gegevens te vinden zijn.

Produktieve eeuw

Voor de illustratie van artikelen of scripties komt men dus meestal bij de topografische atlas terecht, die inderdaad met een schat aan plattegronden, tekeningen, foto's en prenten van gebouwen, straten enz. zelden iemand teleurstelt. Vooral de achttiende eeuw is voor de vorming van deze collectie uiterst produktief geweest. Kunstenaars als Jan de Beyer (met een enorme produktie), Van Liender en Verrijk hebben in dat tijdperk niet alleen voor de documentatie belangrijke, maar ook uit artistiek oogpunt waardevolle bijdragen geleverd. Geen schilderijen overigens; die moeten wij altijd in de musea of bij particulieren zoeken. Aantekening hierbij verdient dat het voor het gemeentelijk archief niet zozeer om de kunstwaarde als om de documentaire waarde van de afbeeldingen gaat, wat niet inhoudt dat de kunstwaarde gering zou zijn . . .

De zeventiende eeuw is veel minder ruim vertegenwoordigd, met als goede representanten overigens Saenredam, Saftleven (beiden met tientallen prenten en tekeningen) en Bloemaert. De afbeeldingen uit de negentiende eeuw zijn eveneens schaarser, met dien verstande dat tegen het einde van Grolman en uit het begin van deze eeuw van de hand van mevr. E. Adriani-Hovy. De grote verzameling prentbriefkaarten toont afbeeldingen van stadsgezichten vanaf ± 1900 tot nu toe. In de huidige periode leggen enkele kunstenaars en de fotografische dienst van het archief karakteristieke stadsdelen voor het nageslacht vast. Het gaat hen daarbij vooral om de bedreigde punten. Zo zijn bijv. alle singels en de Oudegracht al in foto's of tekeningen vereeuwigd.

Uitvoerige catalogus

Bekijken wij de catalogus van de topografische atlas, dan zien wij talrijke onderwerpen waarvan afbeeldingen bewaard zijn gebleven, zoals: plattegronden van provincie, stad en stadsdelen, uitbreidingsplannen, bijzondere plattegronden, tramlijnen (met de veel gevraagde foto's van antieke trams), stadsgezichten, stadswallen, bolwerken, poorten, torens, het kasteel Vredenburg, bunkers en schuilplaatsen, wegen, havens, bruggen en sluizen, plantsoenen, pompen en fonteinen, beeldhouwwerken, kapittel- en parochiekerken, andere kerken, kloosters enz.

In de rubriek paleizen vinden wij drie paleizen vermeld: het paleis van Lodewijk Napoleon, de Bisschopshof en - wat weinigen zullen weten - het paleis Lofen, een oud keizers- of bisschopspaleis dat achter de Vismarkt heeft gelegen en waarvan nog enkele resten over zijn. Van rijksgebouwen, provinciale gebouwen, de universiteit, buitenplaatsen, woningen en musea belanden wij dan bij de industriegebouwen, waaronder de molens ressorteren. Utrecht had er destijds heel wat meer dan het huidige verwaarloosde restant in de Adelaarstraat. Gasthuizen, bejaardentehuizen en vrijwoningen vormen evenzeer een boeiende en uitgebreide collectie.

Drempelvrees

Bij iedere rubriek behoren één of meer boekjes, waarvan de nummers weer corresponderen met de

Prentenarchief, met v.l.n.r. de toen aanwezige personeelsleden mej. S. G. Touber, mevr. A. A. S. Kamerling-van Haersma Buma en mej. drs. I. J. Soer.

nummers op de prenten, die in grote kasten en mappen zijn opgeborgen. De ervaring leert dat er vrij veel drempelvrees bestaat en angst om het (altijd aanwezige) personeel lastig te vallen. Deze schroom is geheel misplaatst, want de collecties zijn voor iedereen gratis toegankelijk en het personeel ziet het als een deel van zijn taak het publiek terzijde te staan, ook als de bezoekers alleen maar komen om eens wat mooie oude prenten te bekijken.

Er zijn nog meer mogelijkheden, die eveneens te weinig bekend zijn bij het publiek. Zo is het in principe toegestaan de tekeningen, prenten of foto's zonder copyrights in drukwerk af te beelden. Als regel zal de plaat moeten worden gefotografeerd, wat voor weinig geld bij de fotografische dienst kan gebeuren. Voor het maken van reprodukties staat deze dienst de modernste apparatuur ter beschikking, wat de mogelijkheid opent werk uit de verzamelingen te laten reproduceren ter verfraaiing van huis- of studeerkamer. Om een indruk te geven van de, alweer zeer schappelijke prijzen: een reproduktie van 50 bij 60 centimeter kost *f* 27,—. Ingelijst is zo'n reproduktie een uniek geschenk.

Exposities

Ook hier geldt dat het personeel graag klaar staat, omdat zijn houding in deze een onderdeel vormt van het algemene streven het archief meer naar buiten te brengen. Daartoe is in september 1968 ook begonnen met kleine wisselexposities in de gangen van het nieuwe archiefgebouw aan de Alexander Numankade 199. Een eclatant succes werd de tentoonstelling Van Romein tot Hoog Catharijn, gehouden in het Catharijne Convent, waar Centraal museum en archief elkaar gevonden hebben in een historische expositie. De binding met de actualiteit (nieuwwbouwplannen) en de persoonlijke inzet van het personeel hebben deze tentoonstelling toen extra reliëf gegeven.

Voor het overige moet gezegd worden, dat de prenten buiten de verzameling nog te zelden te bewonderen zijn. Natuurlijk, het gaat om de documentatie en niet om de kunstwaarde, maar dat neemt niet weg dat een groot aantal tekeningen en prenten als onderdeel van museumtentoonstellingen niet zouden misstaan. Van museumzijde is de interesse nog te gering. Wij zouden ons kunnen voorstellen dat een permanente expositie met wisselende prenten in een der zaaltjes van het Centraal museum, waar toch altijd meer aanloop is dan in het gemeentelijk archief, voor beide partijen een aanwinst zou zijn.

Door de collectie prenten geregeld te wisselen, voorkomt men ook dat ze tengevolge van de inwerking van het licht te zeer verkleuren.

K.

De terugkeer van Trijn

Talloze Utrechtse ingezetenen hebben in de week van 3 november een eerste en laatste blik kunnen slaan op het zuid-oostelijke bastion van het Vredenburg, dat als een geweldig stuk metselwerk voor korte tijd uit de grond was gekomen. Uit de ronding van een kelder liep een aantal gangen naar kleine kamertjes, die vlak achter een imposant, zwartgeblakerd schietgat lagen. Een paar dagen heeft dit bolwerk bloot gelegen als een herinnering aan de Spaanse overheersing en - nòg waardevoller - als een prachtig en gaaf voorbeeld van vestingbouw, dat 450 jaar geleden tot stand was gekomen.

Het was een verrassende ontdekking. Uit enkele sleuven, die in 1959 en 1962 werden gegraven onder toezicht van onze voorzitter, destijds verbonden aan Monumentenzorg van de Dienst openbare werken, bleek alleen de aanwezigheid van enkele muren. Op het kaartje, dat gepubliceerd werd in het Maandblad van januari 1960, p. 14, blijkt duidelijk, dat juist de meest indrukwekkende restanten jammer genoeg niet zijn gevonden. Het is een tragische omstandigheid dat graafwerkzaamheden nu net uitgerekend op de verkeerde plaats de minst waardevolle vondsten aan het licht kunnen brengen. De vraag, waarom niet het **hele** kasteel is ontgraven op een moment waarop het mogelijk was, wil ik nu maar buiten beschouwing laten.

Zo lag op 7 november Ao 1971 toonbaar dit prachtige stuk zestiende-eeuwse bouwkunst. Wat moest er nu gebeuren?

De bouw van de parkeergarage was goedgekeurd en al voor een belangrijk deel uitgevoerd. Zo bleven twee mogelijkheden over. Er was de kans het bastion te laten bestaan ter plaatse, wat namens de vereniging Oud-Utrecht is voorgesteld op 8 november 1971. Hoewel op deze brief nog geen antwoord is ontvangen, blijkt dat het gemeentebestuur alleen verplaatsing ernstig overwogen heeft. De sloop werd één week uitgesteld; in een extra vergadering hebben B en W zich gebogen over de andere vraag of het bastion in stukken kon worden gezaagd en in gedeelten naar een passende plaats kon worden getransporteerd. Deze oplossing zou Utrecht, dat werkelijk niet overmatig bedeeld is met monumenten, met een uniek bezit hebben verrijkt.
Helaas bleken de niet geringe kosten - volgens de opgave *f* 100.000,— - een onoverkomelijk bezwaar te zijn. Het alternatief om tenminste een kleiner deel elders te laten voortbestaan, is voor zover bekend en blijkens het bericht in de pers van 12 november 1971 niet overwogen. Er is gekozen voor de parkeergarage en voor de zuinigheid. Het bastion is, overigens op weinig spectaculaire wijze, opgeruimd na een moeizame en beslist **ook** zeer kostbare sloping.

Gedane zaken nemen geen keer. Enigszins onthutst staan we nog aan de geopende groeve, waar een dierbaar ingezetene langzaam afsterft. Billijkerwijs moet gezegd worden, dat de boven aangegeven omstandigheden onvoorzien waren.
Niemand, ook de schrijver van dit artikel niet, heeft geweten wat er aan waardevols in dit stukje Utrecht verborgen lag. Alle betrokkenen hebben serieus hun volle aandacht besteed aan het onverwacht opgedoken probleem, dat echter op een jammerlijke wijze is opgelost.
Dit voorval is stellig een les voor de toekomst. Het kasteel Vredenburg is nog niet helemaal verdwenen, omdat het noordoostelijke bastion, dat volkomen gelijk is aan het verdwenen zuidoostelijke bastion, nog in de grond moet zitten op de hoek tegenover het modehuis van C en A en hotel Smits. De trieste ervaringen bij de parkeergarage hebben in ieder geval aangetoond, dat er meer aanwezig zal zijn dan in 1962 is gevonden.

Verhoging contributie

Overeenkomstig een genomen besluit op de laatste ledenvergadering is de contributie met ingang van 1 januari 1972 verhoogd tot *f* 20,— per jaar.

Dit is noodzakelijk, voornamelijk door de steeds stijgende drukkosten.

Ik verzoek u dit bedrag over te maken op postgirorekening 575520 ten name van de penningmeester van Oud Utrecht.

De penningmeester

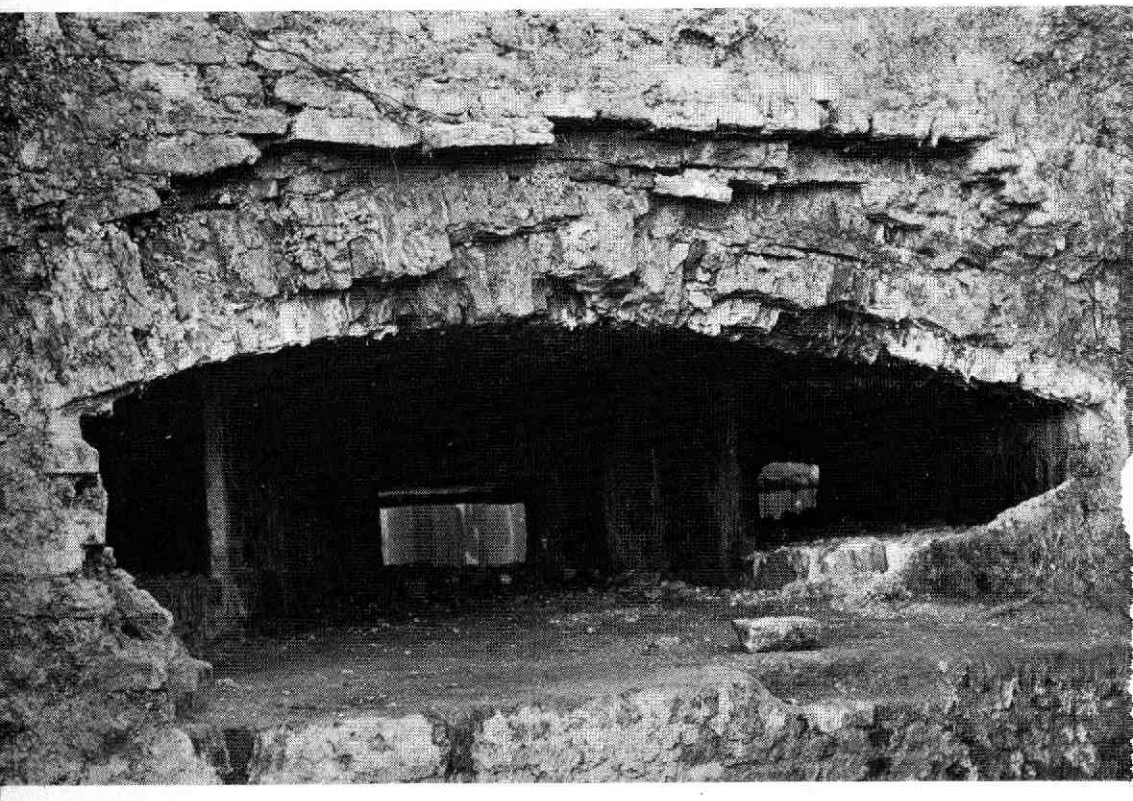

Krijgskundig detail: schietgat voor een stuk, met aan de zijkanten twee kleinere schietgaten (voor geweren?).

Het is daarom zaak grondig te laten nagaan of en hoe dit laatste gedeelte kan worden behouden. Voor een deel zit dat bastion onder de straat en onder het trottoir, veilig omdat daar geen bouwplannen bestaan. Wat de overige delen betreft dient - en wel op zeer korte termijn - naar een weg gezocht te worden om herhaling van een noodlottig gebeuren zoals nu heeft plaatsgevonden, te voorkomen.
Wij bewonderen Trijn van Leemput als strijdster voor onze vrijheid, maar haar terugkeer in die andere rol als sloopster is bepaald niet bewonderenswaardig. Er moest een onverwachte beslissing genomen worden, die óf pijnlijk was voor de portemonnee, óf voor het auto bezittende winkelende publiek óf voor de schoonheid van onze stad. Het zij zo, maar laten wij hopen, dat in de toekomst door tijdige voorbereiding en door de nu gebleken bereidwilligheid betere en bevredigende resultaten worden bereikt in het belang van onze stad Utrecht.

J. E. A. L. Struick

IJver en terughoudendheid

Aan dr. Struick's „Requiem voor een zwaargewicht" - zo mogen wij de resten van kasteel Vredenburg toch wel noemen - is weinig toe te voegen. In dit aanhangsel wil ik slechts wat geschiedenis van de uitgravingen de revue laten passeren, die aantoont dat er waarachtig van de daarvoor verantwoordelijke zijde: Monumentenzorg van de Dienst openbare werken, wel aandacht aan de fundamenten is besteed.
Na de bouw van de oude Jaarbeurs in 1917 was al

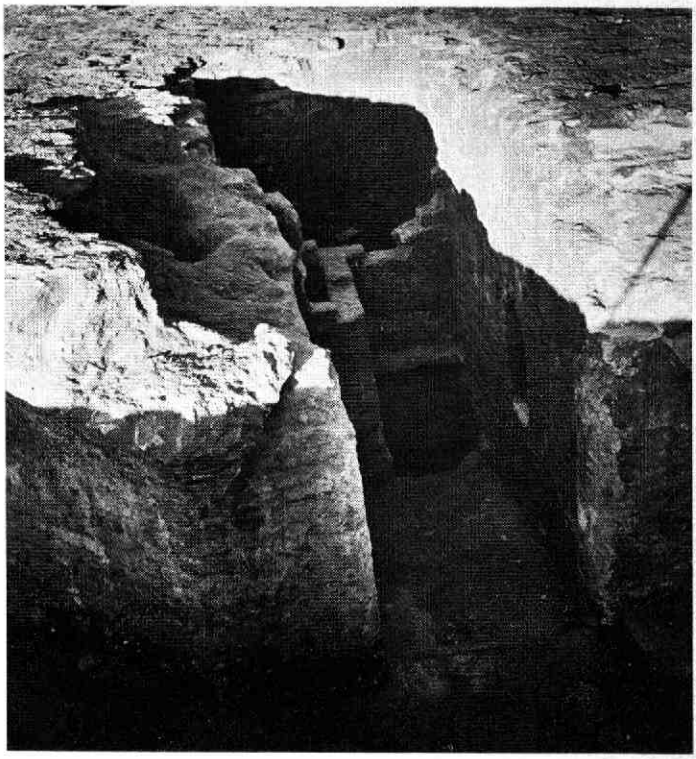

Huishoudelijk detail: de gemakken in het kasteel moeten op enkele verdiepingen boven elkaar hebben gelegen; alle kwamen uit op een schacht, die uitmondde in de gracht. Rechts een nisje, misschien om een lantaarn in te zetten.

bekend dat er vrij imposante resten van de burcht in de grond waren achtergebleven. In die tijd waren de geesten echter bepaald niet rijp voor een diepgaand onderzoek. De naspeuringen van onze voorzitter zijn vermeld. Daarna is er in 1968, 1969 en 1970 nog nauwgezet speurwerk verricht, toen de werkzaamheden aan de spuikoker onder de Rijnkade, bij de Catharijnebrug en later in de bouwput voor de parkeergarage dat mogelijk maakten. (Zie ook het artikel in het maartnummer van 1970 en de historische artikelen in november en december van dat jaar).

Bij al deze onderzoekingen kwamen zware, niet zeer gedetailleerde vormen te voorschijn, die imponeerden door hun afmetingen, maar verder alleen voor de juiste situering van het kasteel van belang leken. De landmeetkundige afdeling van Openbare werken deed haar plicht door de vondsten zeer exact op te tekenen, waarbij bleek dat ook vroegere vervaardigers van plattegronden hun vak hadden verstaan.

Het zuidoostelijke bastion kwam tamelijk toevallig aan de oppervlakte, doordat dit gedeelte precies aan een damwand grensde die voor het bouwen van de parkeergarage nodig was. Op verzoek van Monumentenzorg legde de aannemer de fragmenten over 25 à 30 meter toen volledig en met bijzonder grote zorg bloot. Bekend was dat dit gedeelte gedetailleerder zou zijn dan de resten elders (er was al eens een geschutkelder „aangeboord"), maar de gangetjes, schietgaten en gemakken die nú het daglicht zagen, vormden toch een volslagen verrassing.

Het was nog maar kort dag, toen deze vondsten waren gedaan. Monumentenzorg nam - zoals afgesproken - onmiddellijk contact op met de Rijksdienst voor oudheidkundig bodemonderzoek en stelde het gemeentebestuur op de hoogte. De dienst nam geen rechtstreekse stappen om de restanten te sparen en het ROB adviseerde wèl aandacht te besteden aan de documentatie van de vondsten, maar drong er niet op aan de bouwplannen te wijzigen. De terughoudendheid had van beide zijden wat minder mogen zijn.

De gemeente heeft, zoals gezegd, nog met de gedachte gespeeld fragmenten van het kasteel te verplaatsen, maar becijferd dat dit meer dan een ton zou kosten. De specie tussen de stenen was bijzonder hard, zodat het onmogelijk bleek de bouwvallen steen voor steen te verplaatsen. Een lintzaag zou het werk moeten doen, maar alleen al het opstellen van een dergelijke apparatuur kost handenvol geld.

Daar kwam voor sommigen nog de vraagstelling bij of zo'n ton niet beter te besteden zou zijn dan voor een verplaatsing, waarbij de restanten toch uit hun eigenlijke omgeving zouden worden verwijderd. Misschien ware het beter van zoveel geld enige huizen te restaureren, aldus hun mening. Hoe men hierover ook wenst te denken, het blijft een betreurenswaardige aangelegenheid dat het

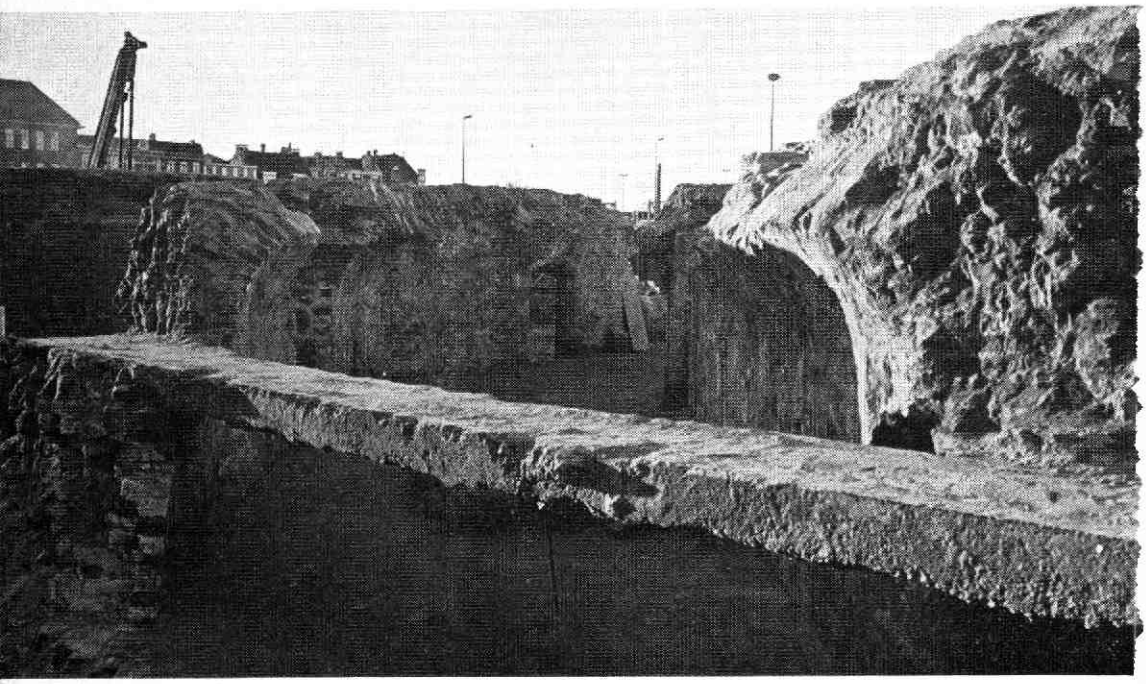

zuidoostelijke bastion van kasteel Vredenburg is opgeblazen. Het zou echter een grof schandaal zijn als, nu wij de aanwezigheid van een representatief deel van het noordoostelijke bastion kunnen vermoeden, niet tijdig maatregelen werden getroffen om dit laatste belangrijke restant in de Vredenburgplannen te integreren.

K.

Verkeerstechnisch detail: van de binnenplaats leidde een aflopende weg naar de kelder in het bastion. Achteraan een nog geheel overkluisd poortje.

Voor u gelezen in het Utrechtsch Nieuwsblad van 27 november 1971:

Sprookje

Gehoord, sprookje: „Die morgen was opeens de Dom verdwenen. Op zijn plaats stond de onbeduidende watertoren van Overvecht, met het opschrift: „Klein Dompje".
Duizenden boze burgers repten zich (de grond dreunde ervan) naar de directeur van Bredero's Bouwbedrijf om te vragen wat'ie nu weer had geflikt.
De directeur, in hotel Noord-Brabant juist aan de borrel met enkele wethouders, wees glimlachend naar een grote stapel stenen, buiten op het Vredenburg en zei „Dom-weg het beste".
Toen wenkte hij een wethoudertje en beval: „Zand er over". Terstond verschenen enkele honderden volgeladen zandauto's en daarachteraan draafden vele blozende graszaaiers van de plantsoenendienst. Zij lieten er gras over groeien en planten en bomen en zo ontstond op het Vredenburg de Domheuvel, in de volksmond ook wel Domkop genaamd."

raten over de Mariaplaats

ontwikkelingen rondom de Mariaplaats zijn er een stap verder gekomen: op 6 oktober hield gemeente Utrecht een hoorzitting in K en W ı de „reanimatieplannen" voor de omgeving ı de Mariaplaats toe te lichten voor bewoners, wonenden en overige geïnteresseerden. Het rdelijke gedeelte van dit gebied, ook wel „Ach-Clarenburggebied" genoemd, kwam nog niet de orde, omdat de situatie daar thans nog te uidelijk is. De besproken plannen hebben beking op het zuidelijke deel van de Mariaplaats, s de Mariahoek, en zijn bedoeld om dit typische ukje Utrecht beter tot z'n recht te laten komen.

et kan beslist een grotere rol spelen, zowel in t (dagelijks) leven van omwonenden en andere Utrechters, als voor niet-Utrechters, maar het is niet de bedoeling dat dit ten koste van de bewoners aat.

an groot belang is het verdwijnen van de bunr achter K en W en de schuilkelder voor Joannes e Deo. Daardoor wordt het mogelijk van de kloosergang van de voormalige Mariakerk veel meer te aken dan thans het geval is, en deze meer in de ad te betrekken. In dit verband wordt ook gereefd naar doorloopmogelijkheden aan de westide en aan het „einde" van de gang. Voorts ordt gedacht aan het heropenen van het poortje de vroegere Schuilkerk van S.E. Gertrudis, om n situatie te herstellen waaraan vele mensen lke goede herinneringen hebben. Tenslotte is een rgvuldige groenvoorziening en afbaking van groot elang.

elaas bleek deze vergadering te kort om volende in te gaan op verschillende problemen en ezwaren van voornamelijk bewoners, en om daaraast ook toe te komen aan veel positieve reacties n suggesties. Dat deze bijeenkomst in sommige pzichten misschien een wat negatieve of onbeedigende indruk heeft achtergelaten, heeft m.i. erschillende oorzaken. In de eerste plaats kreeg t **doel** van het plan te weinig aandacht, en rd er meer over de technische **verwezenlijking** **een reconstructieplan** gesproken dan over de **delen om een aantrekkelijk doel te bereiken.** endien is er over de consequenties van het plan te weinig duidelijkheid ontstaan. Het is begrijpelijk dat hierover bij een aantal bewoners ongerustheid bestaat, maar ten dele moeten de redenen voor ongerustheid door onderling overleg en goede gemeentelijke zorgen kunnen verdwijnen (vervuiling, nachtelijke praktijken, gehorigheid, bromverbod e.d.)

De aantrekkelijkheid en de sfeer van de Mariahoek hangen nauw samen met de typerende rust en de tuinen en met name ten aanzien van deze punten maakt men zich zorgen. Wat het eerste betreft is te verwachten dat wanneer men weer, zoals vroeger, door het „plangebied" heen kan wandelen, het grootste deel van de wandelaars achterlangs K en W en via de in ere te herstellen pandhof zullen gaan, en dat slechts weinigen door de Mariahoek naar het achterpoortje zullen lopen. Volgens mij zal het daar steeds een rustig hoekje blijven. Men kan een vergelijking trekken met de kloostergang van de Dom (veel gebruikt, maar altijd rustig) voor de Pandhof, en Flora's Hof (een stil, maar zeer gewaardeerd plekje midden tussen de huizen) voor de Mariahoek. Dat de zgn. „HGB-stromen" (Spoorwegen) zich straks hierdoorheen zullen persen, daar geloof ik niets van.

Wat het tweede betreft: het zou droevig zijn als de aantrekkelijkheid van de Mariahoek (de tuinen) ten dele zou moeten worden opgeofferd aan het bereikbaar maken voor genieters van deze voormalige aantrekkelijkheid. Zeker in het kader van het streven naar groen en het behoud van de weinige overgebleven tuinen in de binnenstad lijkt het mij ongelukkig om tuinen waar zij nog bestaan te laten „verstenen".

Persoonlijke gesprekken in de nabije toekomst zouden waarschijnlijk allerlei misverstanden uit de wereld kunnen helpen en zouden kunnen leiden tot een oplossing voor vele problemen. Daarnaast zijn er, ook van de bewoners, allerlei suggesties te verwachten, gebaseerd op eigen ideeën en ervaringen, die de mogelijkheden van dit gebied kunnen verrijken, en zodoende de kans van slagen voor dit in essentie zeer waardevolle plan kunnen vergroten.

A. F. E. Kipp

Vleutense kerk heropend

Op 12 december jl. is met een bijzondere dienst de hervormde kerk van Vleuten na een grondige restauratiebeurt heropend. Hiermee is één van de weinige monumenten in dit toch zeer oude dorp voor vele generaties veilig gesteld. Al zijn er over de reconstructie in zeer korte tijd van het gebouw - waarvoor heel weinig gegevens beschikbaar waren - verschillende meningen mogelijk, vast staat dat de gemeente, door hard en gewetensvol werken, haar liefde voor het verleden heeft getoond.

De Vleutense kerk is in oorsprong heel oud. Aan een stencil dat de hervormde gemeente voor Vleuten en De Haar deed verschijnen, ontlenen wij, dat de kerk voor de reformatie was gewijd aan Willebrordus. Het moet een gebouw zijn geweest met een zware en dikke, maar niet zeer hoge toren, die met een lage spits was gedekt. Vondsten uit die alleroudste periode zijn niet gedaan.
De plaatselijke kerkgeschiedenis vermeldt dat 'n commissie van het provinciaal kerkbestuur in 1593 een rapport uitbrengt, waarin staat dat „de kercke hier geheel in 't wilt leyt ende dat zij noch vol geschilderde beelden en outaren is." De kerkelijke rekening heeft een budget van *f* 4,52½.

De gemeente wordt bij provisie bediend door Gerardus Stratenus uit Utrecht, maar ook is er nog een pastoor, Hendrik Willemsen uit Zegveld, die zegt in 1565 te zijn aangesteld. Hij geniet nog inkomsten uit de pastoriegoederen. Hij verstoort echter de kerkdiensten door in het geheim te dopen en huwelijken in te zegenen. Bovendien houdt hij de mensen in de herbergen aan de praat tijdens de kerkdiensten. Koster en schoolmeester is Cornelis Cornelissen van Vleuten, wiens salaris is samengesteld uit één morgen land, een vrije woning en vier gulden uit de kerkekas.
In 1612 blijkt Floris Gerridsen predikant te zijn. Hij deelt de kerkelijke instanties in Utrecht mee dat jonkheer Utenham een priester in huis heeft onder het voorwendsel dat deze zijn kinderen moet onderrichten. Daar deze ook godsdienstoefeningen houdt, vindt hij dit „tot schade van de reformatie".

„Caluminieus"

In 1618 is Didericus Camphuijsen predikant. Per speciale koerier wordt hij in 1619 op de Synode van Dordrecht ontboden. Hij laat echter tot twee maal toe verstek gaan. Ook heeft hij het ambt neergelegd zonder daarvoor de vereiste toestemming te hebben gevraagd. Hij heeft zich doen kennen als een „bitteren ende caluminieus remonstrant" en wordt daarom in 1619 afgezet.

Tot zover het stencil, dat deze kerkgeschiedenis besluit met de mededeling dat de kerk in 1831 geheel is verbouwd, waarbij de toren bleef staan. In het archief van de familie Van Bijlevelt vinden wij een oude plattegrond van de „Roomsche Katholijke Kerk", met de vermelding dat in 1831 „deze kerk door de Protestanten (is) geamoveerd en van de noch staande Toorn gescheiden om tot een kerk voor hun te worden veranderd." De kwestie was dat de kerk te groot was voor de gemeente. De oplossing die tenslotte werd gevonden, leverde inderdaad een kleinere kerkruimte, maar tevens een gedrochtelijk stuk architectuur op, dat menigeen zich van vóór 1971 zal herinneren.

Restauratie-opdracht

Op 11 mei 1967 besloot de kerkeraad het gebouw te restaureren, waartoe een opdracht werd verleend aan de architect D. Zuiderhoek te Baarn, geen restaurateur pur sang maar wel iemand die bereid bleek zich nauwgezet te oriënteren op de vorm die het kerkje kon hebben vertoond. Een beperkt hulpmiddel had hij aan de tekeningen van Wicart, de man die ook andere aspecten van het Westutrechtse veenlandschap op een karakteristieke wijze voor het nageslacht heeft vastgelegd.

Na aanvankelijk zijn opdracht te hebben teruggegeven, omdat hij geen kans zag de kerk volgens de aanvankelijke plannen te verbouwen, ging de architect toch aan de slag toen hij later een ruimere opdracht tot reconstructie ontving. Voor de uitvoering van het werk kreeg hij de medewerking van de aannemers Kamerbeek en Van Muyen te Amersfoort. Monumentenzorg deelde mede geen medewerking te kunnen verlenen; later kwam er toch een subsidie voor het herstellen van twee stukken zijmuur. De rest van de zeven ton bracht de hervormde gemeente samen met dorp en provincie bijeen.
Vergelijken wij de situatie van vroeger met die van nu, dan blijkt een aantal ronde kolommen te zijn verwijderd. Op de plaats van het hoogkoor

is nu catechisatie- en vergaderruimte gebouwd. De dakconstructie is vermoedelijk wat hoger opgetrokken dan voorheen, maar dat was uit praktische overwegingen gewenst.

Orgel

Vroeger bezat de kerk geen orgel. Daarin kwam in de negentiende eeuw verandering door de aankoop van een orgeltje van Bätz en Witte, afkomstig uit de oude remonstrantse kerk in Utrecht. Ook dit orgel is kort geleden in restauratie genomen. De orgelkast en frontpijpen waren bij de opening reeds geplaatst, de rest van het orgel was nog in restauratie. Misschien hebben sommigen zich afgevraagd waarom het orgel niet speelde; dit is dan de reden. De kosten voor deze restauratie worden overigens voor het leeuwendeel door Monumentenzorg gedragen.
Als belangrijkste vondst is bij het herstelwerk een zerk te voorschijn gekomen uit 1507 van Adam van den Ham. Samen met een tweede, latere grafsteen van een Van den Ham, welk voorwerp in verwaarloosde toestand in een verwarmingshok werd aangetroffen, is deze zerk ingemetseld in het liturgische gedeelte van de kerk.

K.

Behoud van schoonheid: "DE UTRECHT"

Het markante gebouw van de levensverzekeringmaatschappij „De Utrecht" aan de Leidseweg met de hoge Jugendstilgevel en de typerende leeuwen naast de monumentale trap dreigt te verdwijnen wanneer dit bedrijf in 1974 naar de Uithof verhuist. Redelijk vroeg hebben nu dan ook de medewerkers van de afdeling bouwkunst van het Kunsthistorisch instituut der rijksuniversiteit bij het gemeentebestuur gepleit voor het behoud van deze uiterst belangrijke gebouwen.

Het hoofdgebouw, dat in 1901 werd ontworpen door Jan Verheul, is een fraai voorbeeld van „de nieuwe kunst", de Jugendstil, die zich in het begin van onze eeuw ontplooide. Het nevengebouw van Kropholler, dat in 1908 werd gebouwd, is ook de belichaming van een vernieuwingsgedachte in de bouwwereld.
Het zou doodzonde zijn wanneer deze voorbeelden van mooie Utrechtse architectuur, die vertrouwde stadsbeelden zijn, zouden verdwijnen. Aan het nageslacht zijn wij toch wel verplicht méér achter te laten dan de beton- en glasconstructies van de moderne zakelijkheid, hoe mooi die bouwsels ook mogen zijn.

J.S.

Archeologische tentoonstelling

Ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de afdeling Utrecht en omstreken van de Archeologische werkgemeenschap voor Nederland, wordt in het Centraal museum te Utrecht tot 10 januari a.s. een archeologische tentoonstelling gehouden met als titel Verleden in het heden.
De expositie geeft een interessant beeld van vondsten, gedaan door amateur-archeologen in en rondom Utrecht. De openingstijden zijn op werkdagen 10.00-17.00 uur en 's zondags 14.00-17.00 uur.

Nevenactiviteiten organiseren de werkgroep Nederlandse jeugdbond ter bestudering van de geschiedenis, afdeling Utrecht, de Historische kring tussen Rijn en Lek en de werkgroep Herstel leefbaarheid oude stadswijken Utrecht.

Boekbespreking

J. A. Huisman, Het Napoleontisch namenveld rond Austerlitz, in: Flehite, tijdschrift voor verleden en heden van Oost-Utrecht, 4 (1971), nr. 1, blz. 1 - 8.

Dit artikel laat zien hoe naamkunde niet een vak is dat zich alleen met namen uit een ver verleden bezig houdt. Maar de groep namen die prof. Huisman in en om Austerlitz gefascineerd heeft, draagt ook wel een opvallend karakter. Het is het enige gebied in ons land dat nog nieuwe namen produceert, terwijl elders oude veldnamen alleen maar in onbruik raken.

De oorzaak van Austerlitz' ontstaan is nog steeds verantwoordelijk voor de positieve houding die men langs de Heuvelrug heeft tegenover de Franse tijd. Daarom voert men niet alleen nieuwe namen in, die aan die periode herinneren, maar bestaande namen worden ook graag door associatie daarmee in verband gebracht. Een mooi voorbeeld daarvan wordt gevormd door de Zwitserse Kade bij hotel Oud London. Hier is in 1845 een stel Zwitserse landverhuizers gestrand, maar het is natuurlijk veel leuker om erover te fantaseren dat een garde van Napoleon er gebivakkeerd zou hebben. *L.v.T.*

H. P. R. Rosenberg, De neogotiek van Cuypers en Tepe, in: Bulletin Kon. Ned. Oudheidk. Bond, 70 (1971), afl. 1, blz. 1-14 (m. afb.).

Het is nog niet lang geleden dat de bouwprodukten van de neo-stijlen uit de vorige eeuw vrijwel algemeen verguisd werden. Nu kerken door ontvolking van de binnensteden, ontkerkelijking enz. buiten gebruik raken, valt eensgezinde afbraak van de gebouwen uit die periode te verwachten. Die afbraak heeft inderdaad al plaats gevonden of wordt overwogen. Maar gelukkig is er in de laatste jaren ook belangstelling voor de negentiende eeuwse bouwkunst ontstaan en zelfs waardering voor de goede specimina ervan. Deze tegenstroming kan nu proberen te redden wat nog te redden valt. Soms is dat alleen het aanleggen van een uitvoerige documentatie over een kerk die tòch afgebroken wordt, zoals van de H. Willibrordus buiten de Veste te Amsterdam (in dezelfde aflevering van het Bulletin als waarin het artikel staat waarop ik hier de aandacht wil vestigen). In dit artikel wordt de bouwtrant van de bij het grote publiek veel meer bekende P. J. H. Cuypers vergeleken met die van zijn bescheiden jongere collega Alfred Tepe, die niet zo veelzijdig was als Cuypers, maar in wezen meer begrip had van echte gotiek dan deze. Tepe was een Amsterdammer van geboorte, die na zijn Duitse leerjaren in 1872 in Utrecht kwam wonen, waar hij zich aan de Maliebaan een huis bouwde - nr. 80, samen met de beeldhouwer Mengelberg, volgens Perk's Geschiedenis van de Maliebaan. Dat er van Cuypers geen kerk in onze provincie te vinden is en Tepe er vijf heeft nagelaten, valt te verklaren uit de controverse tussen de opvattingen van Cuypers en die van het Bernulphusgilde. Tepe was het daarmee juist eens en betrok leden van die groep ook bij de inrichting van zijn kerken, o.a. Mengelberg en de edelsmeden Brom. Van deze samenwerking geeft de St. Willibrord in Utrecht nog steeds een volledige indruk. Daarom pleit het artikel er voor om deze kerk, waaraan het de meeste aandacht wijdt, te behouden. *L.v.T.*

Oud archief in Doorn

Particulier initiatief heeft ertoe geleid dat de gemeente Doorn op het ogenblik bezig is een oud archief op te bouwen. Voor het jaar 1972 is een bedrag van enkele duizenden guldens beschikbaar gesteld, dat moet dienen om de eerste, bescheiden aankopen te doen.

Het idee voor een Doorns prentenarchief is afkomstig van de heer A. W. Ruitenbeek, die - naar hijzelf verklaart - al een mensenleven lang foto's, prentbriefkaarten, reprodukties, gidsen, catalogi e.d. van zijn woonplaats verzamelt.

Vorig jaar bij de opening van het nieuwe gemeentehuis, dat, anders dan het vorige, plaats had voor een flink archiefvertrek, bood de heer Ruitenbeek de gemeente zijn collectie aan. Zelf ging hij door aanwinsten te verzamelen, nu met het sterke argument voor de gemeenschap bezig te zijn.

Inmiddels is het grootste deel van de collectie naar het gemeentehuis overgebracht, waar de archiefstukken veilig (want brandvrij) kunnen worden bewaard. Ook zijn privé-verzameling archiefleggers van de Doornse Courant, waarvan hij de uitgever is, ligt nu in het gemeentehuis.

Er is een comité gevormd, bestaande uit wethouder De Haan en de heren Kamerling, Van Zalingen en Ruitenbeek, dat de verzameling sorteert en registreert. Als alles op orde is, zal ook het publiek ervan kunnen profiteren en zullen wellicht kleine exposities worden gehouden. *K.*

REGISTER MAANDBLAD 1971

T Utr-938
UTRECHTSE OPENBARE BIBLIOTHEKEN KU
Maan 1971

1. Lijst van schrijvers

Belonje (mr. J.). Vóór het front van Utrecht 36-37
— Onbekende buitenplaats te Loenersloot 61-62
— Een paal te Oud-Zuilen 80
Beusekom (B. C. van). Wapen Utrechtse bisschoppen 5
Binsbergen (mr. J. van). Utrecht, anderhalve eeuw bakermat van het diergeneeskundig onderwijs 82-84
Braber (C. v. d.). Zes panden van Willem Arntsz Stichting gerestaureerd 85-86
Cittert-Eymers (dr. J. G. van). Utrecht als een hoofdpunt in Holland 72
Damsté (mr. P. H.). Het „Huis ter Heide" 62-64
Harzing (Wim). Briefwisseling over Rijsenburgse kousenfabriek 55-56
Heupers (E.). Boerenwijsheid in Soest 53-54
Holst van Ingen (C. J. van). Drie wijzerplaten 69
Kieboom (B.). Lunenburg, mooi als weleer 1-2
— Min volk, velocipèdedienst, pril voetbal en een koopje 12-13
— Verbreding van Langbroekerdijk 14-15
— Sluipmoord op oude panden 17-20
— Comité van waakzaamheid 30
— Oud-Zuilen voert actie voor behoud van laatste panoven 39
— Het ruikt er nog naar paarden . . . 46-47
— Ideeënschets voor Mariaplaats e.o. 49-50
— Minister voor behoud panoven 65
— Vecht voor de oorlog even smerig als nu 66-68
— Monument zonder toestemming gesloopt 68
— Tekening Jan de Beyer staat opnieuw model voor restauratie 70-72
— Amelisweerd en het gelijk 73-75
— Honderd jaar stenen 78
— Prentenarchief te weinig bekend 87-88
— IJver en terughoudendheid 90-92
— Vleutense kerk heropend 94-95
— Oud archief in Doorn 96
Kipp (A. F. E.). Voor Clarenburg 7 33-35
— Praten over de Mariaplaats 93
Kits Nieuwenkamp (H. W. M. J.). Runen en huismerken 51-52
— Waarschuwingstekens 76-78
Kruithoed-van Ewijk (N. P.). De Runen 3
— Bedrieglijke stenen 30
— Cursus in de paleografie 58-59
Leijenaar (A.). Janskerkhof 1 38-39
Lier (dr. A. J. S. van). Trams en verkeersdrukte 10
Maanen (R. C. J. van). De oude binnenstad aangevreten 38
Middag (E. G.). Avondklok voor de „Middag" 31-32
Polak-de Booy (drs. E. P.). Gerrit van Goor moest schrijf- en rekenkunst bewijzen 15-16
— Armenzorg in Vleuten 21-23
— Verstoord evenwicht 50
— De schoolmeester had eksterogen (Kosters en ambachtsheren in De Bilt, 1715-1744) 59-61
Reeskamp (J.). Abstederbrug 10-11
Soer (drs. I. J.). Onze voorouders, bij nader inzien 23
Storm van Leeuwen (ir. J. A.). De grote ontginning 6-8
Struick (dr. J. E. A. L.). Utrechts oudste bodemschatten 28-29
— Nieuw licht op 'n oude woonwijk 41-44
— 650 jaar Domtoren 45
— Archeologisch onderzoek 65
— Ter nagedachtenis aan J. H. E. Reeskamp 81
— In memoriam A. J. S. van Lier 84
— De terugkeer van Trijn 89-90
— Behoud van schoonheid: de „Utrecht" 95
Temminck Groll (dr. ir. C. L.). De Lijst van Zijst of de Leist van Zeist 25-27
Tongerloo (drs. L. van). Tram als hobby (boekbespreking) 10-11
— Hoenkoop in verleden en heden (bespreking) 13
— Sint Jakobus Buiten de Weerdt Utrecht (boekbespreking) 39-40
— Geschiedenis van de Maliebaan (W. A. G. Perks) (boekbespreking) 48
— Drift 25: onderzoek naar de bouwgeschiedenis van het Kunsthistorisch Instituut van de Rijksuniversiteit (boekbespreking) 48
— Bevolking en bebouwing van De Bilt en Bilthoven in 1795 (P. H. Damsté) (boekbespreking) 69
— De Utrechtse Heuvelrug (Jan Reeskamp) (boekbespreking) 69
Veen (E. D.) Over begrafenisfondsen gesproken 4-5
— Het gebouw de „Utrecht" 79-80
Ven (dr. A. J. van de). Utrechtse bisschopswapens 24
Vlis (ir. Ch. C. van der). Genielied 16

2. Lijst van artikelen

Abstederbrug, door J. Reeskamp 10-11
Amelisweerd en het gelijk, door B. Kieboom 73-75

Archeologie en vrije tijd 2
Archeologisch onderzoek, door dr. J. E. A. L. Struick 65
Archeologische tentoonstelling 95
Arntsz, Zes panden van Willem — Stichting gerestaureerd, door C. v. d. Braber 85-86
Begrafenisfondsen gesproken, over, door E. D. Veen 4-5
Beyer, Tekening Jan de — staat opnieuw model voor restauratie, door B. Kieboom 70-72
(Bilt, de): De schoolmeester had eksterogen (Kosters en ambachtsheren in De Bilt, 1715-1744), door drs. E. P. Polak-de Booy 59-61
Bilt, Bevolking en bebouwing van De — en Bilthoven in 1795. (boekbespreking) 69
(Bilthoven): Avondklok voor de „Middag". E. G. Middag 31-32
Binnenstad, De Oude — aangevreten, door R. C. J. van Maanen 38
Bisschoppen, Wapen Utrechtse, door B. C. van Beusekom 5
Bisschopswapens, Utrechtse, door dr. A. J. van de Ven, maart 24
Zie ook: jan. p. 5 5
Blauwkapel, Verrekijker voor —, door drs. E. P. Polak-de Booy 37
Clarenburg, Achter (opgravingen aldaar), door dr. J. E. A. L. Struick 28-29
Clarenburg 7, Voor (een 110-jarige 100 jaar in een 328-jarige), door A. F. E. Kipp 33-35
Comitè van waakzaamheid, door B. Kieboom 30
(Diergeneeskundig onderwijs): Utrecht, anderhalve eeuw bakermat van het diergeneeskundig onderwijs, door mr. J. van Binsbergen 82-84
Domtoren, 650 jaar —, door dr. J. E. A. L. Struick 45
Doorn, Oud archief in —, door B. Kieboom 96
Gedenkboek 150 jaar diergeneeskundig onderwijs 81
Genielied, door ir. Ch. C. van der Vlis 16
Gerrit van Goor moest schrijf- en rekenkunst bewijzen, door drs. E. P. Polak-de Booy 15-16
Groenestein, Poortje kasteel — gerestaureerd 45
Het ruikt er nog naar paarden, door B. Kieboom 46-47
Heuvelrug, De Utrechtse —. (boekbespreking), door drs. L. v. Tongerloo 69
Hoenkoop in verleden en heden. (boekbespreking), door drs. L. v. Tongerloo 13
Honderd jaar stenen, door B. Kieboom 78
„Huis ter Heide", Het —, door mr. P. H. Damsté 62-64
Janskerkhof 1, door A. Leijenaar 38-39
Kousenfabriek, Briefwisseling over Rijsenburgse —, door Wim Harzing 55-56
(Kunsthistorisch Instituut, Drift 25: onderzoek naar de bouwgeschiedenis van het — van de Rijksuniversiteit te Utrecht) (boekbespreking), door drs. L. van Tongerloo 48
Langbroekerdijk, Verbreding van —, door B. Kieboom 14-15
Lichte Gaard 70-71
Lier, In memoriam A. J. S. van —, door dr. J. E. A. L. Struick 84
Loenersloot, Onbekende buitenplaats te —, door mr. J. Belonje 61-62
Loevestein, Excursie naar — 57
Lunenburg, mooi als weleer, door B. Kieboom 1-2
Maliebaan, Gescheidenis van de —, door drs. L. van Tongerloo (boekbespreking) 48
Mariaplaats, Ideeënschets voor — e.o., door B. Kieboom 49-50
Mariaplaats, Praten over de —, door A. F. E. Kipp 93
Min volk, velocipèdedienst, pril voetbal en een koopje, door B. Kieboom 12-13
Nieuw licht op 'n oude woonwijk, door dr. J. E. A. L. Struick 41-44
Ontginning, De grote —, door ir. J. A. Storm van Leeuwen 6-8
Onze voorouders, bij nader inzien, door drs. I. J. Soer 23
Oudegracht 57, Restauratie 75
Paleografie, Cursus in de —, door N. P. Kruithoed-van Ewijk 58-59
(Panoven in Oud-Zuilen): Minister voor behoud panoven, door B. Kieboom 65
Prentenarchief te weinig bekend, door B. Kieboom 87-88
Reeskamp, Ter nagedachtenis aan J. H. E. —, door J. E. A. L. Struick 81
Runen, de, door N. P. Kruithoed-van Ewijk 3
Runen en huismerken, door H. W. M. J. Kits-Nieuwenkamp 51-52
Rijsenburgse, Briefwisseling over — kousenfabriek, door Wim Harzing 55-56
Sint Jakobus Buiten de Weerdt Utrecht, door drs. L. van Tongerloo (boekbespreking) 39-40
Sanering stad 17-20
Sluipmoord op oude panden, door B. Kieboom 17-20
Soest, Boerenwijsheid in —, door E. Heupers 53-54
(Soest): Drie wijzerplaten, door C. J. van Holst van Ingen 69
(stalhouderij Schoonhoven-Buytendijk): Het ruikt

er nog naar paarden . . . , door B. Kieboom 46-47
(Steenoven in de ambachtsheerlijkheid Oostwaard): Verstoord evenwicht, door drs. E. P. Polak-de Booy 50
Stenen, Bedrieglijke, door N. P. Kruithoed-van Ewijk 30
(zie ook p. 3) 3
Tentoonstelling „Utrecht en zijn bisschoppen" 80-81
Terugkeer van Trijn, De, door dr. J. E. A. L. Struick 89-90
Tram als hobby (boekbespreking „Trams en tramlijnen" van Jan Reeskamp), door drs. L. van Tongerloo 10-11
Trams en verkeersdrukte, door dr. A. J. S. van Lier 10
Utenhove van Heemstede, J. M. C. baron van (astronoom, 1773-1836), door dr. J. G. van Cittert-Eymers 72
Utrecht, Vóór het front van —, door mr. J. Belonje 36-37
Utrecht als een hoofdpunt in Holland, door dr. J. G. van Cittert-Eymers 72
Utrecht, anderhalve eeuw bakermat van het diergeneeskundig onderwijs, door mr. J. van Binsbergen 82-84
„Utrecht", Het gebouw van de —, door E. D. Veen 79-80
„Utrecht", Behoud van schoonheid: de —, door dr. J. E. A. L. Struick 95
Utrechts oudste bodemschatten, door dr. J. E. A. L. Struick 28-29
Vecht voor de oorlog even smerig als nu, door B. Kieboom 66-68
Verstoord evenwicht, door drs. E. P. Polak-de Booy 50
Vleuten, Armenzorg in —, door drs. E. P. Polak-de Booy 21-23
(Vleuten-De Meern): Monument zonder toestemming gesloopt, door B. Kieboom 68
Vleutense kerk heropend, door B. Kieboom 94-95
(Vredenburg): Nieuw licht op 'n oude woonwijk, door dr. J. E. A. L. Struick 41-44
(Vredenburg): De terugkeer van Trijn, door dr. J. E. A. L. Struick 89-90
Waarschuwingstekens, door H. W. M. J. Kits-Nieuwenkamp 76-78
Wapen Utrechtse bisschoppen, door B. C. van Beusekom 5
Wereld schreef, De (door J. A. Dortmund), door drs. L. van Tongerloo (boekbespreking) 29
(Wijk bij Duurstede): Vondsten in Wijkse kerk 69
Ijver en terughoudendheid, door B. Kieboom 90-92
Zeist, De Lijst van Zijst of de Leist van —, door dr. ir. C. L. Temminck Groll 25-27
(Zuilen), Oud-Zuilen voert actie voor behoud van laatste panoven, door B. Kieboom 39
(Zuilen): Een paal te Oud-Zuilen, door mr. J. Belonje 80